

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

На правах рукопису

РУЖЕНСЬКИЙ МИКОЛА МУСІЙОВИЧ

УДК 330.342.146

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
НАСЕЛЕННЯ В ТРАНЗИТИВНІЙ ЕКОНОМІЦІ**

Спеціальність 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Науковий консультант:

Поручник Анатолій Михайлович
доктор економічних наук, професор

Київ - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ	21
1.1. Концептуалізація економічного змісту та еволюції категорії «соціальний захист населення»	21
1.2. Передумови та рушійні сили формування і розвитку системи соціального захисту населення	49
1.3. Варіативність моделей національних систем соціального захисту населення	67
Висновки до розділу 1	86
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ВІДТВОРЮВАЛЬНА ФУНКЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ	90
2.1. Принципи та задачі соціального захисту населення в ринковій системі	90
2.2. Об'єктно-суб'єктні параметри формування системи соціального захисту	107
2.3 Сучасна інституційна структура системи соціального захисту населення	126
2.4. Парадигмальні засади реформування моделі соціального захисту населення України	149
Висновки до розділу 2	166
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ В ТРАНЗИТИВНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ	170
3.1 Тенденції та проблеми соціальної захищеності населення за умов трансформації соціально-економічних відносин в Україні	170
3.2 Системна оцінка результативності діяльності інститутів соціального захисту в Україні	198
3.3 Механізми соціального захисту соціально-вразливих верств населення	221
Висновки до розділу 3	239

РОЗДІЛ 4. РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР НІВЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ АСИМЕТРІЙ В УКРАЇНІ	245
4.1. Модернізація інституту зайнятості – основний вектор розбудови ефективної системи соціального захисту населення	245
4.2. Стратегічні напрями реформування інституту пенсійного забезпечення в Україні	264
4.3 Удосконалення інституційних механізмів надання соціальних пільг населенню	277
Висновки до розділу 4	286
РОЗДІЛ 5. СТАЛИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК – СТРАТЕГІЧНА ПЛАТФОРМА ПОБУДОВИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ОРІЄНТОВАНОЇ МОДЕЛІ	290
5.1. Економічне зростання – базисна умова зростання добробуту населення	290
5.2. Модернізація галузей розвитку людського капіталу	314
5.3 Міграційний фактор соціальної підтримки громадян України	338
Висновки до розділу 5	358
ВИСНОВКИ	363
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	371
ДОДАТКИ	395

ВСТУП

Актуальність теми. Ефективне функціонування і динамічний розвиток ринкової економіки на постіндустріальному етапі цивілізаційного поступу вирішальним чином залежить від умов та механізмів відтворення людського капіталу, де вирішальну роль відіграє система надійного соціального захисту населення. Вона включає, з одного боку, забезпечення зайнятості та гідних умов праці для працездатного населення, а з другого – гарантування достатнього захисту соціально вразливих верств населення державними, корпоративними, суспільними та міжнародними інститутами і установами. За своєю природою сучасна система соціального захисту населення є закономірним відображенням таких глобалізаційних тенденцій суспільного розвитку як соціалізація економіки, інтелектуалізація та саїнтифікація суспільного виробництва, пріоритетність загальнолюдських цінностей, утвердження високих стандартів якості життя та перманентне підвищення рівня людського розвитку.

Що стосується України, то за період відновлення її державності та ринкової трансформації економіки вітчизняна система соціального захисту зазнала кардинальних змін, пов'язаних насамперед з її характером, джерелами фінансування соціальних витрат та механізмами отримання соціальних допомог та виплат, а саме: роздержавлення інститутів соціального захисту, диверсифікація каналів отримання соціальних компенсацій та соціальних послуг, делегування частини соціальних функцій держави домогосподарствам та корпоративному сектору, а також розширення зобов'язань України щодо дотримання міжнародних соціальних стандартів. Разом з тим, національна система соціального захисту населення і дотепер залишається фрагментованою за цільовим спрямуванням, обмеженою у наявних ресурсів, характеризується низькою ефективністю функціонування інститутів, що обумовлює її слабкість, недосконалість та відсталість від європейських соціальних стандартів.

Основи теорії соціального захисту населення, його принципи, цільова мотивація та об'єктивна необхідність на ранніх етапах розвитку капіталістичної економіки були закладені у працях класиків економічної науки А.Сміта, В.Зомбарта, А. Вагнера, А. Маршалла, К. Маркса, Л. фон Штайна, Й. Шумпетера, Ф. Енгельса та інших. Концептуальні підходи і комплексний аналіз проблем соціалізації світової економіки та її механізмів, диверсифікації системи соціальних послуг та її інструментарію, реалізації політики зростання суспільного добробуту, у тому числі на основі соціального захисту населення знайшли найбільш повне відображення у працях таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як Н.Абакумова, Т.Агапова, У.Беверідж, В.Бобков, Т.Ганслі, Дж. Гелбрейт, Е.Денісон, В. Джевонс, Л. Ерхард, Г.Еспінг-Андерсен, В.Кадомцева, Дж. Кейнс, А.Пігу, В.Роїк, У.Ростоу, П.Спікер, Р.Тітмусс, Е.Хансен, Е.Холостова, О.Амоша, С.Бандура, С.Батажок, В.Бевз, Н.Болотіна, Н.Борецька, З.Галушка, В.Геєць, І.Гнибіденко, О.Грішнова, Ю.Зайцев, І.Каленюк, А.Колот, М.Кравченко, В.Куценко, П.Леоненко, Е.Лібанова, О.Мельник, О.Новікова, А.Поручник, В.Савчук, А.Чухно, Л.Шевченко, А.Халецька, В.Якубенко та інших.

Віддаючи належне результатам наукових пошуків вітчизняних і зарубіжних вчених у цій царині, варто зазначити, що значна частка проблем теоретичного і методологічного характеру його функціонування і розвитку в умовах ринкової економіки залишаються відкритими, а здобутки науковців у дослідженні цієї проблеми є недостатньо повними і комплексними. Таким чином, системне дослідження теоретико-методологічних та практичних питань трансформації інститутів соціального захисту населення у транзитивній економіці та механізмів модернізації вітчизняної системи соціального захисту в умовах економічного зростання та в контексті євроінтеграційного вибору України є дуже важливим як у теоретичному, так і у практичному плані, що обумовило вибір теми дисертації, її мету та завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано згідно плану науково-дослідних робіт кафедри менеджменту Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України в рамках загальноінститутських науково-дослідних тем факультету економіки та управління: «Соціально-економічні, організаційно-управлінські, психолого-педагогічні, історико-технологічні та правові аспекти удосконалення діяльності державної служби зайнятості (номер державної реєстрації 0106U001780), «Оптимізація діяльності державної служби зайнятості на сучасному етапі суспільних перетворень: інтеграційно-науковий дискурс» (номер державної реєстрації 0108U006549), «Теоретико-методологічне та праксологічне обґрунтування нових підходів до регулювання ринку праці в умовах макроекономічної нестабільності» (номер державної реєстрації 0113U002191). У рамках цих тем автором особисто підготовлено розділи: «Соціально-захисний контекст регулювання зайнятості населення в транзитивній економіці», «Сутнісно-змістовні засади діяльності державної служби зайнятості щодо соціального захисту населення, «Інституціоналізація соціального захисту населення в умовах нестабільного ринку праці».

Мета і завдання наукового дослідження. Метою дисертації є дослідження теоретичного дискурсу системи соціального захисту населення, розкриття форм, рівнів та механізмів реалізації суспільно-відтворювальної функції соціального захисту у ринковій економіці, а також обґрунтування стратегічних напрямів реформування інститутів системи соціального захисту населення України у контексті нівелювання соціальних асиметрій та забезпечення сталого розвитку.

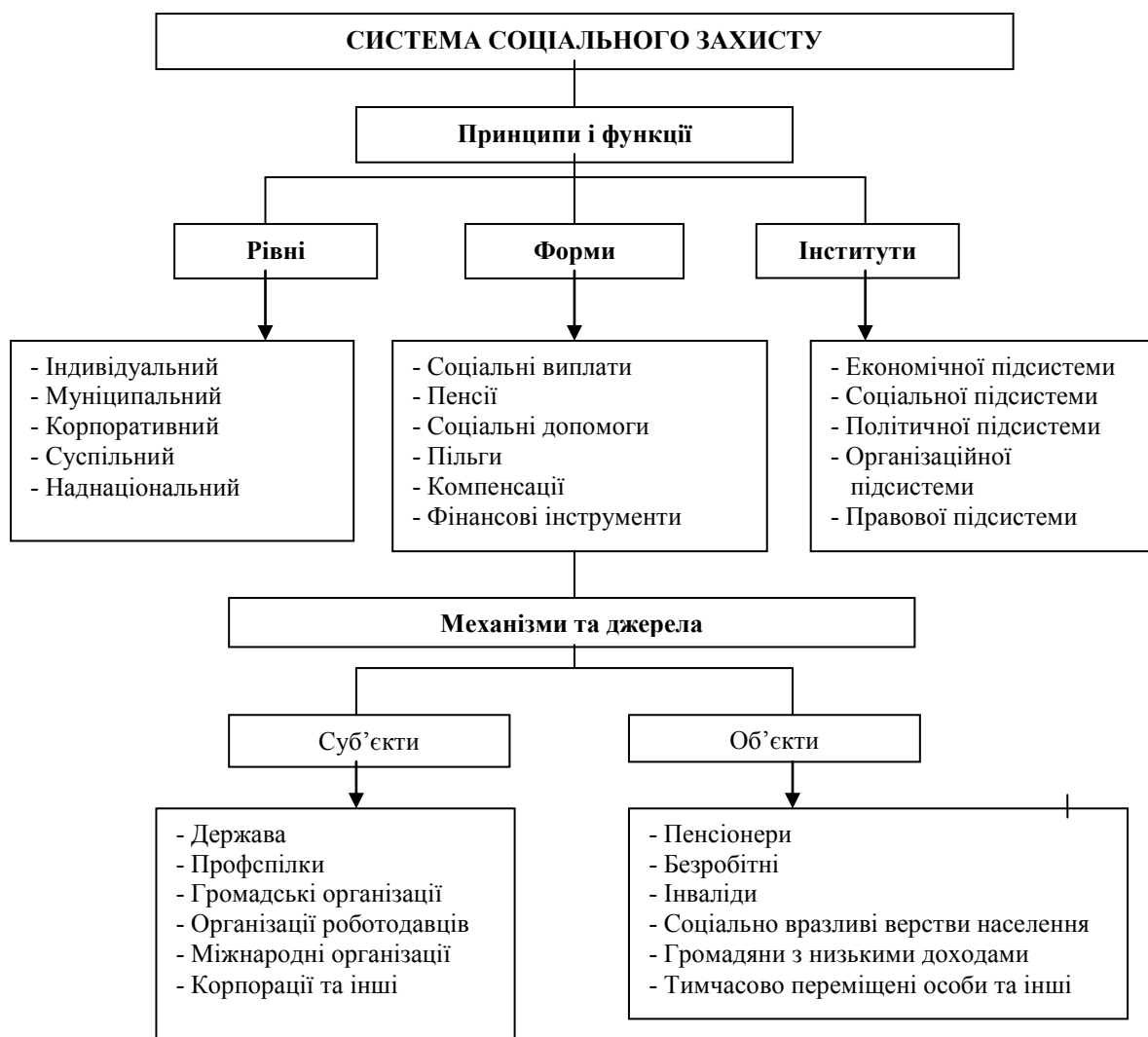
Виходячи з мети дослідження та відповідно до логіки дослідження (рис. 1), у роботі поставлено такі конкретні завдання:

- розкрити економічний зміст та еволюцію категорії «соціальний захист населення» у ринковій економіці;

- виявити об'єктивні передумови, рушійні сили, особливості формування та специфічні риси національних моделей соціального захисту;
- розкрити принципи і функції соціального захисту населення в транзитивній економіці;
- систематизувати об'єктно-суб'єктні параметри соціального захисту населення;
- дослідити інституційну структуру системи соціального захисту населення;
- обґрунтувати концептуальні засади комплексного реформування вітчизняної системи соціального захисту населення в умовах євроінтеграційного курсу національної економічної стратегії;
- визначити тенденції і проблеми соціальної захищеності населення за умов трансформації соціально-економічних відносин в Україні;
- дати системну оцінку результативності діяльності інститутів соціального захисту в Україні;
- обґрунтувати заходи, інструменти та механізми удосконалення діючої системи захисту соціально вразливих категорій населення України;
- визначити стратегічні напрями модернізації інституту зайнятості як ключового чинника дієвої соціальної захищеності населення України;
- проаналізувати сучасний стан пенсійного забезпечення населення України і обґрунтувати стратегічні напрями реформування його інститутів;
- оцінити діючий стан надання соціальних пільг населенню та розкрити напрями удосконалення його інституційних механізмів;
- обґрунтувати ключові механізми забезпечення динамічного економічного зростання в Україні у контексті формування базисних умов суспільного добробуту;
- ідентифікувати напрями модернізації вітчизняних галузей розвитку людського капіталу.

Об'єктом дослідження є процеси соціалізації капіталістичної ринкової системи.

Предметом дослідження є механізми, умови та чинники трансформації інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці.

Рис. 1. Логіка дисертаційного дослідження

Методи дослідження Дисертаційне дослідження ґрунтується на використанні принципу єдності теорії і практики, прогнозуванні розвитку економічних процесів на основі використання методу наукової абстракції. Для досягнення мети і розв'язання завдань дисертаційної роботи були використані наступні методи наукового дослідження трансформації інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці: *діалектичний метод* (при дослідженні передумов та рушійних сил

формування і розвитку системи соціального захисту та варіативності національних моделей цього захисту: пп.1.2, 1.3, 2.2.); *історико-логічний метод* (при дослідженні змісту та еволюції «категорії соціальний захист населення», варіативності його моделей, в процесі якого була розкрита еволюція сутнісно-змістовних характеристик цієї категорії та особливості її національних моделей пп.1.1, 1.3, 2.4.); *системно-структурний аналіз* економічних процесів та явищ (при дослідженні трансформації системи і структури, об'єктно-суб'єктних параметрів соціального захисту населення, а також визначенні інституційної та структурно-функціональних характеристик його складових: пп.2.2, 2.3.); *аналіз та синтез* (при дослідженні тенденцій та проблем соціальної захищеності населення за умов трансформації соціально-економічних відносин в Україні, критеріїв і показників результативності інституційних механізмів цього захисту та механізмів забезпечення гідного рівня життя соціально-вразливих верств населення: пп.3.1, 3.2, 3.3); *метод кількісних та якісних порівнянь* (при оцінці стану соціальної захищеності окремих верств населення та дисбалансів у цій сфері: пп.3.1, 3.2, 3.4.); *експертних оцінок та прогнозний* (при обґрунтуванні стратегічних напрямів реформування інститутів соціального захисту населення, удосконалення інституційних механізмів надання соціальних пільг, сталого економічного розвитку як стратегічної платформи побудови вітчизняної соціально-орієнтованої моделі економіки пп.4.1, 4.2, 4.3, 5.1); *статистичний і графічний методи* (під час обробки й узагальнення статистичних даних та їх відображення у таблицях і рисунках: пп. 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 3.1, 3.2, 3.3, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2).

Джерельною та статистичною базою роботи були законодавчі і нормативні акти України, матеріали міжнародних організацій (Міжнародної організації праці, Міжнародної асоціації соціального забезпечення), розробки наукових установ (Інституту соціології НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень та інші), праці вітчизняних та зарубіжних науковців-економістів. Репрезентативно використано дані статистичних

щорічників, інформаційно-аналітичних бюлетенів й оглядів, довідкову літературу та інші.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у формулюванні автором нового концептуального підходу щодо розробки теоретико-методологічних засад трансформації інститутів соціального захисту населення, напрямів, шляхів та засобів їх реалізації як складових соціальної політики держави, а також обґрунтуванні механізмів удосконалення інституційного середовища соціально-економічних відносин в цій сфері.

Нові наукові положення, одержані особисто автором, які виносяться на захист, полягають у наступному:

вперше:

- з позицій інституційної парадигми розкрито політекономічний зміст категорії «соціальний захист населення», який обґрунтовується як відносини між суспільством та соціально вразливими верствами соціуму з приводу отримання ними економічних благ (соціальні виплати, допомоги, компенсації, пільги, податкові знижки та кредити) для забезпечення існуючих у країні соціальних стандартів через діяльність відповідних інститутів (соціальні гарантії, соціальні стандарти, соціальні нормативи, державні та громадські організації, фонди і установи, а також корпорації і міжнародні інституції). Це поглиблює теоретичні уявлення про сутнісно-змістовну характеристику системи соціального захисту населення, ідентифікує її сучасну структуру (державний, корпоративний, індивідуальний, муніципальний, суспільний і міжнародний компоненти) та визначає різнорівневу інституційно-регуляторну систему соціально-економічних відносин в цій сфері. Доведено, що різнорівнева інституційна структура системи соціального захисту населення здатна повною мірою реалізовувати компенсаторні функції щодо соціально вразливих верств населення в умовах ринкової економічної системи, запобігати соціальним й

економічним ризикам на макро-, мезо- і мікрорівні, а також забезпечувати суспільно прийнятний рівень добробуту громадян;

- обґрунтовано методологічні підходи до визначення потреб та інтересів у якості рушійних сил і базових детермінант формування й розвитку системи соціального захисту населення в конкретно-історичних умовах життєдіяльності соціуму в подвійному функціональному контексті: як процесу постійної диверсифікації та їх якісного удосконалення і як форми прояву рівня соціалізації глобальної економіки. Пріоритетність потреб та інтересів у ролі рушійних сил соціального захисту населення в умовах глобалізації, на відміну від попередніх етапів розвитку економіки відображає, по-перше, об'єктивність не тільки їх кількісного зростання та якісного вдосконалення, а й включення до переліку повсякденних запитів широких верств населення, по-друге, прогрес технологічного способу виробництва та нагромаджений економічний потенціал країн, що створює можливості для забезпечення суспільно прийнятного рівня добробуту населення, по-третє, державну політику щодо конвергенції інтересів усіх суб'єктів соціально-економічних відносин, яка спрямована на упередження суспільних конфліктів та розширення програм соціальної відповідальності бізнесу. За таких умов державна політика у сфері соціального захисту населення розширює свій формат до системи надання соціальних послуг, трансформуючись у невід'ємний атрибут національних економічних систем, відбиваючи рівень їх соціалізації;

- систематизовано засади комплексного реформування національної системи соціального захисту населення України з орієнтацією на європейські соціальні стандарти (мінімальний розмір погодинної оплати праці, обсяги соціальних витрат у ВВП, в тому числі частка витрат на освіту і охорону здоров'я та інші) і принципи їх імплементації (планування та прогнозування динаміки макроекономічного зростання, узгодження показників зростання продуктивності праці й заробітної плати, індексація соціальних стандартів, нормативів, норм і виплат та їх адресність, дотримання державою та бізнесом

виконання соціальних зобов'язань та інші), реалізація яких дозволить знівелювати глибокі соціальні асиметрії в Україні і поступово інтегрувати її у європейський соціальний простір;

удосконалено:

- класифікацію соціальних ризиків, притаманних сучасному суспільству, на основі видових характеристик, з одного боку, їх об'єднанням у дві видові групи, а з другого – шляхом поглибленої диференціації. Перша група включає ризики, породжені загально-соціальним станом суспільства та економічними кризами: економічні (банкрутство, безробіття, бідність, додаткові витрати на виховання і здобуття освіти дітьми, утримання і догляд за тяжкохворими, престарілими, немічними та хворими дітьми); професійні (інвалідність внаслідок несприятливих і шкідливих умов виробництва, порушення правил охорони праці, «професійне вигорання», нервово-психічні захворювання, десоціалізація); сімейно-шлюбні (вдівство, втрата годувальника, безпритульність дорослих і дітей, фізіологічне і соціальне сирітство, бездоглядність, смерть та непрацездатність членів родини, відсутність житла). До другої групи віднесено ризики, викликані екстремальними подіями в країні: політична криза, війна, техногенні й екологічні катастрофи. Запропонована класифікація ризиків дозволяє не тільки поглибити теоретичні уявлення про їх характер та джерела, а й обрати найбільш результативні та адресні заходи протидії породженим ними негативним наслідкам;

- систематизацію функцій інститутів соціального захисту з виокремленням у їх складі загальних, спеціальних і допоміжних. Загальні забезпечують збалансованість структури та упередження деформацій у суспільному відтворенні за допомогою розподілу й перерозподілу економічних благ, фінансових ресурсів, узгодження інтересів господарюючих суб'єктів; спеціальні – охоплюють специфічні напрями діяльності інститутів соціального захисту (адаптаційна, інноваційна, стимулююча, задоволення потреб); а допоміжні функції – через

комунікаційні, контрольні та профілактичні механізми і засоби забезпечують якісну реалізацію загальних та спеціальних функцій, зменшуючи у такий спосіб деформації у розвитку людських ресурсів. На відміну від існуючих підходів, класифікаційна структурованість функцій соціального захисту найбільш чітко ідентифікує їх роль в регулюванні суспільного відтворення на основі комплементарного поєднання усіх функцій інститутів, зменшуючи таким чином ризики можливого падіння рівня життя населення в кризових умовах.

набули подальшого розвитку:

- теоретико-методологічна концепція реформування соціальних стандартів, гарантій та нормативів, яка включає створення єдиної державної системи соціальної стандартизації й соціального нормування на основі інституційно-правової кодифікації їх інституційно-правових засад; визначення відповідних соціальних стандартів як нормативно-регламентованих державою орієнтирів щодо якісних і кількісних характеристик задоволення суспільно-необхідних потреб людини, доступність яких гарантується державою через різні форми фінансування; розроблення організаційно-правових основ дотримання державою соціальних гарантій, стандартів та нормативів з метою формування цілісної інституційно-правової системи соціального захисту населення; виокремлення спеціальних положень щодо програми дій уряду на період подолання кризових станів в країні з відповідним внесенням змін до нині діючого соціального законодавства з урахуванням регіональних проблем соціального захисту населення. Це сприятиме створенню загальнодержавної інституційно-правової системи дотримання соціальних стандартів, гарантій і нормативів, що дозволить регулювати асиметрії соціальної захищеності окремих категорій громадян та забезпечити рівноправність у доступі до соціальних послуг;

- інституційні механізми соціального захисту дітей, які, на відміну від наявних, передбачають комплексне використання адміністративної і

кримінальної відповідальності роботодавців за експлуатацію дитячої праці, розроблення дієвих засобів моніторингу та контролю з метою протидії безпритульності, залученню дітей до небезпечних видів діяльності з визначенням структур, на які покладаються ці функції, розширення неінтернатних форм виховання, легалізації праці підлітків за згодою батьків за умов, що це не шкодить їх здоров'ю та не перешкоджає отримувати належну освіту, зменшення рівня бідності сімей з дітьми. Їх використання сприяє формуванню на макро- і мікрорівні соціального середовища, яке зменшує ризики десоціалізації дітей, забезпечує виховання у відповідності з діючими у суспільстві нормативними моделями, інтегрує дію інституційних механізмів соціального захисту дітей;

- складові елементи чинної системи соціального захисту молоді на ринку праці (забезпечення права на перше робоче місце з гарантуванням безперервної трудової діяльності не менше двох років, сприяння держави і приватного сектору залученню до трудової участі молоді за набутою спеціальністю в індустріальних парках, кооперативних, орендних підприємствах, шляхом встановлення пільг при оподаткуванні та кредитуванні роботодавців, державне фінансування молодіжних обмінів з іншими країнами для підвищення кваліфікації й інші) шляхом удосконалення механізмів їх реалізації; впровадження в систему вищої та професійно-технічної освіти гнучких форм підготовки фахівців, а також застосування правових норм щодо відшкодування вартості навчання фахівцями, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, позбавлення права працювати за фахом, якщо випускник ВНЗ не працював за спеціальністю протягом двох років. Поєднання цих заходів сприятиме соціальному становленню молоді як головного носія потужного трудового потенціалу економіки, а його реалізація у сфері продуктивної зайнятості, відкриває перспективи професійного зростання та поліпшення соціальної захищеності молоді як активного суб'єкта ринкових соціально-економічних трансформацій;

- обґрунтування напрямів реалізації принципів гендерної рівності у сфері зайнятості з метою усунення відмінностей в оплаті праці чоловіків і жінок, статевих дискримінацій при працевлаштуванні, скороченні персоналу, при просуванні на посадах на засадах компенсаційної політики та заохочення роботодавців до використання праці жінок з дітьми шляхом відшкодування державою втрат; сприяння їх самозайнятості; відкриття державною службою зайнятості шкіл ведення бізнесу з дистанційною формою навчання; залучення до нестандартних форм зайнятості (неповна зайнятість, зайнятість на умовах неповного робочого часу, дистанційна зайнятість та інші) жінок, які мають дітей; преференційне ставлення до осіб тієї статі, котра представлена меншою чисельністю (що слід передбачити в проекті трудового кодексу); встановлення квот на керівні посади у державних органах та органах місцевого самоврядування; запровадження адміністративних стягнень у вигляді штрафів за прояви дискримінаційної поведінки роботодавців. Дотримання інституційно-правових норм щодо рівних можливостей чоловіків і жінок у сфері зайнятості сприяє подоланню гендерного розриву в розподілі економічних ресурсів, досягненню економічної незалежності представників обох статей, поліпшенню соціальної захищеності жінок, подоланню гендерних стереотипів у суспільно-економічних відносинах;

- теоретико-методологічне обґрунтування продуктивної зайнятості як фінансово-економічної основи розбудови системи соціального захисту населення в парадигмі концепції гідної праці з метою досягнення найвищої рентабельності інвестицій в людській капітал з використанням механізмів як прямої дії (дотримання соціальних стандартів рівня оплати праці, визначення її питомої ваги у витратах підприємств та міжгалузевих співвідношень рівня заробітної плати, оподаткування фізичних і юридичних осіб, відрахувань до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування) та опосередкованої дії (бюджетне фінансування науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, обмежене дотування цін на

товари і надані послуги, котрі перебувають під державним контролем, надання пільг і субсидій), що розкриває детермінований взаємозв'язок між цими категоріями, визначає конструктивне унормування раціонального вирішення проблем зайнятості у якості пріоритетних завдань державної соціально-економічної політики і створення у такий спосіб необхідних передумов поліпшення захищеності населення, враховуючи глибину і масштабність сучасної економічної кризи;

- обґрунтування невідкладних заходів по коригуванню мінімальної заробітної плати в Україні (щоквартальне збільшення номінальної величини мінімальної заробітної плати в умовах економічного зростання з врахуванням рівня інфляції, зменшення її оподаткування, приведення до 2020 р. мінімальної заробітної плати до рівня 60% від рівня середньої згідно стандартів гідної праці МОП, збільшення питомої ваги оплати праці у ВВП до рівня 50%) і визначення ресурсів їх реалізації. Доведено, що реалізація цих заходів посилить мотивацію до продуктивної зайнятості, сприятиме зростанню соціальної захищеності зайнятих, зменшить диспропорцію між рівнем оплати праці і вартістю відтворення робочої сили, слугуватиме стримуючим фактором еміграції для населення;

- обґрунтування нормативно-правового врегулювання в Україні нестандартних форм зайнятості (дистанційної зайнятості, лізингу персоналу, аутстафінгу та аутсорсингу, запровадження нестандартних графіків робочого часу та інших) через внесення відповідних статей у діючий Кодекс законів про працю, податковий і пенсійний кодекси, Закон про зайнятість населення, що сприятиме легалізації цих видів зайнятості, структурній модернізації вітчизняного ринку праці, диверсифікації джерел доходів населення та розширенню податкової бази вітчизняної економіки;

- визначення конкретних передумов і механізмів реалізації в повному обсязі до 2018 р. трирівневої пенсійної системи, яка включає збереження солідарної з одночасним розвитком накопичувальної та недержавного пенсійного забезпечення, що створить основу для диверсифікації фінансових

ресурсів пенсійного забезпечення, дасть можливість імплементувати принципи приватної власності на пенсійні внески, стимулюватиме легалізацію оплати праці та мотивацію до сплати пенсійних внесків, зменшить економічні, фінансові, політичні, демографічні ризики за рахунок різноманітності та більшої гнучкості системи;

- теоретичні підходи щодо реформування системи соціальних пільг, яке передбачає визначення рівня субсидій та інших заходів, їх поетапну оптимізацію та запровадження у межах України соціальної картки для соціально вразливих верств населення. Це сприятиме утвердженню справедливої, доступної та адресної системи соціального захисту населення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання для вдосконалення регулювання процесів трансформації соціального захисту населення, що набуває особливої ваги в контексті євроінтеграційних прагнень України. Основні положення і висновки дисертації не тільки розширюють економічні знання про закономірності, принципи, функції та інституційні механізми функціонування і відтворення соціального захисту населення в економічній системі, а й стали базою для розробки певних заходів щодо підвищення дієвості управлінської діяльності в цій сфері соціально-економічних відносин. Рекомендації автора використані у практичній діяльності Міністерства соціальної політики України при розробці нормативно-правових актів з питань формування технологічного інструментарію, спрямованого на удосконалення інституційно-правових механізмів посилення соціальної захищеності населення шляхом створення єдиної державної системи соціальних стандартів, удосконалення переліку і змісту послуг, які надаються населенню установами і підприємствами підпорядкованими Мінсоцполітики України (довідка №213/0/00-15 від 12.03.2015р.), Державного центру зайнятості України при створенні технологічного інструментарію, спрямованого на удосконалення інституційно-правових механізмів надання соціальних послуг молоді, поліпшення методики прогнозування потреб галузей національної

економіки та соціальної інфраструктури у фахівцях відповідного професійно-кваліфікаційного рівня та спеціальностей, створення робочих місць в аграрному секторі та соціальній інфраструктурі села, надання профорієнтаційних послуг задля залучення молоді до підприємницької діяльності (довідка №2 ДЦ-20-324/0/6-15 від 20.01.2015р.); Федерації профспілок України при розробці стратегії щодо посилення соціального захисту населення в умовах соціально-економічної нестабільності в частині створення єдиної державної системи стандартизації соціальних норм і нормативів (довідка №51/01-24/263 від 25.02.2015р.); Громадської організації «Інститут відкритої політики» положення щодо переходу на інноваційну модель економічного зростання як передумову формування стабільної основи соціального захисту населення, концептуальні основи багатовимірної моделі суспільного відтворення з симетричною динамікою розвитку галузей людського капіталу, механізмів залучення корпоративного капіталу до збільшення та підвищення ефективності інвестування у людський капітал (довідка №04 від 04.02.2015р.).

Результати дисертаційного дослідження використані в навчальному процесі вищої школи при розробленні програм та викладанні дисциплін «Економіка праці та соціально-трудова відносина», «Соціальний захист працівників на підприємстві» (довідка 01/02-67 від 23.02.2015р. Академії праці, соціальних відносин і туризму); «Основи економічної теорії» (акт про впровадження Національного університету біоресурсів і природокористування від 23.12.2014р.); «Економічна теорія», «Політекономія», «Соціальна політика», «Адресна соціальна допомога», «Соціальний менеджмент», «Теоретичні засади соціального захисту вразливих верств населення» (акт про впровадження Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України від 27.02.2015р.); «Соціальний захист населення», «Управління соціальним розвитком» (акт про впровадження ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» від 08.04.2015р.).

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, висновки і рекомендації, подані в дисертації, є самостійним доробком автора. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті положення, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації доповідались і обговорювались на чотирнадцяти наукових конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Регіоналізація економіки і здійснення адміністративної реформи в Україні» (Дніпродзержинськ, 2000); Міжнародна науково-практична конференція «Державне управління в сфері ринку праці та зайнятості населення» (Київ, 2005); Міжнародна науково-практична конференція «Державне регулювання ринку праці» (Київ, 2005); науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасного менеджменту» (Київ, 2005); Міжнародна науково-практична конференція «Система менеджменту в умовах інституціонально-структурної трансформації економіки України» (Київ, 2006); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-трудова відносини: теорія і практика» (Київ, 2010); Міжнародна конференція «Стратегія якості промисловості і освіти» (Варна, 2011); Всеукраїнська науково-практична конференція «Основні напрями гармонізації зайнятості населення на сучасному етапі соціально-економічних реформ в Україні» (Київ, 2012); Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-трудова сфера: сучасні виклики, новітні тенденції, домінанти інноваційного розвитку» (Київ, 2014); «Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання в умовах соціально-економічної нестабільності» (Київ, 2014); Науково-практична конференція «Проблеми внутрішньо переміщених осіб у сфері зайнятості та роль соціальних партнерів і державної служби зайнятості в їх розв'язанні» (Київ, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Соціологія праці та зайнятості: шляхи інституціоналізації і перспективи розвитку» (Київ, 2014); засідання круглого столу на тему «Інвестиційні

процеси в Україні та зайнятість населення (Київ, 2014); Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та аспірантів (Київ, 2015).

Публікації. Основні положення і наукові результати дисертаційного дослідження опубліковано дисертантом одноосібно і у співавторстві в 45 наукових працях, у тому числі в 2 одноосібних монографіях, у 3 колективних монографіях, 21 у наукових фахових виданнях, 5 в зарубіжних, 10 - в інших виданнях, а також в одному індивідуальному навчальному посібнику та в 1 колективному підручнику. Загальний обсяг опублікованих робіт становить 100,9 д.а.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 390 сторінок друкованого тексту. У тексті дисертації розміщено 23 рисунки на 19 сторінках, 26 таблиць на 26 сторінках і 7 додатків на 8 сторінках. Список використаних джерел налічує 274 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Концептуалізація економічного змісту та еволюції категорії «соціальний захист населення»

Стратегічною метою трансформаційних перетворень, що розпочалися в Україні на початку 1990-х років, є побудова соціально орієнтованої ринкової економіки. Органічною складовою останньої є система соціального захисту населення, адекватна характеру функціонування й розвитку ринкових відносин. Її формування в Україні на нових теоретичних засадах обумовлене якісною зміною соціально-економічного устрою - переходом від адміністративно-командної економіки до ринкової. Це, в свою чергу, потребує переосмислення ряду концептуальних положень, які стосуються сутності. Поняття соціальний захист населення, його сучасного змісту та структури, цілей і механізмів забезпечення на ринкових принципах захисту соціально вразливих верств населення. Існуючі розбіжності в тлумаченні категорії «соціальний захист населення», нечіткість у визначенні його мотивів, інструментів та суб'єктів здійснення цього захисту знижують ефективність державної соціальної політики, звужують об'єктну базу та розмивають рамки і межі надання адресної підтримки соціально незахищеним верствам населення.

Потреба в конкретизації і уточненні поняття «соціальний захист населення» продиктована і тією обставиною, що Україна активно включається в міжнародне співробітництво не тільки в економічній, але й в соціальній сфері. При цьому виявляється, що в Україні в дане поняття вкладається дещо інший зміст, а ніж в розвинутих країнах світу.

Водночас слід відзначити, що реалізація стратегічної мети України -

стати повноправним членом Європейського Союзу (ЄС) також потребує суттєвих змін у парадигмі соціального захисту різних категорій населення за міжнародними стандартами. Позитиву в цій сфері соціально-економічних відносин можна досягнути не тільки завдяки економічному зростанню, а й шляхом створення інституційних механізмів, які б забезпечили стабільну і багаторівневу систему соціального захисту. Це в свою чергу диктує необхідність створення у нашій державі належного інституційного середовища, яке б базувалося на європейських традиціях соціальної державності.

Як важливий суспільно-економічний інструмент відтворення людського капіталу, соціальний захист населення має досить тривалу історію функціонування, яка тісно пов'язана з еволюцією людини як соціального суб'єкта. Це передбачає її включення в суспільну працю, спрямовану на перетворення предметів природи у економічні блага для задоволення всього різноманіття потреб і виживання людської спільноти як біологічного виду з наступним формуванням соціуму.

В докапіталістичну епоху з появою приватної власності і додаткового продукту основною виробничою ланкою була сім'я. Оскільки будь-яке явище або процес набуває значення для людини тільки у зв'язку з її потребами чи інтересами, то становлення моногамної сім'ї було проявом потреби у збереженні, примноженні і передачі у спадок об'єктів приватної власності. З іншого боку, це ознаменувало появу матеріально-економічних основ соціального захисту її членів та зробило основним інститутом цього захисту. Водночас в умовах традиційного суспільства, основу якого становило селянство, поряд з сімейною формою соціальної підтримки окремих категорій населення досить поширеними були общинні форми соціального захисту. Селянська община піклувалась насамперед про престарілих, хворих, сиріт, вдів. Сімейна і общинна форми соціальної підтримки соціально вразливих верств населення в епоху раннього середньовіччя доповнювалися

князівською, шляхом роздачі продуктів харчування в період голоду і війн, наданням притулку, медичної допомоги.

Активною участю у соціальному захисті окремих верств населення в цю добу відзначились релігійні рухи і общини, зокрема, християнство. Саме в ці часи зародилась християнська концепція допомоги, засадничими основами якої була філософія любові до ближнього. Діяльність щодо соціального захисту з боку релігійних установ поширювалась на монастирі. Останні виконували функції лікування та забезпечення незаможних у вигляді одноразової допомоги натуральними продуктами, навчання. У XIV – першій половині XVII ст. розвиваються три основні форми соціального захисту знедолених: монастирська система підтримки, державна система допомоги, перші світські прояви благодійництва.

Утвердження капіталістичних виробничих відносин супроводжувалось зростанням масштабів виробничої діяльності на якісно нові матеріальні та технологічні основи, поширенням товарно-грошових відносин, розширенням економічної системи за рахунок соціальних і природних ресурсів, втягнуло у нові соціально-економічні відносини значні маси людей. Це спричиняло соціальну нерівність в суспільстві, появу людей, збільшення джерел соціальних і економічних ризиків, які не мали засобів існування і стикалися з ризиками голоду і крайньої форми зубожіння – пауперизму. Саме ці прошарки суспільства потребували соціального захисту. Поширення великого машинного виробництва привело до подальшого зростання обсягів додаткового продукту і формування матеріальної основи переведення частини соціального захисту населення з рівня домогосподарства на суспільний рівень. Останнє пояснюється тим, що з додаткового продукту почала вилучатись в розпорядження суспільства його певна частина, яка використовувалась на ці цілі. З іншого боку, в цей період значно трансформувались функції сім'ї та її демографічний склад, що знайшло свій прояв в тому, що капіталістична індустріалізація зруйнувала, принаймні у містах, характерний для феодалізму зв'язок між життям сім'ї і матеріальним

виробництвом, а з усіх економічних та соціальних функцій залишила у багатьох сім'ях тільки відтворювальну функцію та організацію побуту. Міграція із сільської місцевості до міста значних мас населення сприяла розпаду селянських домогосподарств, які раніше мали у своєму складі представників трьох поколінь (батьки, діти та внуки). Внаслідок цього люди похилого віку працездатні і непрацездатні досить часто позбавлялися засобів існування, почали стикатися з такими проявами соціальних та економічних ризиків як втрата доходів від найманої праці.

Ретроспективний аналіз спеціалізованої наукової літератури, присвяченої дослідженню проблем соціального захисту населення, свідчить, що кожний з етапів капіталістичної ринкової економіки характеризується різноманітністю його форм прояву. На домонополістичному етапі розвитку капіталістичних економічних відносин найбільш поширеними формами соціального захисту населення були особиста доброчинність, сімейна опіка, релігійно-благодійні заходи, асоціації взаємодопомоги найманих працівників, товариства взаємної вигоди, добровільні системи колективного захисту безробітних, престарілих, вдів, сиріт та інші; на монополістичному – соціальні пенсії, пенсії робітникам державних підприємств, які втратили працездатність, гарантії матеріального відшкодування сім'ям в разі смерті працівника промислових підприємств від нещасного випадку; на державно-монополістичному – законодавче гарантування державою соціального захисту трудящих та їх сімей, запровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, страхування від нещасних випадків на виробництві, соціальне страхування у зв'язку з хворобою, пенсійне та медичне страхування, надання безоплатної медичної допомоги, державне управління охороною здоров'я і освітою, державний контроль за соціальним страхуванням й соціальним забезпеченням, фінансові зобов'язання держави щодо соціального забезпечення інвалідів та престарілих. Глобально-капіталістичному етапу розвитку ринкової економіки притаманна участь міжнародних і наддержавних організацій і ТНК в

соціальному захисті населення країн світової спільноти у формі надання позик з соціальною або економічною обумовленістю, заохочувальна допомога, законодавче регулювання, підготовка кадрів та технічна допомога, перерозподіл ресурсів та інші).

Слід підкреслити, що в сучасному глобалізованому світі проблеми соціального захисту населення вже давно стали предметом уваги не лише національних урядів, а й міжнародних структур. Такі організації, як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк (СБ), Міжнародна організація праці (МОП), Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) та інші хоча і не ставлять за мету вирішення соціальних проблем в конкретних країнах, однак свою діяльність у сфері соціального захисту населення здійснюють шляхом впливу на формування національних соціальних політик, в тому числі, і соціального захисту населення, як її складової, беруть участь у транснаціональному перерозподілі матеріальних і фінансових ресурсів та економічних благ, сприяють національним урядам у наданні громадських прав та свобод, а також здійснюють часткове соціальне забезпечення особам або групам населення, на яке нездатна власна держава.

Значних масштабів набуває залучення міжнародних структур до розроблення та реалізації програм з соціального захисту населення під час економічних криз, політичної і соціальної нестабільності, військових дій, тощо.

Варто відзначити, що перші етапи еволюції соціального захисту населення характеризувалися поєднанням індивідуальних та колективних його форм при сприянні держави. В історії розвитку системи соціального захисту населення значну роль відігравала персональна доброчинність, яку окремі члени суспільства проявляли не тільки через співчуття, а й через реальну матеріальну підтримку людини або сім'ї, які потрапили в скрутну життєву ситуацію, водночас намагаючись сформувати та примножити власний авторитет. Вияви доброчинності були адекватною відповіддю на суспільні потреби, оскільки з втратою домогосподарством статусу основного

виробничого осередка, ті хто залишався поза ним в разі хвороби, інвалідності, старості могли розраховувати лише на добродійну діяльність громади, релігійних та інших структур. Слід також підкреслити, що в умовах капіталістичних відносин поступово зростала роль держави як суб'єкта соціального захисту населення. Якщо на перших етапах розвитку капіталізму держава обмежувалась підтримкою індивідуальних та колективних форм соціального захисту, то в подальшому вона перетворилася на ініціатора та активного його творця.

За таких умов на зміну доктрині соціального захисту населення, основу якої складало дотримання принципів самопомогі, сімейного забезпечення та добродійності, прийшла нова, яка декларувала відповідальність усього суспільства і держави за добробут членів соціуму. Її втілення в життя найбільш активно здійснювалось в Німеччині, коли було прийнято ряд законів, якими впроваджувалися страхові засади компенсації втрат від економічних та соціальних ризиків. В 1911 році тут було інституціоналізовано страховий кодекс, впроваджено пенсійне забезпечення вдів.

Для другої половини XIX та початку XX ст. однією з найгостріших політичних і економічних проблем було «робітничє питання», породжене індустріальною технологічною революцією. Головною соціальною проблемою стало масове вивільнення найманих робітників, безробіття, міграція, що значно ускладнило умови надання соціальної допомоги нужденним.

Масштабна економічна криза 1929-1933 рр. в країнах Заходу супроводжувалася небувалим зростанням соціальної напруженості внаслідок структурного безробіття та різкого зменшення джерел фінансування соціальної сфери, що актуалізувало проблему соціального захисту населення через пошук нових її механізмів та інструментів. Кризова ситуація спонукала законодавство закріпити на державному рівні гарантування соціальних прав працівників й членів їх сімей, держава перебирає на себе функцію управління

охороною здоров'я та освіти, в національне законодавство імплементуються інститути соціального страхування та соціального забезпечення (див. табл. 1.1.)

Таблиця 1.1.

Запровадження державних інститутів соціального страхування та соціального забезпечення в економічно розвинених країнах світу*

Види соціального страхування і забезпечення	Німеччина	Велико-британія	Швеція	Франція	Італія	Канада
	Роки					
Страхування від нещасних випадків на виробництві	1884	1906	1901	1946	1898	1930
Соціальне страхування у зв'язку з хворобою	1883	1911	1910	1930	1943	1971
Пенсійне страхування і забезпечення	1889	1908	1913	1910	1919	1927
Страхування на випадок безробіття	1927	1911	1934	1967	1919	1940
Допомога сім'ям	1954	1945	1947	1932	1936	1944
Медичне страхування чи надання безоплатної медичної допомоги	1880	1948	1962	1945	1945	1972

*Джерело [1, с.211]

Узагальнюючи викладене, необхідно підкреслити, що еволюція соціального захисту населення здійснювалась від його найпростіших форм, які базувалися на індивідуальній та колективній доброчинності і охоплювали певні категорії населення конкретних громад до формування системи, головним компонентом якої є національні інституційно-нормативні акти країн. У відповідності з ними здійснювалася акумуляція коштів у фонди соціального страхування, визначався порядок їх використання, створювалися органи управління системою соціального захисту населення, розроблялися та реалізовувалися його окремі програми. Водночас сформувалася юридично-правова основа соціального регулювання економічних відносин та виконання державою соціальної функції, мета якої сприяння відтворенню особистого фактора виробництва.

Теоретико-методологічні засади соціального захисту населення формувалися на ґрунті багатьох економічних, соціальних, політичних та

інших теорій. В них відображалися і розвивалися ідеї добробуту населення, соціальної справедливості, гідних умов життєдіяльності членів соціуму. Останні набули особливої актуальності в умовах становлення капіталістичної ринкової економіки, коли виникла суперечність між свободою та рівністю членів буржуазного суспільства. У зв'язку з цим А. Сміт підкреслював, що жодне суспільство не може розквітати і бути щасливим, якщо значна частина його членів бідна і нещаслива. Окрім того, проста справедливість потребує аби люди, які годують, одягають і будують житло для всього народу, отримували таку частку продуктів своєї власної праці, щоб самі могли мати необхідну їм їжу, одяг і житло [2, с.73].

А. Сміт та його послідовники обстоювали теорію індивідуальної свободи людини, вважаючи її найвищою цінністю людської спільноти. Відповідно держава не має обмежувати свободу окремої особи, не втручається в господарську діяльність економічних суб'єктів, має забезпечувати в суспільстві мир, порядок, справедливість, охорону майна громадян, їх свободу в досягненні поставлених цілей.

Соціально-економічні процеси в капіталістичному суспільстві у відповідності з доктриною К. Маркса трактуються передусім з позицій теорії класів. Як послідовник теорії класів і класової боротьби він досліджував проблеми економічного зростання, поліпшення добробуту і збільшення доходів, а також проблеми його розподілу між працею, капіталом і землевласниками. Поліпшення добробуту, перш за все найманих працівників, К. Маркс вбачав у знищенні економічної системи капіталізму, її заміні на систему, в якій держава втрачає свої функції, і, отже, відмирає. Як послідовник теорії класової боротьби і поляризації суспільних груп навколо двох основних класів суспільства, він не брав до уваги інші групи і прошарки населення [3, с.155-156].

К. Маркс в частині аналізу соціально-економічного стану найманих працівників приклав багато зусиль для привернення уваги науковців, політиків до найгостріших проблем тогочасного суспільства, для того щоб

викувати наукову зброю для боротьби за поліпшення долі величезної кількості людей. Водночас економічна теорія К. Маркса вирізнялася ідеологічним класовим підходом до аналізу проблем капіталістичної ринкової системи господарювання, абсолютизацією її суперечностей епохи вільної конкуренції, недооцінкою здатності капіталістичного суспільства до реформування та самовдосконалення. Однак теоретичні положення марксистської доктрини відіграли значну роль в розгортання економічної і політичної боротьби найманих працівників за відстоювання своїх інтересів, поліпшення стану добробуту широких верств населення, формування системи його соціального захисту населення. Радикалізм доктрини К.Маркса К. Попер пов'язував з його прагненням побудувати світ, що не лише кращий чи раціональніший за наш, але й позбавлений усієї його потворності [4, с.187].

В кінці XIX та початку XX ст. поряд зі значними зрушеннями у розвитку ринкової економіки з'явилися профспілки, політичні партії, преса, активізувалась законодавча діяльність, ускладнились соціальні інститути, змінилось місце і роль релігії, сім'ї, нових рис набула діяльність держави. В пошуках узгодження економічних і соціальних інтересів бізнесу і найманих працівників розвивається законодавство про соціальний захист, формуються і розвиваються профспілкові організації. Складовою частиною цих процесів було утворення політичних партій соціал-демократичної спрямованості, в програми яких закладаються вимоги щодо захисту прав трудового народу, його соціального статусу.

На тлі нових реалій розвитку капіталістичної ринкової економіки досить чітко окреслилась криза економічних теорій крайнього ліберального індивідуалізму, в яких державі відновилась обмежена роль щодо захисту прав і свобод громадян від будь-яких посягань, зокрема, і з боку держави. Природно, що в умовах, коли при зростанні економічного потенціалу європейських країн відбувалося розшарування суспільства, посилювалася поляризація між багатством і бідністю, наростали класові суперечності і

зростала соціальна напруга. зусилля науковців спрямовувались на теоретичне обґрунтування нових підходів до вирішення цих актуальних проблем.

На відміну від доктрини К. Маркса, у відповідності з якою поліпшити соціально-економічне становище пролетаріату можна лише шляхом революційних змін, з'явилася концепція, в якій не заперечувались притаманні капіталістичній ринковій економіці суперечності, але визнавалась її здатність до саморегулювання та повного вдосконалення. Забезпечення подальшого соціально-економічного розвитку і вдосконалення цієї системи вбачалося у залученні ряду інструментів та інститутів, здатних підтримувати макроекономічну рівновагу в економічній системі. Дж. М. Кейнс та його послідовники вважали, що без активного втручання держави у розвиток соціально-економічних процесів, без суттєвого розширення функцій держави капіталізм не спроможний існувати. У відповідності з постулатами кейнсіанства держава стала активним суб'єктом ринкових економічних відносин, що на певний час дозволило зменшити гостроту соціальних суперечностей, спричинених низьким рівнем соціальної захищеності основної частини населення країн.

Водночас слід відзначити значний вплив кейнсіанства на вирішення проблем соціального захисту населення. Дж. Кейнс вважав, що максимально можливу зайнятість і економічне зростання здатна забезпечити лише держава шляхом регуляторного впливу на економіку. У відповідності з його концепцією ефективного попиту держава не має допускати зменшення заробітної плати, бо останнє належить до основної умови зменшення безробіття, та стимулювання виробництва, а за допомогою інструментів податкової системи фінансування відсотків вона може впливати на споживання населення.

Значний вклад у вирішення проблем соціального захисту населення та формування його теоретичних засад внесли науковці Німеччини, які першими почали розуміти, що визначальним фактором соціально-економічного розвитку у XX ст. стає людина з її економічними та

позаекономічними соціальними потребами [5, с.22].

В наукових працях представників історичної школи економічної теорії були закладені основи цілісної концепції соціальної держави. Якщо А. Сміт, обґрунтовував невтручання держави в економіку егоїзмом індивіда і свободою договорів, то необхідність її участі у вирішенні економічних проблем найманих працівників обґрунтовувалась представниками цієї школи тим, що суспільство, комуна, асоціація, нація з її традиціями, звичаями, релігією, нормами відносин мають соціальний характер і можуть вирішуватися тільки державою або муніципалітетами. З цього приводу А. Вагнер зазначає, що позитивний вплив держави на розподіл народного доходу необхідно вважати основним принципом соціальної політики [6, с.217]. Окрім цього він трактував проблеми оподаткування як складову політичної економії, і обґрунтував ідею перетворення державних фінансів в ефективний інструмент забезпечення соціальної справедливості.

Л.Брентано поділяв ідеї соціального партнерства, вважав соціальні реформи дієвим засобом попередження революційних виступів найманих працівників, надавав великого значення ролі профспілок в поліпшенні становища робітничого класу, захисті його економічних і соціальних інтересів.

Один з основоположників концепції соціальної держави Л.Штейн вважав, що саме остання має підтримувати рівність у правах для всіх членів соціуму, а також окремої особи завдяки своїм владним повноваженням. На його думку захистити робітників від капіталу здатна тільки держава, оскільки вона стоїть вище і капіталу, і праці й сама «сильно страждає від залежного статусу нижчого, від робітничого класу», бо чим численніший цей клас, тим бідніша держава. Держава на його думку, не може стабільно розвиватися, якщо великі маси людей, не задоволені своїм становищем і позбавлені можливості це становище виправити власними силами, крім революції. За цих умов тільки держава може змінити небезпечну ситуацію, ставши на бік трудящих і надавши їм рівні права, гідні умови життя і можливості розвитку

через забезпечення доступу до освіти. Місія держави на рівні управління виявляється в двох основних завданнях: по-перше, сприяти вільному міжкласовому руху громадян, по-друге, допомагати тим, хто зазнає поневірянь [7, с.29].

Серед європейських країн теоретичні засади соціальної держави найбільш послідовно реалізувалася саме в Німеччині. У 50-ті роки минулого століття на державному рівні була прийнята концепція соціального ринкового господарства. Її розгорнутий виклад здійснив Л. Ерхард у книзі «Добробут для всіх». В ній було окреслено основні напрями не тільки перетворення суспільства з централізованим управлінням економікою на ринкову економічну систему, яка орієнтована на вирішення соціальних проблем широких верств населення, а й утвердження суспільного устрою, в якому людині гарантувалася політична й економічна свобода, а також соціальні зобов'язання держави щодо забезпечення певного рівня життя громадян та розвитку соціальної сфери.

У відповідності з сучасними трактуваннями сутнісно-змістовних характеристик соціальної держави вона виконує цілий ряд функцій. До основних з них належить захист членів соціуму від негативних наслідків дії механізмів ринкової економіки, забезпечення високого рівня добробуту, реалізація права людини на гідну працю для працездатних, забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності у суспільстві, створення відповідних умов для розвитку особистості. Основними інструментами реалізації таких цілей є справедливий перерозподіл доходів між різними соціальними верствами і групами населення за допомогою прогресивного оподаткування, планування соціально-економічного розвитку, соціальна політика, розвиток інститутів громадянського суспільства та його контроль за діяльністю державних інституцій, рівність перед законом, формування системи моральних цінностей, їх дотримання всіма громадянами країни.

Отже, теоретичні положення економічної теорії щодо поліпшення рівня життя населення, інституціонального забезпечення його соціального захисту

знайшли своє втілення в концепції соціальної держави, в якій відобразилися ідеї поєднання вільного ринку зі справедливим розподілом та принципом соціального вирівнювання, які належать до базових цінностей сучасності: справедливість, рівність, право на гідне існування членів соціуму.

Поняття «соціальний захист населення» було введене в науковий оборот і почало широко використовуватись з середини минулого століття. Нині воно широко вживається в економічній, політологічній, соціологічній та юридичній науковій літературі. Аналітично-критичне вивчення публікацій з питань соціального захисту населення свідчить, що в сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі зафіксовано багато підходів, точок зору щодо визначення його сутності.

Однак, перш ніж перейти до розгляду цього поняття, необхідно зупинитися на деяких питаннях загального характеру, щодо обґрунтування сутності даного терміну як економічної категорії. При цьому правомірно розглядати останню як єдність загального, особливого та одиничного, тобто слід брати до уваги її функціональну різнорівневість. Провідна роль серед них належить загальному та особливому, котрі тісно пов'язані з сутністю, а також змістом відповідних процесів і явищ. Поняття одиничного близьке до поняття явища як такого. Тому аналіз наявних точок зору різних авторів доцільно розпочати не безпосередньо з вивчення поняття «соціальний захист населення», а з визначення сутності інших понять – тих, на основі яких воно формується, а саме «захист» і «соціальний».

За своєю етимологією термін «захист» означає дію за значенням захищати, а також охорону, заступництво, підтримку [8, с.10]. Термін «соціальний» стосується людини як безпосередньо суспільного індивіда пов'язаний із життєдіяльністю і відносинами людини у суспільстві, суспільний [9, с.396]. Із цих нормативних визначень найбільш важливим є те, що соціальний захист населення передбачає дії, тобто діяльність, яка пов'язана безпосередньо з життям і відносинами людей у суспільстві.

В зарубіжній науковій літературі використовується термін «social

security» як загальноновживаний з 90-х років XX ст. Він означає «безпека», «охорона», «захист», «забезпечення», «гарантування».

Поняття «соціальний захист населення» є, на наш погляд, певною мірою теоретичним віддзеркаленням тих нових умов і викликів, котрі сформувалися у свій час на певному етапі розвитку продуктивних сил економічно розвинених країн світу та з часом актуально постали і в постсоціалістичних країнах. Якщо в перших вони обумовили формування соціально орієнтованої ринкової економіки та пошуку для неї оптимального співвідношення між колективістськими, індивідуалістськими та патерналістськими засадами забезпечення життєдіяльності громадян, то в останніх (постсоціалістичних) ці виклики породжені відповідними соціальними орієнтирами при переході до ринкових відносин.

Поява цього поняття на теренах колишнього Радянського Союзу була пов'язана з так званою перебудовою. В соціально-економічній літературі з середини 80-х та початку 90-х рр. минулого століття й у свідомості громадян на той час утвердилось розуміння соціального захисту населення як своєрідного загального, державного милосердя, надання матеріальної допомоги незахищеним верствам населення [10, с.4]. Значною мірою таке його розуміння сформувалось під впливом деформованих уявлень «архітекторів перебудови» про соціальну сферу як систему колективного споживацтва, що призначена для надання різноманітних благ та послуг. Вважалось, що це «невиробнича сфера», матеріальна та фінансова основа якої створюється більшістю працездатного населення і яка є своєрідним державним благодійництвом.

На перших етапах ринкової трансформації адміністративно-командної системи в ринкову деякого поширення дістало трактування соціального захисту населення як індексації доходів та надання допомоги пенсіонерам, інвалідам, соціально вразливим верствам населення. У такому разі соціальний захист поширюється не на всіх членів суспільства, а лише на його окремі групи. Останнє аргументувалося тим, що в умовах ринкової

економічної системи кожна працездатна людина має власними зусиллями забезпечувати добробут своєї сім'ї та її соціальну захищеність.

Однак досвід зарубіжних країн свідчить про те, що така система економічної самозабезпеченості формується не сама собою. Деякі автори, критично оцінюючи такий підхід до визначення соціального захисту населення в умовах ринкової економіки, правомірно підкреслюють, що вона (система матеріальної самозабезпеченості) можлива за наявності певних макроекономічних передумов, які торкаються всіх членів суспільства. Створення таких передумов – це одна з функцій держави в межах її діяльності з регулювання економіки [4, с. 57 – 58].

Соціальний захист населення є дієвим у тому разі, коли забезпечується соціально-економічний добробут, економічна самостійність, самореалізація і певний соціальний статус індивіда, його фізичне й духовне благополуччя та душевний комфорт. Це стосується не тільки соціально вразливих верств, а в першу чергу працездатного населення. Цілком зрозуміло, що досягнення соціального добробуту можливе за умови зайнятості людини продуктивною працею, гідної оплати цієї праці, наявності інститутів, які забезпечують відповідні умови та захист прав і свобод людини.

«Соціальний захист населення» як поняття через його різне сприйняття постсоціалістичною спільнотою вживається науковцями й практичними працівниками в більшості випадків з різним змістовним наповненням та розумінням. Безумовно, є й такі категорії державних діячів і пересічних громадян, які оперують даним терміном без проникнення і розуміння його сутності та змісту, оскільки в них немає відповідної потреби в цьому. Однак для економічної науки суттєвою методологічною передумовою теоретичного осмислення наукового поняття «соціальний захист населення» має бути чітке визначення його сутності. Наукове трактування, об'єктивність у поєднанні з конкретністю дозволять сформулювати дієву систему соціального захисту населення в тому числі і в транзитивній економіці.

Серед визначень соціального захисту населення привертають увагу ті, в

яких він постає як явище. «Соціальний захист населення, – зазначається в одній з робіт, – це явище, котре включає сукупність дій з боку держави, регіональної влади, муніципалітету, громади, локальної спільноти, окремих спонсорів щодо сприяння життєвому функціонуванню населення, окремих громадян» [13, с.5]. Заходами соціального захисту є надання грошової соціальної допомоги, завдяки чому людина захищена від голоду, допомоги в забезпеченні житлом та інших нематеріальних видів допомоги, наприклад, підтримка підприємців в організації і веденні бізнесу, правова допомога громадянам і та ін. В даному разі і сутність, і зміст даного поняття ґрунтуються на описі його зовнішніх ознак, котрі завжди постають як доволі динамічний та мінливий аспект соціально-економічних відносин та реалій господарської діяльності. На наш погляд, сутність цього поняття прихована за його зовнішніми атрибутивними проявами, хоча, з іншого боку, кожне з них є важливим, тобто вони прямо або опосередковано пов'язані з його сутністю. Поданий цими авторами перелік заходів соціального захисту населення не розкриває його сутності, оскільки вони є зовнішньою, поверховою стороною соціально-економічних відносин. Такий підхід до розуміння соціального захисту населення, на наш погляд, не несе конструктивного начала, а його використання можливе при здійсненні різноаспектних досліджень прикладного характеру цього феномену.

На основі аналізу та систематизації положень вітчизняної та зарубіжної наукової літератури доцільно здійснити систематизацію і оцінку існуючих визначень поняття «соціальний захист населення». При цьому за основу нами взяті змістовні домінанти цього поняття як системо-утворюючої складової соціального захисту населення. Відповідні трактування цього поняття представлені в табл. 1.2

Здійснений аналіз дефініцій соціального захисту населення свідчить, що це поняття не має усталеного академічного визначення. Різні автори, наукові школи позначають цим терміном, хоча й споріднені, але далеко не однакові поняття. Водночас науковці намагаються відштовхнутись від різно-

Систематизація трактування поняття «соціальний захист населення» в працях вітчизняних та зарубіжних науковців

№ з/п	Зміст поняття «соціальний захист населення»	Автор
1	2	3
1	Комплекс правових, економічних та соціальних гарантій, що забезпечують кожному працюючому право на безпечну працю, збереження здоров'я в процесі праці, захист і підтримку працівників та їх сімей у випадку тимчасової втрати працездатності на виробництві, медичну, соціальну і професійну реабілітацію.	Абакумова Н.Н. [13, с.3]
2	Система законодавчих, економічних, соціальних і соціально-психологічних гарантій, що надають працездатним громадянам рівні умови для підвищення свого добробуту за рахунок трудового вкладу, економічної самостійності і підприємництва, а непрацездатним і соціально-вразливим верствам – переваги у користуванні суспільними фондами споживання, в прямій матеріальній підтримці у вигляді допомоги, стипендії та інших виплат, у зниженні податків.	Антип'єв А.Г. [14, с.94]
3	Система, яка включає сукупність інститутів і заходів спрямованих на захист уразливих соціальних груп від соціальних ризиків	Баранник Л.Б. [15, с.11]
4	Система державних заходів щодо забезпечення належного матеріального та соціального становища громадян у разі виникнення несприятливих умов, а саме повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законодавством України.	Бендасюк О. [16, с.124]
5	Важлива функція соціальної держави, яка полягає у практичній діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, а також недержавних закладів щодо реалізації соціальної політики, спрямованої на забезпечення життєдіяльності громадян і досягнення гідного життєвого рівня.	Болотіна Н.Б. [17, с.15]
7	Система активних та пасивних заходів захисту з боку держави, які спрямовані на запобігання ситуаціям, що загрожують добробуту при настанні певних несприятливих для особи обставин (ризиків).	Дараганова Н.В. [19, с.50]
8	Сукупність заходів, що здійснюються в суспільстві для забезпечення суспільно нормальних умов матеріального і духовного життя населення.	Лагутін В.Д. [20, с.289]
9	Комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства за конкретних економічних умов.	Лібанова Е., Палій О. [24, с.379]
10	Це політика держави по забезпеченню конституційних прав і мінімальних гарантій людині незалежно від місця проживання, національності, статті, віку.	Малахова Ж.Д. [20, с.45]
11	Багаторівнева система економічних, соціальних та правових відносин по управлінню соціальними ризиками суспільства для ліквідації їх небажаних наслідків та забезпечення належного рівня життя населення.	Михайлевська І.М., Неліпович О.В. [23, с.259]

Продовження табл. 2.1

1	2	3
12	Діяльність щодо попередження, пом'якшення та скасування факторів соціального ризику.	Новікова О.Ф. [24, с.180]
13	Комплекс законодавчо закріплених соціальних норм, гарантованих державою по відношенню до окремих верств населення.	Халецька А.А. [25, с.24]
14	Соціальний інститут репрезентований сукупністю правових норм, покликаних вирішувати певні соціальні та економічні проблеми.	Холостова Є.І. [26, с.91]
14	Захист людей, їх життя, здоров'я тощо в ситуаціях, які мають різне походження.	Концепція (осн.держ. пол.) НБУ [27, с.45]

манітних форм здійснення соціального захисту населення й окреслити його сутнісні ознаки. Такий підхід свідчить про те, що в основу проаналізованих визначень покладено прагнення окреслити теоретичні уявлення про цей суспільний феномен й адекватно відобразити практичну діяльність суспільства в цій царині, що є свідченням критеріального характеру практики. Адже виокремлення окремих сторін відносин з приводу соціального захисту населення здійснюється спочатку в практиці, життєдіяльності суспільства, а потім уже знаходить віддзеркалення в мисленні. З іншого боку, наявні авторські підходи до визначення сутності соціального захисту населення, можна умовно поділити на декілька основних груп, кожна з яких об'єднує схожі погляди й концепції.

До першої групи трактовок поняття «соціальний захист населення» належать механічне змістовне розширення його проявів. (13, с.3; 14, с.94; 15, с.11). Другу групу складають визначення сутності соціального захисту населення з акцентулізацією та абсолютизацією ролі держави в забезпеченні цього захисту в процесі виконання нею відповідних функцій [17, с.15; 18, с.22; 19, с.50; 15, с.45]. До третьої групи слід віднести визначення з редакційною безадресністю відносно суб'єктів й об'єктів, заходів та дій щодо соціального захисту населення [9, с.124; 20, с.289; 21, с.379; 23, с.259; 24, с.180; 26, с.91].

На жаль неконструктивним для наукового аналізу, на наш погляд, є і

визначення цього поняття в ряді нормативних державних актів, зокрема, в Концепції (основах державної політики) національної безпеки України, де соціальний захист населення розглядається як захист людей, їх життя, здоров'я тощо в ситуаціях, які мають різне походження. В наведеній редакції соціальний захист трактується досить широко. В ньому не конкретизуються ситуації, в яких людина потребує відповідного захисту, види останнього, що нами відмічалось вище.

Достатньо оригінальне розуміння соціального захисту населення міститься в американській енциклопедії «The Encyclopedia Americana». В ній це поняття визначається як безпека та свобода від страху, що спрямовується на суспільство як групу взаємопов'язаних та залежних один від одного людей [256, р.131]. Системоутворюючим чинником у цьому визначенні є «безпека та свобода від соціального страху», що є невід'ємною складовою держави у демократичному солідарному суспільстві. Водночас у цьому визначенні підкреслено і такий аспект як можливість існування тільки в такому суспільстві, тобто в «групах соціально взаємопов'язаних людей». Останнє свідчить про те, що втілення в життя соціального захисту можливе завдяки спільним зусиллям всього соціуму країни.

У «World Book Encyclopedia» соціальний захист населення розглядається як урядова програма, котра націлена на допомогу працівникам, та їхнім сім'ям досягти певного рівня забезпечення економічного добробуту [259, р. 553]. Таке трактування соціального захисту населення, на наш погляд, є занадто звуженим, оскільки окрім розробки та реалізації урядових соціальних програм, покликаних надавати відповідний захист, такі завдання виконують й інші інститути, в тому числі недержавні.

В спеціальній літературі соціальний захист населення, як нами було відмічено, також розглядається як у широкому, так і у вузькому значенні. У першому випадку – це діяльність держави із втілення в життя цілей і пріоритетних завдань соціальної політики на основі реалізації сукупності внутрішньо узгоджених законодавчо, закріплених економічних, правових і

соціальних гарантій, що забезпечує членам суспільства дотримання найважливіших соціальних прав, в тому числі на гідний людини рівень життя, необхідний для відтворення і всебічного розвитку особи [28, с.372]. Трактуювання соціального захисту населення в широкому значенні інших авторів зводить його змістовне наповнення до системи організаційних, правових та економічних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав громадянина в державі [29, с.4]. Найбільш конструктивною, на нашу думку, є точка зору, відповідно до якої соціальний захист у якості реального процесу постає як комплекс інститутів та обов'язковий атрибут розвиненого суспільства [30, с.8–9].

У вузькому значенні соціальний захист розуміють як комплекс безпосередніх конкретних заходів економічного, правового й організаційного характеру для підтримки найбільш соціально вразливих верств населення, перш за все, підтримки від негативних проявів та наслідків асиметричних процесів перехідного періоду під час реформ і руху до ринку [28, с. 377]. Близьким до цього є визначення соціального захисту як комплексу державних заходів економічного і правового характеру із забезпечення гарантованого державою мінімального рівня адресної матеріальної підтримки соціально вразливих верств населення в період економічних перетворень (перехід до ринкових відносин) і пов'язаного з ним зниження їхнього рівня життя [31, с. 315].

Згідно з авторською концепцією дослідження проблеми з таким розумінням сутності соціального захисту важко погодитись. Адже після утвердження ринкових відносин не зникнуть ризики втрати роботи, тимчасової непрацездатності, захворювання та ін. В країнах з розвиненою ринковою економікою, в умовах усталених ринкових відносин також мають місце банкрутства підприємств, періодичні зменшення обсягів виробництва, що в кінцевому підсумку негативно впливає на добробут населення та свідчить про об'єктивну потребу його соціального захисту. Тому важливою ознакою сучасних ринкових відносин є наявність системи соціального

захисту населення, яка постійно якісно вдосконалюється разом із розвитком економічної системи та суспільства в цілому.

Звужене розуміння соціального захисту населення спостерігається і в тих випадках, коли цей процес спрямовується лише на ті категорії населення, які тимчасово безробітні або постійно потребують матеріальної підтримки та організаційної допомоги (соціально вразливі верстви населення).

Водночас соціальний захист населення частиною дослідників правомірно розглядається як багатоаспектне поняття, що нами вище було аргументовано. Згідно з таким теоретико-методологічним підходом, він трактується як система принципів, методів, законодавчо встановлених державою соціальних гарантій, заходів та відповідних закладів, які забезпечують надання оптимальних умов життєдіяльності, задоволення потреб, підтримку життєзабезпечення і діяльного існування особи, різних соціальних категорій і груп. По-друге, як сукупність дій, заходів держави і суспільства, спрямованих проти ситуацій ризику в нормальному житті громадян, таких як хвороби, безробіття, старість, інвалідність, смерть годувальника та інші [31, с.315]. Такий підхід до трактування соціального захисту населення відображає об'єктивні реалії його функціонування і розвитку та відкриває широкі можливості для дослідження цього поняття в міждисциплінарному зрізі.

Здійснений аналіз свідчить про еволюцію поглядів вітчизняних і зарубіжних науковців щодо розуміння природи та визначальних характеристик соціального захисту населення, в процесі якої сформувалось декілька підходів визначення його сутності. Впадає в око те, що в кожному з них відображена практична діяльність більшості економічно розвинених держав світової спільноти у сфері соціального захисту населення. Ці підходи зачіпають широке коло проблем економічного, політичного, організаційного, соціального, правового характеру, котрі досліджуються представниками економічної науки, соціології, політології, права в контексті здійснення соціального захисту населення. Це є свідченням багатогранності соціального

захисту як суспільного феномену та підводить до думки про необхідність дослідження його проблем в більш широкому вимірі.

Соціальний захист населення в межах поданих вище змістовно-сутнісних характеристик постає як масштабна соціально-економічна система, котра охоплює сукупність відносин між людьми (з притаманними їм статусами і ролями, що керуються у своїй діяльності певними правовими і соціальними нормами та санкціями) з приводу задоволення як особистих, так і спільних потреб, а також вимог ряду установ і організацій, які мають власний персонал, апарат управління, особливі процедури діяльності або практики. Цілком зрозуміло, що визначити сутнісні зв'язки між явищами і процесами, притаманними цьому соціально-економічному феномену, лише на базі інструментарію панівного в економічній науці неокласичного напрямку нереально. Це переконує автора, що найбільш методологічно і конструктивно соціальний захист населення вивчати на основі системного підходу з акцентом та в контексті інституційної парадигми.

Дослідження соціального захисту як системи дозволяє реалізувати такі важливі принципи методології інституціоналізму як історично-логічний підхід в контексті системного економічного аналізу, підкреслюючи ті характерні соціально-економічні зміни, які відбуваються в суспільстві – «феномени розвитку». Для кожної цілісної системи характерні такі риси розвитку як єдність, наступність між старим і новим, стрибкоподібність, перетворення кількості в якість, суперечливість. З огляду на останнє це дозволяє виявити як така система виникає, які основні етапи система соціального захисту проходила у своєму розвитку, чим вона стала нині і які у неї перспективи у майбутньому. Принцип історизму розвитку є домінантним аспектом і для системного підходу, оскільки не ігнорує значення структурно-функціонального, синергетичного та інших в тому числі, часткових методів дослідження даної проблеми. Разом з тим такий комплексний підхід дозволяє уникнути при аналізі економічних процесів і явищ однобічності, поверховості, описовості проблем соціального захисту,

що притаманне деяким дослідникам цієї життєво важливої проблеми (як було відмічено вище) та його здійснення тільки з позицій всезагального підходу або надто звуженого, тобто з точки зору їх специфічного трактування.

На відміну від неокласичної теорії, яка значною мірою розглядає економічну систему як дещо механічну спільність елементів і виводить властивості системи з властивостей її складових, інституціоналісти звертають увагу на важливість зв'язків між елементами для формування і прояву властивостей як самих елементів, так і системи в цілому як нової якості. Цей підхід, що позначається в літературі поняттям «холізм (цілісність)» або «органіцизм», означає переважання ролі соціально-економічних відносин над психофізичними властивостями індивідів, що детермінує сутнісні властивості економічної системи. Якщо представники класичної школи фактично всі фази відтворення, а саме: зростання суспільного багатства, обмін, розподіл і споживання пояснювали з позицій переважно інтересів і преференцій ізольованого індивіда або невеликих груп «домашніх господарств», то сучасна наука все більшою мірою зосереджується на вивченні взаємодії між елементами системи, слідуючи методологічному підходу характерному для теорії систем і кібернетики.

В класичному контексті економічної науки сутність соціального захисту населення як економічної категорії – це наявний стан забезпечення добробуту населення згідно рівня розвитку продуктивних сил, тобто домінантних факторів виробництва та суспільної форми їх функціонування економічних відносин.

Соціальний захист населення в межах поданих вище змістовно-сутнісних характеристик постає як масштабна соціально-економічна система, котра охоплює сукупність відносин між людьми (з притаманними їм статусами і ролями, що керуються у своїй діяльності певними правовими і соціальними нормами та санкціями) з приводу задоволення як особистих, так і спільних потреб, а також вимог ряду установ і організацій, які мають власний персонал, апарат управління, особливі процедури діяльності або

практики. Цілком зрозуміло, що визначити сутнісні зв'язки між явищами і процесами, притаманними цьому соціально-економічному феномену, лише на базі інструментарію панівного в економічній науці неокласичного напряму нереально. Це переконує автора, що найбільш методологічно і конструктивно прийнятно досліджувати соціальний захист населення в контексті інституційної парадигми.

На нашу думку політекономічний зміст категорії «соціальний захист населення» найбільш адекватно відображає її визначення як відносини між суспільством та соціально вразливими верствами соціуму з приводу отримання ними економічних благ (соціальні виплати, допомоги, компенсації, пільги, податкові знижки та кредити) для забезпечення існуючих у країні соціальних стандартів через діяльність відповідних інститутів (соціальні гарантії, соціальні стандарти, соціальні нормативи, державні та громадські організації, фонди і установи, а також корпорації і міжнародні інституції).

Водночас з позицій інституціоналізму сутнісну трактовку даної категорії правомірно досліджувати як суспільний інститут конкретно-історичної форми організації і регулювання соціально-економічних відносин з приводу підтримки суспільством соціально-вразливих верств в умовах ринкових відносин та ймовірних соціальних і економічних ризиків для забезпечення суспільно прийнятного рівня добробуту громадян країни. На користь такого розуміння соціального захисту населення свідчать кількісні і якісні параметри сфери його дії на все суспільство, інституціональна масштабність відповідних об'єктів і суб'єктів, на які поширюється вплив його форм, механізмів, засобів. Слід також брати до уваги, що функціонування і розвиток соціального захисту населення передбачає законодавче унормування суспільно-економічних відносин на макро-, мезо-, макрорівні з врахуванням регіональних особливостей. Соціальний захист населення як суспільний інститут, використовуючи сукупність форм, інструментів, важелів та каналів надання відповідними інституціями

соціальних виплат, допомог і компенсацій нужденним категоріям населення, сприяє підтриманню суспільно прийнятного рівня їх добробуту та соціальної стабільності в країні.

Віднесення соціального захисту населення до складу суспільних інститутів є віддзеркаленням того незаперечного факту, що члени суспільства завжди намагалися інституціоналізувати відносини, які пов'язані з актуальними та спільними для певної сукупності людей економічними й соціальними потребами та інтересами. Свідченням цього є формування організаційних структур у вигляді соціальних страхових фондів наявність, соціальних гарантій, стандартів, норм і неформальних правил, цінностей, культурних імперативів, сталих форм поведінки, виконання соціально-економічних цим суспільним інститутом функцій. Це свідомо створені форми для здійснення економічної й соціальної взаємодії між окремою особою і державою, групами осіб, регіонами тощо у відповідних підсистемах суспільних відносин з приводу задоволення особистих економічних і соціальних та спільних суспільних потреб. За цим абстрактним визначенням окреслюється реальна сукупність відносин між людьми, система конкретних правових норм, котрі унормовують ці відносини, а також управлінські рішення, організаційні зусилля та практичні заходи і дії. Останнє передбачає залучення й використання реальних суб'єктів і об'єктів, матеріальних, людських, фінансових, інформаційних та інших ресурсів.

Водночас трактування соціального захисту населення як суспільного інституту дозволяє досліджувати його, з одного боку, у вигляді сукупності відносно стабільних та інтегрованих в єдину цілісність об'єктів, а з іншого – як таку форму взаємодії між членами суспільства, котра постійно змінюється в часі з метою адаптації до нових соціально-економічних умов його функціонування і розвитку.

У зв'язку з цим слід наголосити, що в межах онтологічної проблеми (визначення первинного і вторинного) однією з концептуальних засад соціального захисту населення є врахування в теорії та національній практиці

співвідношення економічних відносин і їх правових, соціальних та організаційних форм. Економічні відносини є базисними і зумовлюють існування правових форм, за допомогою яких ці відносини інституалізуються (унормовуються) та організовуються і які належать до надбудовних відносин, тобто до сфери суспільної свідомості.

Діяльність суспільства, яка спрямована на формування, функціонування та розвиток будь-якого інституту (в даному випадку інституту соціального захисту населення), організацію його складових, правове унормування, і власне захист – різнопорядкові речі. Правова діяльність є важливим позаекономічним чинником закріплення та охорони сформованих економічних відносин, гарантії їх стабільності. З іншого боку, в умовах трансформації економічної системи суспільства право може слугувати стимулятором утвердження системи соціального захисту населення, адекватної ринковим відносинам. При цьому правові норми щодо соціального захисту населення за таких умов мають орієнтуватися на рівень економічного розвитку суспільства, можливості матеріального забезпечення старості, інвалідності, розміри соціальної допомоги окремим домогосподарствам та особам, матеріального забезпечення на випадок безробіття тощо.

Без наявності реальних економічних основ неможлива поява жодних форм правовідносин, орієнтованих на кількісні параметри соціальних гарантій і стандартів характерних для західноєвропейських держав. При цьому слід мати на увазі, що поява, функціонування і розвиток соціального захисту населення як складової предметно-перетворювальної діяльності суспільства, залежить від об'єктивних процесів соціальної та економічної диференціації населення, обумовленої різноманітними чинниками, з одного боку, та глибини пізнання людьми закономірностей динаміки економічних та соціальних процесів і явищ суспільного буття, а також наявності в правлячих класів політичної волі до формування такого інституту, і його удосконалення – з другого.

Дослідження соціального захисту населення з використанням теоретичних засад інституціоналізму дозволяє розглядати його як еволюційну та відкриту цілісну систему, котра здатна підтримувати себе у стані високого рівня організованості та впорядкованості. Йдучи від тотожного, суттєвого у проявах до відмінностей і багатоманітності на етапах тривалої еволюції цього суспільного феномену, виникає можливість об'єднати загальне, відстежувати формування його внутрішньої цілісності і стабільності, інституційної структури з чітко окресленими суспільними функціями. У цьому разі певною мірою реалізується міждисциплінарний підхід при дослідженні соціально-економічних явищ і процесів та потреба в інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками, що свого часу підкреслювали різні науковці [32, с.36].

Термін «інститут» у найбільш широкому вжитку, в тому числі в контексті економічних досліджень – це елемент суспільної структури історичної форми організації і регуляції суспільного життя, сукупність норм, звичок, цінностей, організаційних структур, культурних імперативів, сталих форм поведінки людей [33, с.51]. При цьому слід відмітити, що він (від латинського *institute* – установа, установлення) запозичений з юридичної термінології. Тому до сутнісних ознак цієї категорії належать як юридичні норми, так і установи, організації, які створюють можливості упорядкування (регламентування) процесу взаємодій між суспільними суб'єктами з метою надання їм відносно стабільного характеру. Це генерує формування відповідних організаційних структур, як їх органічної складової розробку засобів контролю за їх діяльністю, а також унормованої взаємозалежності між інституціями (правил гри) для суспільних агентів, для забезпечення їх реалізації. В такому аспекті інститути формують більш змістовну систему стимулів, в тому числі і мотивів (позитивних і негативних), орієнтуючи людську діяльність за певним вектором та спрямовуючи відповідне русло. Цим вони конструктивно-унормовано, а певною мірою, усувають, невизначеність, стихійність, забезпечують функціонування соціально-

економічного середовища більш передбачуваним та регульованим. В цьому контексті плідною є думка Д. Норта про те, що інститути являють собою сукупність створених людьми правил і норм, котрі служать обмеженням для економічних агентів, а також відповідними механізмами захисту і контролю за їх дотриманням [34, с.73].

Отже, згідно елементарної логіки «інституції» - це форма прояву діяльності функціонування інститутів. А тому включати форму в сутність поняття при його визначенні не логічно.

У цьому контексті слід підкреслити, що соціальний захист населення як і кожний інститут є багатовекторною структурою, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визначаючи таким чином стимули, поряд з іншими обмеженнями (бюджетними, технологічними і т.д.), які окреслюють межі вибору, а вони, в свою чергу, задають рамки функціонування економіки і суспільства протягом того або іншого часового лагу [35, с.6].

Із викладеного випливає, що в межах інституційної теорії соціальний захист населення правомірно розглядати як особливу форму або структуру, яка нерозривно пов'язана із системою економічних відносин. Це твердження базується на тому, що вказані відносини, їх основні структурні елементи – форми власності, поділ і характер праці, взаємний обмін діяльністю, форми розподілу, споживання – становлять основу конструкції суспільної будови, а інститути, тобто норми і правила, звичаї і традиції, є тими елементами, фактично «м'язами», які утримують цей «кістяк», надають йому життєвої, довершеної форми [36, с.6]. Таке поглиблення аналізу соціального захисту населення як суспільного інституту дозволяє на практиці забезпечувати від життєвих ризиків загального характеру, забезпечення продуктивної зайнятості, розвитку людського капіталу, створення сприятливих умов для праці, запобігання соціальним ризикам та зростання добробуту людей.

Отже, в узагальненому вигляді соціальний захист населення, як вже було обґрунтовано, являє собою суспільний інститут, функціонування якого передбачає різноманітні форми соціально-економічних відносин з приводу

убезпечення населення від видових вад ринкових відносин, різноманітних ризиків та забезпечення добробуту. [37, с.24].

В окресленому вигляді соціальний захист населення як суспільний інститут охоплює значне коло проблем, що потребує широкомасштабних досліджень, ми свідомо залишаємо їх поза межами нашої уваги, зосередившись на реалізації завдань нашої дисертації.

У відповідності із логікою та завданням нашого дослідження правомірно зосередити увагу на виявленні об'єктивних передумов та рушійних сил формування й розвитку цього суспільного інституту, в тому числі і в транзитивній економіці.

1.2. Передумови та рушійні сили формування і розвитку системи соціального захисту населення

Поява та існування системи соціального захисту населення як складової життєдіяльності людської спільноти пов'язані з багатьма подіями, явищами, процесами, котрі перебувають між собою у певних причинно-наслідкових зв'язках. При цьому слід виходити з того, що причина появи та існування того чи іншого феномену в розвитку суспільства пов'язана з наслідком так, що коли вона з'являється, неминуче з'являється і наслідок. І навпаки, якщо причина відсутня, то не буде і наслідку. Тому виявлення і дослідження властивостей і зв'язків, котрі притаманні соціальному захисту населення, дозволяє розкрити об'єктивність його появи та існування на певному етапі розвитку економічної системи.

Намагання обґрунтувати необхідність та об'єктивність існування соціального захисту населення в сучасному суспільстві певними причинами має місце в ряді робіт. Дехто з авторів пов'язує наявність соціального захисту населення з реалізацією принципів соціальної справедливості: «В умовах

соціально орієнтованої економіки утвердження принципів соціальної справедливості здійснюється шляхом формування системи соціального захисту» [38, с.62]. Не викликає сумніву, що такий захист населення – це реальний продукт соціально орієнтованої ринкової економіки і його складова та спрямований на утвердження реальної соціальної справедливості. Водночас таке загальне твердження потребує деталізації.

Так, ряд науковців вважають, що необхідність наявності соціального захисту населення в постсоціалістичних країнах викликане становленням ринкової економіки. «Соціальний захист населення у вузькому значенні, - як вважають окремі автори – це комплекс цілеспрямованих конкретних заходів економічного, правового і організаційного характеру для підтримки найбільш вразливих прошарків населення, і, перш за все, від негативних наслідків процесів перехідного періоду і проведенні реформ і руху до ринку...» [92, с. 243-244].

В цілому поділяючи цю думку, слід зазначити, що, хоча ринкова економіка має певні переваги, їх реалізація породжує низку негативних соціально-економічних процесів і явищ. Останні притаманні не тільки періоду становлення ринкової економіки. Вони постійно супроводжують функціонування і розвиток цієї економічної системи. Звідси виникає необхідність виявити ключові причини, які обумовлюють об'єктивну потребу в соціальному захисті населення і кореняться в економічній природі капіталістичного суспільства та дії, притаманних йому економічних законів.

Серед них закон капіталістичного народонаселення як конкретизація дії загального закону капіталістичного нагромадження, сутність якого полягає в тому, що в процесі нагромадження капіталу, зростання його технічної та органічної будови збільшується чисельність працездатного населення, яке є відносно надлишковим порівняно з потребами зростання капіталу. Останнє є причиною безробіття, яке набуло хронічного характеру. В ряді країн Європейського Союзу значних масштабів, і в 2013

р. в Греції складало 27,5%, економічного активного населення, в Іспанії – 26,1%, Португалії – 16,4%, Польщі – 10,3%, Словенії – 10,1% [40, с.563-564].

Безробіття працездатного населення позбавляє особу отримувати заробітну плату, погіршує стан його добробуту і членів його сім'ї, знижує кваліфікацію працівників, що може згодом зумовити значне зниження заробітної плати або нові звільнення, втрата безробітним самоповаги, моральний занепад, можливий розпад сім'ї, погіршення фізичного і психологічного стану – підвищується рівень серцевих захворювань, алкоголізму та самогубств, можливі громадське та політичне безладдя, соціальна та політична напруженість у приведення в дію механізмів соціального захисту такої особи. Водночас суспільство несе втрати від неповного використання ресурсів праці внаслідок безробіття. Згідно із законом Оукена щорічний приріст реального валового національного продукту (ВНП) приблизно на 2,7% утримує кількість безробітних на постійному рівні. Кожні додаткові 2 процентних пункти приросту реального ВНП зменшують кількість безробітних на 1 процентний пункт. Аналогічно скорочення реального ВНП на 2% збільшує кількість безробітних на 1 процентний пункт над природним рівнем дає 2 – 2,5% втрати ВНП порівняно з потенційним [41, с.171].

Протидіючими чинниками погіршення стану добробуту безробітних є посилення організованості та зростання ролі профспілок у захисті прав і свобод найманих працівників, процес соціалізації економічних систем, розвиток малого і середнього підприємництва, систем соціального захисту населення.

У відповідності з дією закону концентрації виробництва має місце поступове зосередження речових та особистісних факторів на великих підприємствах. Причому зосередження особистих факторів відбувається відносно самостійно, що спричинене зростанням технічної будови капіталу, коливанням ринкової кон'юнктури та цін. У поєднанні з

централізацією виникають великі підприємства, котрі мають більшу конкурентоспроможність порівняно з середніми та невеликими як у сфері виробництва, так і обігу товарів. В кінці XIX на початку XX ст. концентрація капіталу і виробництва привела до утворення акціонерних товариств, появи акціонерного капіталу. В епоху державно- і глобально-монополістичного капіталізму великого поширення набуває розвиток монополій, транснаціональних компаній, котрі зосереджують в своїх руках значну частину національного багатства країн світової спільноти. Ці етапи розвитку капіталістичної ринкової економіки супроводжувалися поглибленням соціальної нерівності та соціальними суперечностями між найзаможнішими верствами населення і його найбіднішою та недостатньо соціально-захищеною частиною. Її склад змінюється як за рахунок безробітних, так і емігрантів, біженців, інвалідів, маргіналів, асоціальних елементів, частково зайнятих, дохід яких не покриває прожиткового мінімуму.

Для закону конкуренції є примусовою силою у боротьбі за найвигідніші умови виробництва і збуту товарів, привласнення максимуму доходів в усіх сферах суспільного відтворення. Одним з наслідків його дії банкрутство неконкурентоздатних підприємств і перетворення його працівників у безробітних, що потребує приведення в дію механізмів соціального захисту населення. Для цього закону поширюється і на відносини між найманими працівниками і роботодавцями за тривалість робочого дня, інтенсивність та умови праці, а також між самими працівниками за робочі місця, частки необхідного продукту, використовуваного на оплату праці, змагання за поліпшення якості продукції, збільшення обсягів її виробництва. Ці аспекти наслідків впливу дії закону конкуренції на стан соціального захисту населення є предметом взаємодії профспілок та державних інституцій.

Однією з рис ринковою економіки є періодичні економічні кризи, які супроводжуються значними втратами людської праці, матеріальних

ресурсів, масовим безробіттям, соціальними потрясіннями, що потребує від держави відповідного реагування: формування суспільних та державних інститутів, які здатні обмежити негативні наслідки перебування економіки в кризовому стані. Одним із таких суспільних інститутів є система соціального захисту населення, яка за допомогою різноманітних організаційно-правових форм, методів, прийомів і дій упереджує негативні наслідки циклічного розвитку – зменшує їх масштаби та глибину в соціальній сфері.

Ринок не «бачить» перспективи соціально-економічного розвитку і функціонування суспільства. Дія законів попиту і пропозиції є базометром, що показує, наскільки пропорційно розвивається суспільне виробництво і розподілена між галузями суспільна праця. А криві попиту та пропозиції ілюструють тільки поточні цілі розвитку суспільства. Такі проблеми суспільства, як стан довкілля, структурні зміни в економіці під впливом НТР, вичерпання природних ресурсів, освіта, охорона здоров'я та інше, залишаються поза економічними інтересами суб'єктів ринкових відносин. А проте вони є тими факторами соціально-економічного розвитку суспільства, від дії яких суттєво залежить стан соціальної захищеності його членів.

У цілому економічною наукою визначено більше двох десятків процесів і явищ, які не можуть само організуватися в умовах ринку. Одним із таких явищ, крім зазначених, є інфляція, яка негативно впливає на стан доходів та рівень життя основної частини населення, а отже виникає потреба в його соціальному захисті.

Викладене вище свідчить про те, що ринкова економіка функціонує та розвивається на основі дії об'єктивних економічних законів, супроводжується рядом негативних і неминучих соціально-економічних наслідків. Їх наявність породжує об'єктивну необхідність у створенні ефективно діючої системи соціального захисту населення за активної участі в її функціонуванні і розвитку держави, громадських організацій та

суспільства в цілому.

Зазначені риси ринкової економіки є передумовами, а відповідно і підґрунтям формування та функціонування дієвої системи соціального захисту населення. З іншого боку, економічний розвиток супроводжується значною кількістю явищ, процесів, тенденцій, викликаних різноманітними екзо- і ендегенними чинниками.

У широкому розумінні поняття «розвиток» характеризується такими змінами, котрі відповідають вимогам незворотності, спрямованості (направленості) та переходу від нижчої якості до вищої. Незворотність означає постійність процесів, нагромадження кількісних і якісних змін; направленість – ту лінію або вектор, по яких здійснюється нагромадження якісних параметрів; закономірність – це об'єктивно необхідний процес нагромадження таких змін.

Постійними супутниками людини були і залишаються різноманітні небезпеки (ризики), котрі її оточують і загрожують нормальній життєдіяльності (голод, злиденність, стихійні лиха, війни, хвороби тощо), що потребувало, з одного боку, індивідуальних та спільних зусиль, спрямованих на продукування економічних благ, а з іншого – пошуку суспільних форм захисту від цих небезпек. Поділ і розподіл цих спільних зусиль привів до розвитку всіх фаз суспільного виробництва і водночас поступово формував суспільну потребу у нівелюванні, зменшенні дії факторів ризику щодо джерел небезпеки.

Нагромаджений з часом досвід і знання у боротьбі з ризиками, які, з одного боку, формувались в традиції, що утворювали простір відповідних правил поведінки суб'єктами щодо об'єктів соціального захисту, а з іншого – спонукали суспільство та його членів до пошуку найбільш дієвих форм і способів такого захисту. Більшість ризиків стосується не лише окремих людей, вони носять суспільний характер, визначаються суспільними умовами [42, с.276].

Основоположною ідеєю сучасної ризикології є те, що будь-який вид

діяльності окремої особи чи певних спільнот та суспільства, що здійснюється ними в межах економічної системи, містить у собі ймовірність ризиків, які за певних умов можуть виникати і спричиняти негативні наслідки для системи в цілому та для її структурних елементів. Отже, ризик – це можливість або реальна загроза відхилення результатів конкретних рішень або дій від очікуваної мети та небезпека втрати ресурсів порівняно з варіантом, розрахованим на їх раціональне використання, а звідси і ймовірність виникнення збитків, неодержаних доходів чи появи витрат порівняно з прогнозованим варіантом [43, с.56 - 57].

Ризик в соціально-філософському аспекті виникає за наявності невизначеності і несе в собі вірогідність настання соціальної незахищеності людини внаслідок певних соціально-економічних причин або індивідуального характеру [42, с.276].

Певний внесок у розвиток теорії соціальних ризиків зробили радянські вчені, особливо в перші роки існування тогочасного суспільного ладу. У зв'язку з цим було опубліковано низку наукових праць, присвячених різним проблемам соціального забезпечення та соціального страхування. Але єдина точка зору щодо розуміння відповідних ризиків тоді не була сформульована оскільки вважалось, що ризики – це атрибут капіталізму [44, с. 45]. Такий підхід формував у свідомості людей міфічне уявлення про те, що в умовах соціалізму соціальні, економічні та інші ризики можна звести нанівець, і в подальшому практика підтвердила утопізм такого не зовсім наукового підходу.

Безперечно, сам тип економічної системи впливає на організаційні форми запобігання ризикам, динаміку матеріально-фінансових або інших майнових втрат від стихійного лиха. Разом з тим суттєвою вадою цієї концепції є ігнорування тієї обставини, що існування ризиків не залежить від характеру та виду економічної системи. Проте ймовірність їх настання під впливом дії низки чинників може бути більшою або меншою, але повністю, як свідчить і практика сьогодення, уникнути ризиків у жодній сфері

життєдіяльності соціуму неможливо.

Економічні та соціальні ризики мають місце в життєдіяльності людини, вони зумовлені суспільним буттям і в цьому сенсі належать до соціально-значимих. Однак серед них виділяється група ризиків, які належать безпосередньо до соціальних. Правомірно стверджувати, що соціальні, економічні й інші ризики є підставою для набуття людиною прав на соціальний захист та інституціоналізуються в національних й міжнародних законодавчих актах.

Унормований перелік соціальних ризиків пройшов тривалий історичний шлях, доки наприкінці ХІХ ст. багато з них не отримали статус соціальних страхових ризиків. Відшкодування витрат, пов'язаних з настанням страхового випадку, було розподілене між працівником і роботодавцем. Поступово розроблявся інституційно-правовий механізм відшкодування відповідних втрат. Щодо останнього, то у його складі суттєва роль належить міжнародним актам – Конвенція та Рекомендації Міжнародної організації праці (МОП) №102 про мінімальні норми соціального забезпечення від 1952 р.; №128 про допомоги по інвалідності, по старості та в разі втрати годувальника від 1967 р. та інші, а також Європейський кодекс соціального забезпечення (Рада Європи, 1964 р., переглянутий у 1990 р.), Європейська соціальна хартія (Рада Європи, 1961 р., переглянута у 1996 р.), Європейська хартія про основні соціальні права трудящих (Європейський Союз, 1989 р.). Таким чином, реакцією на дію чинників, що спричиняють соціальні, економічні та інші ризики, стало формування інституційного механізму компенсації втрат не лише в національному законодавстві країн, а й у міжнародних актах.

Аналіз системи соціального захисту населення, на наш погляд, правомірно здійснювати на основі переліку соціальних ризиків, котрі дають суб'єкту підстави для набуття ним права на відшкодування безпосередніх втрат. У своїй основі вони мають загальновизнані міжнародні стандарти, якими передбачається перелік реальних обставин, що потребують від

суспільства компенсації матеріальних і моральних втрат, понесених ринковим суб'єктом, після їх настання. Цей перелік збільшувався в процесі усвідомлення суспільством об'єктивної необхідності їх реальної компенсації, потребує приведення їх у певну систему. Проведене узагальнення основних ознак соціальних, економічних та інших ризиків, поданих у науковій літературі, дозволяє нам певним чином їх класифікувати (рис. 1.1.).

Така класифікація соціальних ризиків дозволяє більш комплексно та адресно здійснювати науково-теоретичний аналіз соціальних ризиків, що дозволить не тільки поглибити уявлення про їх характер та джерела, а й обрати найбільш результативні та адресні заходи породженим ними наслідкам.

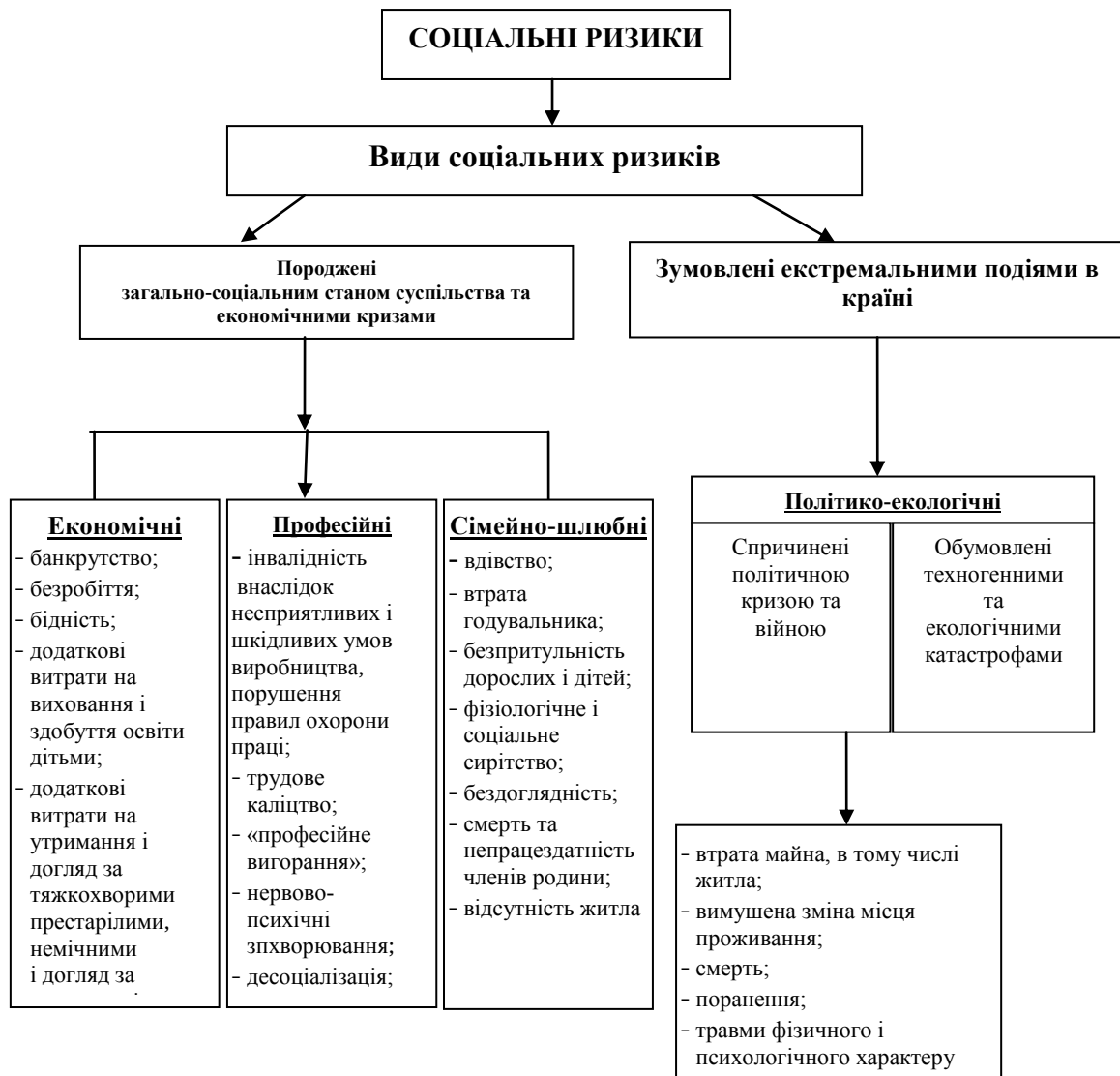

Рис. 1.1 Змістовно-функціональна класифікація соціальних ризиків

В контексті аналізу цих положень, думається, правомірно погодитись з авторами, які підкреслюють тезу, що під ризик безробіття та неплатоспроможності більшою мірою підпадають групи населення, котрі перебувають у невідповідних професійно-кваліфікаційних умовах [45, с.56]. Адже це досить очевидні та масові явища. У більш теоретично аргументованому аспекті відзначимо, що дія законів попиту та пропозиції на ринку праці об'єктивно генерує ряд економічних та професійних ризиків, що стало природним явищем ринкових економік, а також породжує відповідні обмеження економічного й соціального благополуччя у значної частини населення на тому чи іншому етапі функціонування національності економіки.

Водночас прийняття суб'єктом ринкових відносин рішень щодо здійснення ним конкретного вибору в даній ситуації досить часто приносить і позитивні результати. Тому категорію ризику слід сприймати, визначати і враховувати як в теоретичній, так і практичній діяльності з позиції розв'язання дилеми: «втрата» (програш) – «набуття» (виграш). Зрозуміло, що такий підхід до розв'язання проблеми має здійснюватись на основі теоретичної концепції теорії «суспільного вибору».

Найбільш широко та повно ці категорії характеризують підприємницьку діяльність, яка органічно пов'язана з високими рівнями економічного ризику і тому тут результат діяльності і з «плюсом», і з «мінусом» вважається нормою.

Одним з визначальних осередків зростання впливу факторів ризику є науково-технічний прогрес, який формує нову систему орієнтацій суспільного виробництва та життєдіяльності людини, радикально змінює вимоги до підприємницької діяльності. В умовах постійних науково-технологічних змін суттєво актуалізується потреба у творчих, новаторських, часом і ризикованих рішеннях, в тому числі й потреба в пошуку принципово нових рішень, а також таких, які раніше навіть не застосовуваних та

неординарних шляхів розв'язання складних завдань як у виробничій сфері, так і в наданні послуг. За такої ситуації збільшується ймовірність зростання кількості ризиків та їх поширення на значну частину функціонуючих суб'єктів. Одночасно посилюється потреба в формуванні ефективного інституційного механізму для зменшення негативних, деструктивних наслідків, проявів різних видів і форм ризиків.

Таким чином, соціально-економічний розвиток пов'язаний з явищами ризику, втрати, надбання, вибору, котрі широко використовуються при його дослідженні, в тому числі, і проблем захисту населення та в конкретних умовах його функціонування.

При аналізі об'єктивних передумов соціального захисту населення за ринкових умов особливо важливо враховувати неоднорідність, неізотропність соціально-економічного розвитку, повноту ринку як складного полісистемного утворення, яке залежить від повноти елементів самої економічної системи. Їхні кількісні та якісні параметри у визначальній мірі детермінують характер та види потреб населення. При цьому мається на увазі рівень найбільш повного задоволення потреб суспільства в товарах і послугах. Але, як відомо, ринковий механізм щодо такого розв'язання цієї проблеми не спрацьовує, якщо населення не забезпечене відповідним платоспроможним попитом. Крім того, абсолютна передача задоволення потреб в освіті, охороні здоров'я тощо в руки приватного капіталу може деформувати і часто деформує принципи соціальної справедливості, що є однією з досить актуальних проблем в забезпеченні соціальної захищеності за ринкових умов господарювання.

Подальше дослідження соціального захисту населення, з нашої точки зору, логічно передбачає декілька суттєвих акцентів в цьому аналізі. Перший з них пов'язаний з розкриттям рушійних сил необхідності виникнення, функціонування і подальшого удосконалення соціального захисту населення як важливої складової економічної системи. На наш погляд, визначальним детермінантом виникнення цього суспільного інституту є його безпосередня

зорієнтованість на задоволення потреб та інтересів громадян.

Узагальнення результатів наукових досліджень авторів, котрі спеціально ставили перед собою завдання визначити термін «потреби», як економічну категорію, свідчить про те, що більшість з них приходили до однакових висновків. Останні полягають в тому, що потреби в кожному історичну епоху, виступаючи у певній економічній формі, являють собою одну із найбільш загальних категорій [47, с.160-167; 48, с.32-33; 49, с.75-79; 50, с.41-46].

Сутність потреб в літературі досліджують під різним кутом зору. Але згідно логіки та об'єкту нашого дослідження вони нас цікавлять, по-перше, як рушійна сила, що мотивує відповідну захищеність особи; по-друге, як спосіб реального забезпечення соціального захисту суспільних індивідів. Перший акцент об'єднує потреби в якості активного фактору впливу людини на характер і якість її мотиваційної діяльності. Водночас наявні потреби – це констатуюча умова (спосіб) рівня соціальної захищеності. Характерною особливістю потреб є їх постійна диверсифікація та якісне удосконалення як форми прояву рівня соціалізації глобальної економіки.

Дані проблеми досить активно досліджуються як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. Зокрема, західні автори акцентують увагу на ситуаціях, за яких у людей виникає потреба у соціальному захисті, що отримала назву «стан залежності» і виділяють такі типи ситуацій:

- негативні умови, в яких індивід може опинитись будь-коли впродовж життя (хвороби, бідність, бездомність, безробіття, тощо);
- кризи життєвого циклу, котрим властива довготермінова залежність (дитинство, старість);
- позиційний стан людей обмежених у виконанні щоденних обов'язків (інваліди, люди з хронічними захворюваннями) [260, с.17-18].

Поглиблений аналіз даних проблем передбачає і врахування потреби в

захисті від загроз зовнішнього середовища, що притаманне іманентній природі людини як біосоціальної істоти, належить до первинних екзистенційних потреб, задоволення яких відбувається засобами соціального захисту. Тут доречно підкреслити, що оскільки потреби є стимулом будь-якої діяльності і водночас відображають ставлення суб'єкта цієї діяльності до необхідних умов забезпечення свого буття, то це спонукає до пошуку на різних рівнях управління таких форм облаштування суспільного життя, які б дозволяли розв'язати цю суперечність. У цьому розумінні потреба є виразом необхідності [51, с.15].

Викладене дозволяє дійти висновку, що дія економічних законів в умовах ринкових відносин, об'єктивна природа ризиків, їх постійне відтворення в життєдіяльності як всього суспільства, груп людей, окремої особи, так і наявність прошарків населення, котрі з ряду об'єктивних причин не беруть участі у формуванні новоствореної вартості, породжує суперечність в економічних умовах життєдіяльності окремих членів суспільства. Ця суперечність проявляється як їх неспроможність задовольняти потреби власними зусиллями. В найбільш загальному вигляді зазначене протиріччя розв'язується через механізм розвитку соціального захисту населення, динамічно удосконалюваного на основі формування якісного економічного потенціалу суспільства.

З'ясування причинно-наслідкових зв'язків між потребами людини і об'єктивною зумовленістю її соціального захисту органічно пов'язане з відносинами економічної власності, які відображають як природний, біологічний, так і соціально-економічний аспекти суспільних відносин, в тому числі й кількісні та якісні параметри соціальної захищеності суспільних індивідів.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що задоволення різноманітних потреб людей, будучи спрямованим на забезпечення їхнього добробуту, обґрунтовано постає як рушійна сила виникнення та розвитку соціального захисту населення у складі економічної системи. Останнє

аргументується тим, що кожний крок соціально-економічного розвитку супроводжується вдосконаленням суспільних потреб шляхом кількісних і якісних змін в їх структурі, є домінантно реальною умовою забезпечення дієвості механізму соціального захисту. Реальний прогрес, як свідчить вся історія людства, у задоволенні економічних потреб, що було вже нами констатовано, визначається розвитком економічної системи та якістю відповідної регуляторної політики держави.

Пріоритетність потреб та інтересів у ролі рушійних сил соціального захисту населення в умовах глобалізації, на відміну від попередніх етапів розвитку економіки відображає, по-перше, об'єктивність не тільки їх кількісного зростання та якісного вдосконалення, а й включення до переліку повсякденних запитів широких верств населення, по-друге, прогрес технологічного способу виробництва та нагромаджений економічний потенціал країн, що створює можливості для забезпечення суспільно прийняттого рівня добробуту населення, по-третє, державну політику щодо конвергенції інтересів усіх суб'єктів соціально-економічних відносин, яка спрямована на упередження суспільних конфліктів та розширення програм соціальної відповідальності бізнесу. За таких умов державна політика у сфері соціального захисту населення розширює свій формат до системи надання соціальних послуг, трансформуючись у невід'ємний атрибут національних економічних систем, відбиваючи рівень їх соціалізації.

Важливим аспектом трактування соціального захисту населення як суспільної потреби, на нашу думку, сприяє розмежуванню двох складових його функціонування і розвитку. Перша з них полягає в тому, що він спрямований на забезпечення певного рівня задоволення потреб людини. Функціонально така складова цього інституту має унеможливлювати або зменшувати соціальні й економічні деформації та диспропорції в життєдіяльності окремої особи, домогосподарства і суспільного відтворення в цілому. В даному сенсі суспільна значущість цього захисту спрямована на відтворення людини як біосоціальної та економіко-соціальної особи,

формування та підтримання мотиваційного механізму продуктивної праці, ефективного розвитку економіки, раціонального забезпечення гарантій стабільності людського життя, підвищення його якості і благополуччя, запобігання відтворення хронічної бідності, оптимізацію соціального навантаження на економіку, що в комплексі убезпечує індивіда від різного роду загроз.

Друга складова цього інституту постійно розширює та інтенсифікує коло зв'язків діючих суб'єктів, посилює їх взаємозалежність та збільшує кількість чинників та форм впливу на агентів економічних відносин. Внаслідок цього вдосконалюється суспільна природа індивідів, більш повніше утверджуються в них позитивні соціальні якості. Це веде до нагромадження в людині людського (гуманності, солідарності, відповідальності перед суспільством та іншого) та убування проявів егоїзму, зажерливості, байдужості до долі інших, що в кінцевому підсумку відображає процес соціалізації життя членів суспільства. З іншого боку, оскільки потреба в соціальному захисті внутрішньо іманентна природі людини, то вона виступає визначальним чинником доцільної поведінки «людини економічної». З огляду на останнє така потреба є внутрішнім збудником активності окремого суб'єкта. Доречно погодитись з тезою, що потреби мають усвідомлений характер, завжди переломлюються у свідомості людей, бо на відміну від сил природи «в історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять собі певні цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети» [52, с. 282].

Отже, задоволення потреб в процесі соціального захисту включає усвідомлену діяльність людей та приведення в дію інтересів. У зв'язку з цим підкреслимо, що сукупні характеристики інтересів як економічної категорії полягають в тому, що вони виражають об'єктивну необхідність активної позиції суб'єктів соціально-економічних відносин при задоволенні всього розмаїття потреб.

В реальній практиці інтереси часто виходять на перший план, коли досягнуто певного рівня задоволення потреб. Для одних це «законні посягання» на такий рівень споживання і життя, який уже сформувався в суспільстві, для інших – намагання якісно змінити умови життя. Тобто в інтересах закладений момент заперечення, неприйняття тих загальних умов життєдіяльності, які можуть сприйматися окремою особою, соціальною прошарком, верствою або класом як неприйнятні та неадекватні їхнім уявленням. Звідси впливає активність окремої особи, певної соціальної групи, класу щодо самозахисту та захисту стану свого добробуту в разі виникнення загрози його погіршення.

В інтересах також віддзеркалюються відносини нерівності, які сформувалися в суспільстві, наявність елементу зіставлення рівня життя окремих осіб чи інших верств, структур. Тому інтереси породжують найважливіші стимули до дій, які одночасно є рушійними силами суспільного розвитку в цілому. Все це слід враховувати як в усталеній, так і в транзитивній економіці. Адже інтереси – це реальні збудники, каталізатори перетворювальної діяльності тієї або іншої соціальної спільноти, які найсуттєвіше впливають на її економічну та соціально-політичну поведінку, визначаючи найважливіші дії та акції.

Узагальнені положення щодо рушійних сил і засобів соціального захисту дозволяє стверджувати, що потреби забезпечують базові умови формування якості останнього. У свою чергу, роль інтересів зростає в міру того, як посилюється зв'язок між ними та нагальними потребами суспільного розвитку. Порівняно з потребами інтереси є більш безпосередньо виразним чинником масових дій. Жодну економічну чи соціальну дію, процес, явище не можна зрозуміти, якщо не усвідомлені інтереси, що її породили. В цьому сенсі інтереси є більш значимими та важливими з позицій забезпечення дійсних умов життєдіяльності окремої особи, соціальної структури та всього населення. В них безпосередньо віддзеркалюється намагання поліпшити свій економічний стан, соціальне становище, статус індивідів та окремих класів,

спільнот. Це і обумовлює роль інтересів як важливих стимулів перетворювальної діяльності, тобто рушійних сил формування соціального захисту населення. В узгодженні інтересів суб'єктів щодо такого захисту вирішальна роль належить державі.

Необхідність активної участі держави в забезпеченні функціонування й розвитку системи соціального захисту населення в ринковій економіці аргументується і тим, що в ній може панувати диктатура ринку, менталітет суспільства споживання, споживацьке ставлення до природних, людських та інших ресурсів, які державна влада має нівелювати, оскільки відсутність регуляторного впливу держави на цю складову соціально-економічних відносин може призвести до втілення в життя гіпертрофованих принципів соціал-дарвінізму.

В цьому контексті слід підкреслити, що на одному з нещодавніх самітів «великої двадцятки» - лідерів провідних країн – не лише було розкритиковано тезу про обмеження економічної ролі держави, а й зроблено чіткий акцент на необхідності посилення її ролі в регулюванні ринкової економіки. У прийнятій самітом декларації йдеться про те, що загальнонаціональні інтереси задають формат для реалізації приватних інтересів..., що чим більше ринків, то більше потрібно держави, а відтак більше лягає відповідальності на державні інститути за вектор економічного і соціального розвитку. Отже, сучасне розуміння ролі держави в ринковій економіці полягає в тому, що загальнонаціональні інтереси у відповідній ієрархії вищі за приватні інтереси бізнесу, вони є провідними. Найбільш повним виразником загальнонаціональних інтересів є держава, тому саме вона має враховувати та узгоджувати інтереси всіх членів суспільства та загальнонаціональні у своїй діяльності. Це є свідченням того, що політична еліта все більше починає усвідомлювати тезу, відповідно до якої усупільнення економіки нині досягає такого рівня, коли загальнонаціональні інтереси все більше впливають на приватні інтереси [53, с.10-11].

З огляду на це, без чіткого розуміння приналежності соціального

захисту населення до сфери суспільних для великих мас населення інтересів в умовах як усталених ринкових відносин, так і тих, що ще формуються, його інститути посилюють своє функціональне призначення. У цьому сенсі доречною є думка відомого американського політолога Ф.Фукуями, що ідеї не стають впливовою силою до тих пір, доки вони не відображають інтереси великої кількості людей [261]. До речі, ця думка в іншій редакції неодноразово постулювалася в науці раніше.

Суспільний інтерес стосовно формування, функціонування та розвитку системи соціального захисту населення постає як усвідомлення та відображення в цілеспрямованій діяльності державних інститутів корінної потреби суспільства. Тому правомірно стверджувати, що суспільний інтерес стосовно соціального захисту населення можна визначити як інтерес до поліпшення добробуту населення з метою відтворення конкурентоздатних умов функціонування людських ресурсів.

При цьому узгодження інтересів є досить складним завданням для суспільства, оскільки потребує координації таких інститутів як держава, профспілки, спілки роботодавців, громадські організації та окремі господарюючі суб'єкти. Одним з інститутів такого узгодження є соціальне партнерство (соціальний діалог). Особливо слід наголосити на тому, що оскільки окрема людина виступає в різних економічних іпостасях, (виробника, консультанта, просто агента), входить в такі форми колективності як сім'я, місто, село, виробничий колектив, держава, різноманітні корпоративні об'єднання, то розмаїття таких взаємодій та узгоджень досить багатоаспектне. Це обумовлює диверсифікацію форм і методів соціального захисту населення та розширює коло соціальних суб'єктів, на яких розповсюджується його дія.

Отже, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між потребами та інтересами, з одного боку, і об'єктивними передумовами посилення їх ролі як базових детермінантів функціонування і розвитку соціального захисту населення постає як наслідок дії багатьох суспільних рушійних сил,

закладених в них. З огляду на останнє, соціальний захист населення слід розглядати як сукупність реалізованих можливостей його появи, функціонування і розвитку в процесі історичного поступу економічного розвитку.

1.3. Варіативність моделей національних систем соціального захисту населення

Теоретичні напрацювання та практика регулювання соціально-економічних процесів в країнах з розвинутою ринковою економікою є ілюстрацією того, як формувалися, функціонують, удосконалюються та діють сучасні національні системи соціального захисту населення. Потреба в існуванні такої системи зі своєю специфікою, відчувається в кожній країні, незалежно від тієї чи іншої форми політичної влади в ній. Сама ідея такого захисту людини не піддається сумніву, але його формування і розвиток залежать від багатьох факторів: наявності матеріальних і фінансових ресурсів, економічної та соціальної політики держави, інституційного забезпечення, податкової спроможності різних верств населення, рівня його добробуту, участі приватного сектору в цьому захисті. Особливо актуальним є врахування дії цих факторів в процесі трансформації соціального захисту населення в постсоціалістичних країнах.

В контексті нашого дослідження слід враховувати, що суспільний лад в постіндустріальних країнах включає такі основні складові: політичну демократію, регульовану ринкову економіку і систему соціального захисту населення. Остання спрямована на забезпечення певного рівня добробуту різним категоріям населення. Такий суспільний устрій згідно з цілями та своїм якісним змістом отримав серед західних фахівців назву «держави загального добробуту» або «соціальної держави».

В процесі суспільної еволюції модель соціального захисту населення постає не лише як практичний результат існування певної концепції, аналог системи зв'язків, яка може реально існувати в разі вдалої реалізації провідного задуму певних суб'єктів наукової, політичної та господарської діяльності, а й засіб, форма передбачення тенденцій подальшого, більш віддаленого функціонування та розвитку того чи іншого об'єкта. Можливості такого використання моделей значно зросли з появою математичних, числових методів виразу економічних та соціальних взаємозв'язків, що дозволяє визначати та прогнозувати різні можливі, за даних умов, варіанти становлення, функціонування та розвитку як окремих змінних елементів моделі, так і її в цілому.

При цьому становлення та розвиток соціального захисту населення, його «кристалізація» у вигляді сучасних моделей відбувається під впливом різнобічних теоретичних напрямків економічної думки. Це стосується, в першу чергу, постулатів різноманітних шкіл і течій економічної науки щодо сукупності форм і методів цілеспрямованого впливу на суспільне відтворення для його стабілізації, забезпечення економічного зростання, пристосування до умов, котрі постійно змінюються, але детермінують основи соціальної захищеності широких верств населення.

У зв'язку з цим доцільно розглянути національні моделі соціального захисту населення, критично оцінити можливості використання прийнятих для українських умов механізмів їх функціонування й модернізації, враховуючи теоретичні напрацювання вітчизняних і зарубіжних науковців, а також практику застосування.

В нині діючих моделях соціального захисту населення постіндустріальних країн, поряд з певними теоретичними постулатами, віддзеркалюється рівень їх соціально-економічного розвитку, наявний економічний потенціал, дія соціально-політичних та культурологічних чинників. Однак загальновизнаною є наявність спільних рис і принципів побудови цих моделей в сучасному глобалізованому світі. Зазначене

дозволяє, з одного боку, їх диференціювати, виокремити відповідні моделі цього захисту як певну цілісність, а з іншого – визначити та охарактеризувати спільні риси.

При аналізі наукового доробку вітчизняних та зарубіжних науковців щодо класифікації нині діючих моделей соціального захисту населення у якості критерія, вважаємо правомірним використовувати спосіб організації функціонування цього суспільного інституту. Так, у працях українських науковців впадає в око те, що їх підходи до типологізації моделей соціального захисту населення співпадають при наявності деяких відмінностей в назвах. В цьому аспекті, наприклад, Борецька Н.П. виокремлює німецьку, шведську, американську та українську моделі [11, с.33-34]. Інші автори виділяють три типи національних моделей соціальної держави та їх складових соціального захисту населення: ліберальну або англосаксонську, скандинавську або соціал-демократичну, консервативно європейська соціальна держава [7, с.279 - 280].

Отже, бачимо, що в цьому аспекті дослідження важливої наукової проблеми відсутні елементарні вказівки на відповідні критерії віднесення моделей соціального захисту населення щодо понятійної типологізації.

Серед зарубіжних науковців привертають увагу підходи до типології моделей соціального захисту населення англійського теоретика з соціальних проблем та соціального регулювання Р. Тітмуса. Згідно їхнього якісного наповнення та умов реалізації він, відповідно, виділяє: маргінальну (залишкову), інституційно-розподільчу та модель індустріальних досягнень [262, р.78].

Західні фахівці вважають, що маргінальна модель соціального захисту населення характерна для США. Одним з її засадничих принципів є використання так званої «страхової сітки». Це означає, що за нормальних умов життєдіяльності задоволення потреб індивідів не повинне абсолютно залежати від інститутів соціального захисту, а має забезпечуватись, перш за все, шляхом використання власних ресурсів особи або ресурсів свого

домогосподарства. Соціально-захисні методи починають діяти лише тоді, коли використання останніх та можливостей ринкових відносин «як природних механізмів задоволення соціальних потреб» неможливе. Таким чином, в центрі даної моделі знаходиться теза про пріоритетну роль функціонування ринкових відносин і домогосподарств у забезпеченні соціального захисту відповідних категорій населення. Державні соціально-захисні механізми приводяться в дію тільки в тому разі, коли зазначені інститути (ринок, домогосподарство) не в змозі адекватно виконувати свої соціальні функції. При цьому тут ці державні механізми діють тимчасово, до відновлення соціально-захисної здатності ринку або домогосподарства, є допоміжними, використовуються адресно та вибірково, поширюються виключно на соціально вразливі верстви населення. Будь-які трансферти в цій моделі розглядаються з позицій їх позитивного або негативного впливу на функціонування і розвиток ринкових відносин. Соціальний захист у такому випадку розглядається як «залишковий», тому що він поширюється тільки на тих, хто випадає із загального правила [54, с.90; 262, р.78-79].

Стрижнем моделі індустріальних досягнень служить державна система соціального страхування, яка розповсюджується на зайняту в суспільному відтворенні частину працездатного населення. Вона служить засобом захисту працівників від різноманітних ризиків і реалізується головним чином через систему соціального страхування. В разі настання страхового випадку виплачуються компенсації, котрі частково відшкодовують втрату можливих доходів у відповідній перспективі даного особою. Кількісні параметри цих компенсацій прямо пропорційно залежать від кількості й розміру попередніх соціальних внесків, сплачених в державні бюджетні та позабюджетні фонди, в першу чергу – соціального страхування.

В цій моделі пріоритет надається соціальній підтримці не соціально вразливих верств населення, а тим особам, які належать до економічно активних прошарків, тимчасово втратили можливості задовольняти свої потреби і завдяки застосуванню до них соціально захисних механізмів здатні

повернутися до трудової, в тому числі підприємницької діяльності.

Характеризуючи модель індустріальних досягнень Р. Тітмус виходить з того, що такі напрямки соціальної політики як освіта, охорона здоров'я тощо слід розглядати у якості чинників, котрі сприяють соціально-економічному розвитку. З таким підходом чітко корегують концепції моделей, в основу яких покладено використання в сучасних умовах системи соціального захисту населення як складові соціально-економічних стратегій. При цьому виокремлюється три основні моделі цих стратегій. До першої з них належить «позитивна держава соціального захисту», до другої – «держава соціального захисту», до третьої – «соціальна держава загального добробуту» [45, с.70; 262, р.78-79].

В маргінальній та моделі індустріальних досягнень привертає увагу домінування пасивного характеру соціальної політики держави, що проявляється у вибірковості соціально-захисних дій, їх спрямованості на певну частину населення та компенсаційність соціальних виплат.

Інституційно-розподільчий варіант моделі соціального захисту населення використовується в ряді скандинавських країн. Її засадничими елементами (в теоретичному контексті) є перерозподільча частина, котра зорієнтована на утвердження доступності членів суспільства до економічних благ і соціальних послуг. Державна система соціального добробуту розглядається в цій моделі як інтегральний інститут, суттєвою функцією якого є надання соціальних послуг поза межами ринку. Об'єктом захисту стає все населення країни.

У відповідності з функціональною спрямованістю цієї моделі диференційована матеріально-фінансова допомога надається на рівні нормального соціального стандарту. Економічна основа інституційно-розподільчого варіанту соціального захисту населення формується шляхом державного перерозподілу ресурсів від найбільш заможних верств населення до менш забезпечених. На відміну, наприклад, від маргінальної моделі, використання якої передбачає забезпечення економічним суб'єктам, що

стають об'єктами соціального захисту, мінімуму задоволення потреб, перерозподільча частина спрямована на згладжування соціальної нерівності. Реалізація останньої хоча б частково належить до найбільш актуальних проблем для нинішнього етапу соціально-економічних трансформацій в Україні.

Інституційна частина цієї моделі ґрунтується на тому, що людські потреби сприймаються суспільством як нормально інституціоналізовані та визнані соціально відповідальною державою за рівень добробуту своїх громадян. Це одна з форм, що дозволяє за допомогою опосередкованих методів регулювання пом'якшує провали ринкової економіки.

З цього логічно випливає, що функціонування та розвиток цієї моделі соціального захисту населення ґрунтується на втіленні в життя таких основоположних ідей соціально-інституціонального напрямку економічної теорії як соціальний контроль над економікою, починаючи від внутрішньо-фінансового корпоративного рівня до організації такого контролю на макрорівні за активної участі держави. Змістовно підтверджується теза, що на економічний розвиток значний вплив справляють позаекономічні фактори у вигляді соціально-психологічних та політичних інститутів.

Інша особливість цієї моделі полягає в її спрямованості на упередження можливого випадіння особи із соціуму та застосування максимуму засобів залучення людини в суспільне виробництво. Це є характерною ознакою того, що на відміну від попередніх моделей така модель віддзеркалює не пасивний, а саме активний тип соціальної політики.

Досить яскравим прикладом позитивної результативності використання інституційно-розподільчої моделі соціального захисту населення слугують досягнення Данії, яка в цьому аспекті виходить у лідери в порівнянні зі Швецією. В цій країні вже традиційно ліквідована злиденність, майже відсутня бідність і різка диференціація рівня доходів між соціальними групами. Питома вага населення, котре отримує доходи нижче 50% середнього рівня по країні, складає 7% порівняно з 10% в Європейському

Союзи. Частка витрат на соціальну сферу становить біля $\frac{3}{4}$ державного бюджету [56, с.37-38]. Це дозволяє жителям цієї країни бути більш задоволеними досягнутим добробутом порівняно з громадянами інших країн світової спільноти.

В західній літературі є інші підходи до конкретних варіантів моделей та їхніх назв. Так, близьку за змістовними характеристиками класифікацію моделей соціального захисту населення запропонував датський соціолог Г. Еспінг-Андерсен, котра базується на критерії «сімейної схожості». У відповідності з цим він виокремлює чотири моделі, котрі презентують чотири групи країн з переважно європейськими підходами до соціального захисту населення:

- 1) англосаксонська (або залишкова) модель соціального захисту, що характерна для Великобританії, США, Австралії та Нової Зеландії;
- 2) консервативна (корпоративна) модель соціального захисту, яка набула поширення в Австрії, Німеччині та Франції;
- 3) скандинавська (або модерна) модель соціального захисту, що запроваджена в Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії;
- 4) латинська модель соціального захисту, котра реалізується в Іспанії, Португалії, Греції та Італії [263, р.250].

В теоретичних напрацюваннях Г. Еспін-Андерсена щодо типології моделей соціального захисту населення також використовуються соціально-економічні доктрини і конкретна діяльність політичних партій, котрі перебували або перебувають при владі, беруться до уваги розміри соціальних виплат та особливості забезпечення добробуту в окремих країнах світу [263, р.211].

В контексті загального аналізу проблем соціального захисту населення та його різних моделей в реальній практиці правомірно вказати як на один з можливих шляхів його трансформації на визначення Г. Еспінг-Андерсеном так званих режимів соціального захисту населення: ліберальний, консервативно-корпоративістський та соціально-демократичний,

проранжувавши їх від найменших прихильників державного соціального захисту до його найбільш палких прибічників. При цьому моделі соціального захисту населення розмежовуються за світоглядно-політичним спектром [54, с.109].

В трактуванні ліберального варіанту моделі соціального захисту населення привертає увагу дія механізмів ринкової саморегуляції, панування в економіці приватної власності на фактори виробництва та характер принципів економічного лібералізму, що спричиняє незначний перерозподіл ВВП через державний бюджет та обмежене державне регулювання функціонування й розвитку економічної системи та соціальної сфери. Соціальна захищеність ґрунтується на тісному взаємозв'язку між економічною та соціальною політикою, що передбачає продуктивну зайнятість населення, розвинену систему соціального страхування, фонди якого формуються за рахунок страхових внесків роботодавців та безпосередніх працівників. Соціально-захисні дії суб'єктів цієї моделі спрямовуються на підтримку індивіда поза ринком праці при орієнтації державної допомоги на статус «останньої надії», яка ще інколи не має комплексного, активного та універсального характеру, притаманного громадським організаціям. Саме нині державним інститутам варто перебрати на себе функції першочергового втручання та контрольного оцінювання конкретної життєвої ситуації індивіда, котрий потребує соціального захисту.

У консервативно-корпоративістській моделі соціального захисту населення рівень захищеності особи залежить від тривалості трудової діяльності й соціального страхування, величини страхових сплат та віку працівника. При певній варіативності цього типу моделей соціального захисту їй притаманна постійна увага з боку державних інститутів до безперервного вдосконалення структури зайнятості і підтримання ринку праці у функціонально спроможному стані. При цьому велике значення надається мобільності найманої праці як особливому елементу ринкової системи, котрий забезпечує динаміку ринку праці. Крім загальноприйнятих

підходів у сфері соціального захисту відповідно до Рекомендацій Міжнародної організації праці (МОП) має місце виокремлення соціально-економічних проблем деяких груп населення (люди похилого віку, інваліди, жінки, які мають неповнолітніх дітей, молодь, мігранти) та гарантується надання кожній особі допомоги для подолання кризи, викликаной структурними змінами в економіці. Соціальна підтримка, здійснювана за рахунок коштів державного бюджету, є допоміжним джерелом соціального захисту тих, хто внаслідок відсутності або недостатності страхового стажу не отримує страхові соціальні виплати.

Прикметною рисою цього варіанту моделей соціального захисту населення є те, що вирішальна роль у їх здійсненні належить державному, недержавному та неформальному секторам національної економіки. Фінансова основа соціального захисту населення формується за рахунок страхових внесків підприємців та працівників. Відповідальність за збереження коштів професійних страхових фондів теж покладена на органи управління та підприємців.

Поєднання засад солідарності та частіше субсидіарності в консервативній моделі сприяло формування «соціальної держави», в якій правова, економічна і соціальна системи діють на засадах соціального забезпечення, під яким розуміється можливість уникнути матеріально-фінансових обмежень для індивіда в досягненні соціальної справедливості та соціальної рівності.

Значні успіхи мали місце у соціально-економічному поступі ряду країн, які обрали консервативну модель соціального захисту населення. Зокрема, вони були досягнуті завдяки вдалому вибору соціально-економічної стратегії розвитку суспільства, у якій органічно поєднувались принципи свободи ринку з принципом соціальної компенсації. Сама ж стратегія ґрунтувалась на етичних засадах індивідуалізму (забезпечення всіх прав і свобод громадян), солідарності, субсидіарності (результативне перетікання коштів від більш успішних до менш успішних агентів). Одним з

найважливіших варіантів побудови цієї моделі є принцип рівних можливостей, під яким розуміють рівні як стартові умови, так і можливості ведення економічної діяльності. Забезпечення результативного функціонування останньої в ринковій економіці є одним з найважливіших завдань держави. Цей вплив здійснюється за допомогою формування результативної системи управління національною економікою з активним використанням ринкових регуляторів (насамперед конкуренції) і створенням на державному рівні ефективної системи соціального захисту громадян країн. У тому разі, коли наслідки дії ринкового механізму в соціальному аспекті є негативними, спрацьовує контрольна функція держави. Тут економічна політика держави є підтримуючою та забезпечуючою стосовно соціальної політики.

Для соціал-демократичної моделі соціального захисту населення притаманне те, що при забезпеченні функціонування та розвитку останньої регуляторна діяльність державних інститутів спрямовується на мінімізацію соціальних проблем населення та максимізацію надходжень до бюджету. Досягається це за допомогою податково-трансфертного механізму, тобто коли в процесі перерозподілу коштів через державний бюджет, наприклад, у Швеції перерозподіляється 2/3, у Данії – понад 3/5, а Фінляндії – більш 1/2 валового внутрішнього продукту [57, с.36]. При цьому великі корпорації не тільки сплачують податок на прибуток (близько 70% балансового показника), а й відраховують значні кошти в пенсійний фонд та у фонди соціального та медичного страхування. Близькі проаналізовані моделі соціального захисту населення до відповідних макроекономічних параметрів і в інших економічно розвинених країнах світу.

Авторські узагальнення літературних джерел також свідчать, що в основі соціал-демократичної моделі соціального захисту населення лежить соціалізація фази розподілу національного доходу, коли нормативно встановлений високий податок на прибутки дає змогу державі зосереджувати своєму розпорядженні значні обсяги фінансових ресурсів для забезпечення

безплатних соціальних стандартів в освіті, безплатну охорону здоров'я та інших складових соціального захисту. Держава також часто надає громадянам безплатне комфортабельне житло або повністю компенсує його доступність для сімей з обмеженими доходами, що свідчить про притаманність тісного зв'язку між економічною та соціальною політикою. Традиційно вважається, що основні засади соціал-демократичної моделі соціального захисту населення вперше було втілено в її шведському варіанті. Її виникнення стало можливим тому що для економіки цієї країни тривалий час були притаманні високі темпи економічного зростання, значні обсяги інвестицій у національну економіку, раціональна податково-розподільча та регуляторна політика щодо повної зайнятості. Привертає увагу і те, що у Швеції соціальний захист населення здійснюється згідно із соціальними стандартами, в яких передбачено підтримання життєвого рівня кожної сім'ї, котрий вона мала до того, як потрапила в скрутне матеріальне становище. З цією метою у розпорядженні держави, місцевих органів влади або громадських інститутів, які причетні до соціального захисту громадян, зосереджується значна частина валового внутрішнього продукту. Практика використання шведської моделі соціального захисту населення, на думку ряду авторів, є у світі найбільш вдалим експериментом з реалізації соціалістичної ідеї [58, с.64].

Для варіантів латинської моделі соціального захисту населення притаманна мінімізація юридичних прав на соціальний захист, залежність соціальної політики від економічної, причому перша має пасивний характер та орієнтована на компенсацію втрат мінімального доходу населення країни. Функції соціального захисту покладені на волонтерський та неформальний сектори, котрі діють на засадах допоміжності, клієнтизму та патронату. Функціонування цієї моделі передбачає, наприклад, наявність при церковних громадах структур, які опікуються наданням благодійних, соціальних медичних та інших послуг парафіянам. За таких умов роль держави у наданні соціальної допомоги мінімальна і вибіркова, рівень соціальної захищеності

населення є відносно низьким, провідна роль у її забезпеченні належить сім'ї та добродійним організаціям.

Заслужує окремої уваги американський варіант ліберальної моделі соціального захисту населення. В США втілена в життя система відповідного захисту, яка ґрунтується на індивідуальному прагненні корисності за умови верховенства закону, коригування якої здійснюється шляхом державного економічного регулювання, підконтрольного виборцям. В системі регулювання національної економіки головний акцент переноситься на ринкові регулятори економічних процесів і зводиться до використання правових й опосередкованих методів з метою створення «правил гри» та сприятливих умов для розвитку бізнесу. Слід брати до уваги й те, що США – єдина економічна та військова наддержава, інтереси якої у світі повсякчас неухильно зростають. Громадяни США традиційно вірять в американську винятковість, у те, що на Сполучені Штати покладено особливу місію захищати і поширювати свободу на всю земну кулю.

На формування американського варіанту моделі соціального захисту населення суттєвий вплив мало те, що традиційно в цій країні шанують важку працю, підприємництво, інновації й кар'єрне зростання, яке ґрунтується на особистих заслугах. Історично, на відміну від Швеції, США були країною низьких податків, зростання кількості робочих місць з орієнтацією на розвиток малого бізнесу, суспільством, у якому сім'я, благодійні організації, місцеве самоврядування та приватний сектор були і залишаються набагато важливішими, ніж федеральний уряд.

Американський варіант моделі соціального захисту населення формувався у країні протягом тривалого часу, починаючи з розрізнених форм надання допомоги нужденним, що притаманне будь-якій державі, до стратегії всебічного розвитку людських ресурсів, підвищення конкурентоздатності носіїв робочої сили на ринку праці, створення умов для реалізації їхнього трудового, інтелектуального, підприємницького потенціалу.

Доречно підкреслити, що створення дієвої системи соціального захисту

населення США було нерозривно пов'язане з виходом економіки з Великої депресії. З цією метою конгрес США прийняв у червні 1933 р. підготовлений адміністрацією президента закон про відбудову (відновлення) національної промисловості. Згідно з цим законом було встановлено максимальний робочий тиждень, проголошено право працівників на колективний договір та організацію профспілок.

В нинішніх умовах державна політика соціального захисту населення США ґрунтується на ідеях неолібералізму, котрий за оцінками українських науковців на початку 80-х років минулого століття перетворився у своєрідний «мейнстрім», у панівне економічне вчення, наділене «гіперглобалістами» майже магічними властивостями в удаваному забезпеченні ефективного, прискореного і успішного соціально-економічного зростання і розвитку [59, с.60].

Квінтесенція неолібералізму полягає в тому, що економічна політика урядів має дозволяти бізнесу самостійно визначати і обирати споживачам та виробникам раціональні рішення. Така позиція держави в економічно розвинених країнах стосовно бізнесу більшою мірою відповідала його інтересам за умов сповільнення темпів економічного зростання, зниження прибутковості.

Найхарактернішою рисою неоліберального варіанту моделі є те, що соціальний захист населення відокремлений від вільного ринку і обмежується захистом осіб, позбавлених доходів. За таких умов першорядну роль відіграє адресна соціальна допомога, а обов'язкове державне соціальне страхування відступає на другий план. Держава не усувається від участі в соціальному захисті населення, спрямовуючи значні кошти на його здійснення, водночас активно сприяє розвитку всіх форм приватного страхування. Основні питання соціального захисту населення вирішуються первинними ланками суспільного виробництва на рівні фірм і найманих працівників, інтереси яких представляють профспілки.

Однак в останні десятиліття окреслились нові тенденції у

функціонуванні розвитку американської моделі соціального захисту населення. Вони рельєфно проявляються у реформуванні системи взаємодопомоги, пошуку нових підходів до вирішення проблем пенсійного забезпечення, медичного страхування, проведенні активної політики зайнятості щодо соціально вразливих верств населення. Такі заходи спричинені новими економічними реаліями розвитку американської економіки в умовах глобалізації.

Серед прихильників ідей неолібералізму побутує думка, сенс якої полягає в мінімізації соціальних виплат населенню. З огляду на це реформування системи соціального захисту населення США знайшло віддзеркалення в реструктуризації витратної частини державного бюджету. Витрати на грошові форми соціальної допомоги, продовольчу допомогу скорочувались, а на загальноосвітні програми, програми з перепідготовки, працевлаштування, надання соціальних послуг зростали. Із цього випливає, що акцент у цій моделі соціального захисту населення переноситься на створення передумов для подальшого розвитку людського капіталу, котрий став важливим чинником, що визначає конкурентоздатність сучасних економічних систем, що є актуальним для світової спільності другої половини XX століття. Як один з напрямків економічної теорії та практики господарювання він відкидає покладання на соціалізацію економічної активності [264, p.181].

У відповідності з постулатами неолібералізму роль держави обмежується боротьбою з інфляцією, підтримкою підприємницької активності. До її основних завдань не входить забезпечення соціальної справедливості та повної зайнятості населення. За таких умов громадяни беруть на себе відповідальність за власні дії та добробут. Цей підхід поширюються і на такі складові соціального захисту населення як, освіта, медичне обслуговування, пенсійне та інші форми соціального забезпечення. Як зазначається в західній літературі, неолібералізм ліквідує всі обмеження і бар'єри на шляху руху капіталу, а також всі закони, котрі захищають

робітників та споживачів від влади і свавілля капіталу. Неолібералізм також звужує повноваження держави в частині регулювання капіталу при одночасному розширенні повноважень держави в інтересах останнього [265, p.23].

При характеристиці японської моделі соціального захисту населення, слід відмітити те, що економічна система Японії функціонує на основі централізованого регулювання соціально-економічного розвитку країни на основі використання переважно економічних, опосередкованих та неформальних методів регулювання економіки. Держава впливає на реалізацію соціальних програм шляхом макроекономічного регулювання, монетарної та фіскальної політики, а також через мікроекономічне адміністрування та регулювання внутрішньої і зовнішньої економічної діяльності. Соціальний договір в Японії базується не на «золотому правилі», а на правилах комуналістичної етики, де домінує психологія колективізму, солідарності, традиції патерналізму та підпорядкування особистих інтересів колективним і державним інтересам.

Японська модель соціального захисту населення є складовою ринкової економічної системи з неідеальною конкуренцією та базується на общинно-обмеженому прагненні до збільшення індивідуальної корисності, на приватній власності, узгодженні оплати праці, результатів відсоткових ставок та обмінних курсів валют.

У ній культивуються дійові варіанти сучасного менеджменту з орієнтацією на максималізацію розвитку і використання потенціалу людини. За основу в ній покладено формування сприятливого соціально-психологічного клімату в трудовому колективі, партнерських стосунків між керівниками фірм і їх працівниками, прищеплення останнім ставлення до структури, де вони працюють, як до своєї родини. Фірми здійснюють значні виплати своїм працівникам на певні соціальні цілі, широко використовують різноманітні матеріальні та морально-психологічні стимули до високопродуктивної праці.

Соціальний захист населення Японії базується на широкому й постійному використанню досягнень науково-технічного прогресу у виробництві, націленості на інновації та завдяки високопродуктивній праці робітників і службовців. Японія належить до тих економічно розвинених країн світу, де суспільну цінність становлять кваліфікація та вміння працівників, таланти людей, їх поінформованість, а серед них пріоритетне значення мають знання, інтелект, цінності інформаційно-духовного порядку, що забезпечило лідерство цій країні у світовій економіці та ефективну соціальну захищеність своїх громадян.

Таблиця 1.3.

Соціальні реформи в КНР в 1990-2007 роки

Роки	Цілі	Масштаби охоплення
1990, 1997	Пенсійне забезпечення формально і неформально зайнятого міського населення	Приблизно 50% населення (із 48,17 млн. осіб у 1990 р. до 122,5 млн. осіб у 2003 р.)
1993	Страхування від безробіття формально зайнятого міського і сільського населення	2009 р. – 326,5 тис. осіб
1996, 2007	Медичний захист працюючого населення у місті (як мінімум, 20 юанів на 1 особу)	2006 р. – 28% міських жителів, 2008 р. – відповідно, понад 60% (26 млн. осіб)
1999	Гарантоване мінімальне забезпечення найбідніших домогосподарств у місті	23 млн. осіб
2002 (для міського населення), 2009 (для сільського населення)	Субсидії для пенсіонерів	361 млн. осіб сільського і міського населення
2003	Відшкодування витрат на медичне обслуговування для сільського населення (як мінімум, 30 юанів на 1 особу)	Майже 100% покриття
2006	Гарантоване мінімальне забезпечення найбідніших домогосподарств у сільській місцевості	52 млн. осіб

Джерело: [60, с.78]

Серед країн світової спільноти привертає увагу значний прогрес у побудові держави загального добробуту в ряді країн Азії, зокрема, в Китаї

шляхом здійснення соціально орієнтованих реформ (табл. 1.3.).

Моделям соціального захисту населення в країнах Азії, які прийнято називати «конфіціанськими» притаманні такі характеристики:

- сильна держава з масштабним державним сектором;
- економічний розвиток як найвища мета державної політики;
- боротьба з бідністю як стратегія соціально-економічної політики;
- підпорядкованість соціальної політики економічній;
- достатньо низький рівень соціальних витрат у ВВП;
- сильна залежність добробуту і безпеки індивідів від сімейних цінностей;
- орієнтація на якісні інститути і ліберальну державну політику у сфері підприємницької діяльності;
- делегування частини повноважень у сфері соціального захисту організаціям суспільного сектору [60, с.71].

Таким чином, викладене вище свідчить про різноманітність моделей соціального захисту населення, в тому числі європейських.

Систематизовані та узагальнені характеристики використовуваних моделей соціального захисту населення представлені в табл. 1.4.

Таблиця 1.4.

Видові ознаки моделей соціального захисту населення

Економічні засади	Домінуючі елементи моделей соціального захисту населення			
	Тип ринкового господарювання	Принцип регулювання економіки	Цільова спрямованість державних програм	Характерні риси моделей соціального захисту населення
1	2	3	4	5
Англосаксонська				
Поєднання різних форм власності при провідній ролі приватної, висока ефективність суспільного виробництва, незначна частка державного сектора в економі-	Змішана економіка	Використання переважно тактичних методів	Створення умов для розвитку підприємництва	Еквівалентність, тобто індивідуальна соціальна відповідальність особи і обмежена, але загальна відповідальність держави за підтримання мінімальних доходів; адресність; вибірковість

ці				

Продовження табл. 1.4

Консервативна					
Оптимальне поєднання різних форм власності, висока ефективність суспільного виробництва,	Соціальне ринкове господарство наявність державного сектора економіки	Довгострокове програмування	Захист інтересів громадян всієї країни	Передбачає узгодження інтересів спільноти, єдність її завдань та стандартів поведінки. Субсидіарність ґрунтується на вирішенні соціальних проблем на низовому рівні при допоміжній ролі органів центральної влади. За таких умов існує реальна можливість розв'язувати більшість соціальних проблем суспільного буття	
Латинська					
Поєднання різних форм власності, наявність державного сектора в економіці, середній рівень ефективності суспільного виробництва	Змішана економіка	Ринково-державне регулювання економіки	Захист інтересів великого бізнесу	Індивідуальна соціальна відповідальність особи у поєднанні зі взаємодією з найближчою інституцією (сім'я, родичі, сусіди, місцева громада, насамкінець система соціального страхування); допоміжність, клієнтивізм, патронажність, нескоординованість, несистемність, мінімальне охоплення	

При відсутності єдиної універсальної моделі соціального захисту населення вони постійно змінюються, під впливом факторів, котрі можна поділити на дві групи. До першої належать пов'язані із загальносуспільним прогресом, що проявляється у вдосконаленні економічних систем і зростання їх ефективності, підвищенні продуктивності праці, зростання масштабів виробництва товарів і послуг, соціалізації економіки, розвитку держави. Друга група факторів включає профспілковий рух, діяльність політичних партій, громадських організацій, гуманітарних і релігійних установ, міжнародних організацій, діяльність яких спрямована на захист прав населення.

Водночас слід мати на увазі, що нині діючі моделі соціального захисту населення в економічно розвинених країнах світу формувалися і розвивалися в процесі складної взаємодії економічних, політичних, соціально-культурних, національно-ментальних факторів, притаманних різним суспільним

системам.

Важливою рисою моделей соціального захисту населення в економічно розвинених країн світу є наявність спільних тенденцій у їх розвитку означених терміном «конвергенція». В соціально-економічній літературі ці тенденції охарактеризовані як необхідність розвинених країн в процесі індустріального та постіндустріального стану розвитку вирішувати практично однакові соціально-економічні проблеми. Так, на систему державного страхування у Великій Британії мала вплив система такого страхування Німеччини. У свій час відома доповідь У.Бевежіда стала дорожньою картою не тільки для Британського уряду, а й для європейських країн. Якщо на початку етапу індустріалізації актуальними були проблеми захисту працівників від економічних і соціальних ризиків, забезпечення житлом тощо, то в нинішніх умовах з усією гостротою постали проблеми старіння населення, низький рівень народжуваності, зростання видатків на соціальну допомогу, що потребує суттєвої модернізації в цих країнах механізмів соціального захисту населення. Це стосується в першу чергу податкової політики держав Європейського Союзу.

Конвергенція підходів до використання інструментів податкового регулювання соціально-економічного розвитку проявляється у зміні позицій непрямого оподаткування, перекладенні основного навантаження прибуткового оподаткування на фінансово забезпечені групи населення за допомогою кореляції прогресивного механізму справлення податку з доходів фізичних осіб, оптимізації використання регулятивних можливостей корпоративного податку шляхом зниження базових ставок оподаткування в окремих країнах і адаптації системи податкових пільг до нових економічних реалій [61, с.82]. Причому має місце впровадження в національну практику оподаткування тих інструментів, які позитивно себе зарекомендували в інших країнах.

Аналіз наукових публікацій з питань конвергенції національних моделей соціального захисту населення в постіндустріальних країнах виявив

усталену тенденцію зростаючої конвергенції національних моделей соціального захисту населення забезпечення рівноваги між ринком і соціальними цілями суспільства, розвиток інститутів соціального партнерства і соціальної інклюзії, уніфікацію соціальних стандартів, а також до розбудови солідарно-корпоративної системи соціальних послуг та державно-приватного партнерства.

Підсумовуючи викладене слід підкреслити, що економічною основою результативних моделей соціального захисту населення в постіндустріальних країнах є те, що вони не лише подолали енергетичні, структурні та інші кризи, а й шляхом широкого використання досягнень науково-технічної революції постійно оновлюють техніку, впроваджують інноваційні технології у виробництво, здійснили комп'ютеризацію та інформатизацію суспільства, перейшовши на новий технологічний спосіб виробництва, перетворили знання та інформацію у джерела соціально-економічного зростання, органічно поєднуючи економічну ефективність, екологічну безпеку і соціальну складову. В глобальному масштабі відбувається перехід від двомірної еколого-економічної системи цінностей до трьохмірної соціоеколого-економічної на засадах збалансованого співіснування суспільства, його економічних і природних систем. За таких умов новий парадигмальний етап розвитку систем соціального захисту населення потребує приведення в дію механізмів вторинного перерозподілу ВВП, трансформації національних податкових систем, використання інструментів інвестування людського розвитку та відтворення людського капіталу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Теоретичний дискурс системи соціального захисту населення свідчить, що у вітчизняній та зарубіжній соціально-економічній літературі має місце

досить широке трактування цієї категорії.

Критичний аналіз концептуальних підходів до визначення суті та еволюції категорії «соціальний захист населення» свідчить, що серед них найбільш перспективними для подальшого розвитку теорії і практики соціального захисту населення є концепція, у відповідності з якою він є системним утворенням і включає сукупність інститутів, функціонування і розвиток котрих спрямовані на захист членів суспільства від соціальних ризиків.

Концептуально в такому разі соціальний захист населення постає як система, яка постійно трансформується і здатна підтримувати себе в стані високого рівня організованості та порядку. В процесі дослідження встановлено, що йдучи від тотожного, суттєвого у проявах функціонування, перехід до виявлення відмінностей і багатоманітності на етапах еволюції соціального захисту населення, відкриває значні можливості для об'єднання загального, аналізу процесу формування його внутрішньої цілісності, інституційної структури з чітко окресленим суспільними функціями. В такому разі певною мірою реалізується міждисциплінарний підхід до дослідження цього суспільного феномену.

В межах сутнісних характеристик соціальний захист населення постає як масштабна соціально-економічна система, котра охоплює сукупність відносин між суспільством та соціально вразливими верствами соціуму з приводу отримання ними економічних благ (соціальні виплати, допомоги, компенсації, пільги, податкові знижки та кредити) для забезпечення існуючих у країні соціальних стандартів через діяльність відповідних інститутів (соціальні гарантії, соціальні стандарти, соціальні нормативи, державні та громадські організації, фонди і установи, а також корпорації і міжнародні інституції). Трактування цієї категорії як системного утворення дозволяє зосередитись на феномені розвитку, виявити етапи останнього, наявність таких його характеристик як єдність та взаємодія складових, наступність, стрибкоподібність та суперечливість.

Системно-історичний контекст дослідження цього суспільного феномену дозволяє уникнути однобічного трактування сутності соціального захисту населення, а залучення в якості предмета наукового аналізу інститутів цього захисту відкриває широкі можливості для вивчення з використанням теоретичних засад інституціоналізму.

З позицій інституціональної теорії соціальний захист населення постає як суспільний інститут конкретно-історичної форми організації і регулювання соціально-економічних відносин. Він є результатом предметно-перетворювальної діяльності людини спрямованої на облаштування умов своєї життєдіяльності. Як і кожний суспільний інститут соціальний захист населення є багатовекторною структурою, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визначаючи у такий спосіб стимули, поряд з іншими обмеженнями, які отримують межі вибору та задають рамки функціонування економіки протягом певного часового лагу.

Аналіз змісту об'єктивних передумов та рушійних сил формування розвитку соціального захисту населення свідчить про те, що нормальні умови життєдіяльності окремої особи, груп і верств населення та суспільства в цілому, порушуються внаслідок дії об'єктивних економічних законів капіталу та економічними й соціальними ризиками. Що породжує суперечності в економічних умовах життєдіяльності як окремих членів суспільства, котра проявляється в їх неспроможності задоволення потреб власними зусиллями. В найбільш загальному вигляді це протиріччя розв'язується через механізми соціального захисту населення, динамічно удосконалюваного на основі формування якісного економічного потенціалу країни.

Встановлено, що існування соціального захисту населення є потребою внутрішньою іманентною цілям суспільного відтворення і постає як форма суспільного буття, спосіб організації спільної діяльності людей. Носіями цієї потреби є окремі особи, домогосподарства, соціальні групи і прошарки населення в межах даного суспільства і суспільство в цілому. Відповідно,

проблеми її задоволення вирішуються, як на мікрорівні шляхом задоволення потреб окремого індивіда, домогосподарства, соціальних груп і прошарків населення, так і на мезо- та макрорівні. Соціальний захист населення визначається не тільки як важливий етап розвитку людської цивілізації, але й як умова та наслідок збагачення сукупності суспільних потреб.

Дослідження варіативності та тенденцій розвитку сучасних моделей соціального захисту населення засвідчило, що при наявності відмін в національних моделях цього суспільного інституту, їм притаманні спільні риси і принципи побудови. Спільною тенденцією розвитку національних моделей цього захисту є їх конвергенція, зумовлена необхідністю вирішувати однаковий набір соціально-економічних проблем взаємовпливів. Водночас, для моделей соціального захисту населення постіндустріальних країн притаманні відміни у розподілі соціально-економічної відповідальності за долю людини між суспільством (державою) і самою людиною. В одних моделях цього захисту держава бере на себе максимум відповідальності за життєдіяльність людей, в інших – така відповідальність покладається в основному на саму людину. Однак, в кінцевому підсумку, виходять з того, що економічне зростання, соціально-економічний розвиток суспільства в кожній країні забезпечується людьми. Їх соціальний захист є не останнім чинником, дія якого спонукає до продуктивної, високоефективної діяльності

Порівняльний аналіз та критичне осмислення змістовних характеристик національних моделей соціального захисту населення свідчить про те, що кожна з них перебуває в стані постійних трансформацій.

На нинішньому етапі еволюції національних систем соціального захисту населення відбувається перехід його трансформації на засадах концепції сталого розвитку, що потребує приведення в дію ряду механізмів, спрямованих на формування його відповідності новим реаліям соціально-економічного розвитку людства. Основні результати розділу опубліковані в наукових працях [37].

РОЗДІЛ 2.

СУСПІЛЬНО-ВІДТВОРЮВАЛЬНА ФУНКЦІЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

2.1. Принципи та задачі соціального захисту населення в ринковій системі

Ринкова трансформація суспільно-економічних відносин в Україні не здатна була одномоментно забезпечити високий рівень правового регулювання відносин між економічними суб'єктами, оскільки притаманні їй процеси характеризуються відсутністю чітких інституційних рамок та несформованістю раціональної взаємодії між новоутвореними ринковими структурами. В перехідний період становлення нових форм економічних відносин відбувається за наявності упродовж певного часу залишків минулого ладу.

Суттєвих змін зазнає і економічна теорія, яка еволюціонує в напрямі розширення та ускладнення своєї проблематики, залучає до сфери наукових досліджень нові сегменти суспільних відносин з урахуванням багатовимірності їхніх причинних взаємодій. Причому головним об'єктом аналізу стає людина як центр соціально-економічної системи, вихідний пункт, міра та самоціль усіх процесів, що в ній відбуваються. З огляду на це наукові основи соціального захисту населення формуються не тільки на базі положень економічної теорії, а й загальнонаукових підходів до осмислення інституційних, інформаційних та технологічних процесів, що відбуваються у глобальному світі. За умов функціонування транзитивної економіки необхідна розробка нових загальноекономічних, соціальних та філософських принципів соціального захисту населення.

Термін «принцип» використовується в науці в багатьох значеннях, в залежності від тих завдань, які вирішуються в процесі конкретного

дослідження наукової проблеми. В контексті нашого дослідження принципи соціального захисту населення являють собою результат узагальнення дії об'єктивних економічних та соціальних законів і закономірностей соціальної практики, які стають загальними засадами функціонування й розвитку цього суспільного інституту. Отже, принципи соціального захисту – це керівні ідеї, вихідні положення, які відображають закономірності формування та розвитку соціального захисту населення як системи. Вони визначають вимоги її структури, механізмів і методів управління.

Взаємозв'язок принципів, законів і закономірностей соціального захисту можна подати у вигляді такого ланцюжка: закони економічного та соціального розвитку суспільства → закони економічного та соціального розвитку відповідного етапу → закони і закономірності економічного й соціального регулювання → принципи соціального захисту населення [37, с.48].

Дослідження даного суспільного інституту здійснюються на основі не тільки відповідних принципів але й методів. Причому між принципами і методами соціального захисту населення є певна залежність. Вона полягає в тому, що принципи, як зазначалося, мають об'єктивний характер, їх не вибирають, а дотримуються. Принципи дають змогу формувати систему методів, тобто сукупність прийомів і способів впливу на ситуацію у сфері соціального захисту населення, і обирати якийсь із них, залежно від обставин, котрі мають місце на певному етапі розвитку суспільства. Але окремо взятий метод соціального захисту населення не має адекватного впливу на його принципи. Завдяки своїм властивостям ті соціально-економічні відносини, які виникають з приводу дотримання принципів соціального захисту громадян, набувають форм, в яких реалізується економічна та соціальна політика держави. З іншого боку, науково обґрунтовані принципи регулювання соціально-економічного розвитку суспільства є важливими інструментами розв'язання економічних та

соціальних проблем, що виникають на конкретному історичному етапі.

Таким чином, принципи соціального захисту населення ґрунтуються на економічних та соціальних законах розвитку суспільства, відповідають його меті та відображають його основні зв'язки і відносини, а також мають правове оформлення.

При цьому слід наголосити, що функціонування економічної системи капіталізму базується на принципах максимізації прибутку, конкурентності, генеруванні нових фінансових потоків та інших. На відміну від цього соціальна система ґрунтується на засадах гуманізму, соціальній справедливості, соціальній солідарності, соціальній субсидарності та інших.

Вітчизняні науковці, виокремлюють такі основні принципи соціального захисту населення як гуманність, адресність, соціальна справедливість, комплексність, забезпечення прав і свобод особистості [31, с. 315]. При цьому вірно підкреслюється, що сукупність відносин, котра акумулюється принципами, дозволяє їм прийняти форму втілення соціально-економічної політики держави [18, с.54 – 55].

Однак динамізм трансформаційних змін з орієнтацією на постійну модернізацію всіх сфер суспільного життя України, посилення впливу глобалізації на соціально-економічні відносини актуалізують необхідність подальшої розробки цієї складової методологічних основ соціального захисту населення. До цього слід додати наростання негативних явищ та масштабність їх поширення у сфері соціально-економічних відносин загалом, і в соціальному захисті, зокрема.

З врахуванням невирішеності та загостреності проблем соціального захисту населення, за умов ринкової трансформації, нами запропонована класифікація принципів соціального захисту за ознаками предметної однорідності і цільової спрямованості (табл. 2.1)

Таблиця 2.1.

**Змістовні характеристики методологічних принципів
реформування соціального захисту населення**

№ з/п	Найменування принципів	Стисла змістовна характеристика принципів
1	2	3
1.	Гуманізм	Визнання людини найвищою цінністю, повага до її гідності і розуму, право на гідні умови життєдіяльності і вільний вияв природних почуттів і здібностей
2.	Соціальна справедливість	Рівність прав кожного індивіда, скасування необґрунтованих привілеїв, відповідність розміру доходів витратам праці та капіталу, пріоритет економічних аспектів при реалізації, визнання у статусі цінності сучасної демократичної суспільної свідомості
3.	Соціальна солідарність	Право окремих осіб, груп, прошарків, класів та їх організаційних структур на захист економічних і соціальних інтересів.
4.	Соціальна субсидарність	Законодавче регулювання взаємодії державних і недержавних структур в соціальній сфері, що надає переваги приватному сектору економіки при фінансуванні соціальних програм і заходів за допомогою різноманітних інструментів
5.	Соціальна відповідальність громадянина бізнесу і держави	Докладання індивідами, домогосподарствами, соціальними групами та прошарками населення максимальних зусиль для забезпечення власного добробуту при доповненні його рівня державою та органами регіонального й місцевого самоврядування і бізнесом, відмова від прямолінійного, одномірного трактування соціального захисту населення.
6.	Соціально-економічної ефективності	Дотримання оптимального співвідношення стосовно конкретного індивіда обсягу доцільних витрат і розміру відрахувань на їх фінансування з метою недопущення переважання соціальних трансфертів над заробітком. На макrorівні – відрахування на фінансування соціальної сфери мають співвідноситись з валовим внутрішнім продуктом, фондом оплати праці, доходами населення
7.	Пріоритет економічних та соціальних інтересів індивіда	Утвердження свободи особистості та свободи вибору при наявності об'єктивних та суб'єктивних передумов у вигляді економічної спроможності, засобів особистісної самореалізації, різноманітних форм самоствердження

Продовження табл. 2.1

8.	Соціальності	Здійснення державою, іншими ринковими суб'єктами соціально-економічної політики, спрямованої на задоволення основних життєвих потреб усіх соціальних груп на основі гідної оплати праці, універсальності показників рівня життя і розподілу фінансових ресурсів з урахуванням відповідальності держави за досягнення цілей соціальної справедливості
9.	Інтеграції в єдину систему гарантій соціального захисту	Чітке визначення прав, відповідальності й функцій кожної складової соціального захисту населення на загальнодержавному, регіональному, місцевому рівнях та в трудових колективах
10.	Пріоритетності продуктивної зайнятості	Поєднання економічних, соціальних інституційно-правових методів стимулювання соціуму до зайнятості в різноманітних формах в галузях і сферах національної економіки

Джерело: розроблено автором

Водночас при втіленні цих принципів в практику соціального захисту населення України слід враховувати специфічні особливості трансформації цього суспільного інституту.

Дотримання принципу оптимального поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів у процесі реформування соціального захисту населення потребує переосмислення їх співвідношення в соціально-економічних відносинах. Серед об'єктивних факторів суттєва роль належить ризикам, котрі спричиняють різноманітні втрати окремих осіб, домогосподарств, соціальних груп, прошарків, класів та всього суспільства [64, с.12].

В цьому сенсі досить складною проблемою постає поступове подолання в суспільній свідомості абсолютизації об'єктивного в дії законів розвитку суспільства, під впливом яких перебувають людина, соціальні спільноти в цілому. Сучасні погляди на співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в соціально-економічному розвитку суспільства ґрунтуються на тому, що такі важливі складові суб'єктивного (зовнішні норми-інститути, суспільна свідомість, соціальна культура, менталітет та

інше) є не просто похідними суспільного буття, а стають важливим джерелом його розвитку, вдосконалення та збагачення.

У сфері економічних відносин принцип соціальної справедливості може проявлятися у двох формах: справедливого обміну і справедливого розподілу, які повинні асоціюватися з двома полюсами “теорії багатства”: у вигляді приватної і суспільної власності. Соціальна справедливість передбачає активну трудову та підприємницьку діяльність людини, а також адекватну соціально-економічну підтримку тих, хто ще не встиг стати учасниками економічних відносин (діти, підлітки, учні); хто не може брати участь у виробничому процесі з об’єктивних причин (інваліди, вагітні, багатодітні матері і т.п.); хто вибув із сфери виробництва (або був витіснений з неї) за віком, у зв’язку з втратою працездатності тощо.

З іншого боку, у тому випадку, коли людина потрапила в скрутну життєву ситуацію, дотримання принципу соціальної справедливості буде забезпечене, якщо розмір соціальних виплат залежатиме не тільки від дій інститутів державного регулювання соціального захисту, а лише від трудової активності працівника. Такі виплати мають стимулювати працюючого шукати роботу, підвищувати свою кваліфікацію, продуктивність і якість праці, виконувати не тільки легку, невідповідальну, а й важку, відповідальну, непрестижну роботу в різних галузях національної економіки. Водночас державні інститути мають забезпечити доступність до економічних та соціальних благ для нужденних верств населення. В Україні – це надання грошової та натуральної допомоги особам, які перебувають в складних життєвих обставинах, допомоги інвалідам дитинства та дітям-інвалідам, малозабезпечених сім’ям субсидій та інших форм. В нинішніх умовах набуває важливості дотримання принципу адресності при призначення субсидій, цільової допомоги, гуманітарної та благородної допомоги.

Характеризуючи наслідки дії механізмів ринкової саморегуляції, К. Полан’ї зазначав, що позбавлені захисного заслону у вигляді системи

культурних інститутів, люди будуть гинути внаслідок своєї соціальної незахищеності, вони стануть жертвами пороків, розбещеності, злочинності і голоду, породжених соціальними зрушеннями [65, с.87-88]. Тому при реформуванні соціального захисту населення слід виходити з того, що ринкова саморегуляція потребує поєднання зі свідомою цілеспрямованою діяльністю із впорядкування соціально-економічних процесів, зменшення впливу дії неупорядкованих, стихійних регуляторів.

Останнім часом в нашому суспільстві має місце активізація окремих осіб, прошарків населення та їх організаційних структур, тобто громадських рухів, спрямована як на захист своїх інтересів, так і на вирішення питань загальнодержавного, регіонального та локального рівня.

В умовах трансформаційних перетворень в економіці України формування соціально-відповідальної держави, особи та бізнесу є вкрай злободенною проблемою. Адже як свідчать репрезентативні дослідження, здійснені науковцями Інституту соціології НАН України, моральний чинник є одним із головних у підвищенні ефективності економіки, а моральність керівництва країни має вищу цінність, ніж професійні знання чи партійна належність [67, с. 7]. У зв'язку з цим переконливим є твердження, що лише реальна соціальна відповідальність, будучи явищем світоглядного характеру, в основі котрого – високі морально-духовні якості, може суттєво сприяти забезпеченню соціальної стабільності [68, с.22]. Без наявності такої соціальної відповідальності з боку бізнесу та держави, очікувати на дотримання принципу індивідуальної соціальної відповідальності є марним.

Системна економічна криза в країні, військові дії на Донбасі зменшують обсяги валового внутрішнього продукту та фонду оплати праці при одночасному збільшенні витрат на оборону і скорочення відрахувань на фінансування соціальної сфери. З іншого боку, правова неврегульованість умов отримання окремих соціальних виплат робить їх більш бажаними, ніж зайнятість і отримання заробітної плати.

За роки ринкових трансформацій в Україні відбувся масштабний перерозподіл об'єктів власності, спостерігається в багатьох випадках невизначеність їх правового статусу. Це спричиняє нехтування економічними та соціальними інтересами не тільки окремих громадян, але й цілих соціальних груп та страт населення. З іншого боку, формуються соціальні групи та класи, які намагаються утвердити пріоритети реалізації саме своїх інтересів. А державний апарат не завжди керується постулатом, що він існує для людей, а не навпаки.

Забезпечення пріоритету інтересів людини можливе насамперед шляхом утвердження свободи особистості. Тому трансформація системи соціального захисту населення шляхом інституційних змін покликана поступово ліквідувати елементи, які були притаманні адміністративно-командній економіці та унеможливлювали утвердження принципу пріоритету економічних і соціальних інтересів окремої особи. Система соціального захисту має створити умови для всебічного розвитку потенціалу особистості, спрямованого на задоволення її потреб, їх збагачення, розширення форм, здатних забезпечити людині можливості для самореалізації, утвердження внутрішньої свободи і самостійності на основі забезпечення відповідного рівня добробуту. Бідна людина не може бути вільною за визначенням. Усе це забезпечить зміщення акцентів із зовнішнього регулювання соціально-економічних процесів на свідоме внутрішнє саморегулювання, що є важливою закономірністю демократизації суспільних відносин. Зміни у функціонуванні й розвитку суспільства в напрямі демократизації, утвердження плюралістичних засад його існування відкривають значно ширші можливості для задоволення потреб людини, підвищення рівня життя населення.

Практична діяльність суб'єктів соціального захисту постійно збагачує їх новими уявленнями та інформацією про взаємодію цих чинників, що дає змогу розширювати контроль за процесами в соціальній та економічній сферах, вдосконалювати методи соціального захисту з

метою нівелювання дії неупорядкованих факторів об'єктивної саморегуляції. Внаслідок цього процеси об'єктивної саморегуляції стану соціальної захищеності людей все тісніше поєднуються і переплітаються з його свідомим регулюванням, а функціонування й розвиток системи соціального захисту населення стає все більш стабільним, упорядкованим та внутрішньо врегульованим. Цілеспрямована трансформація соціального захисту населення в нашій державі буде успішною в тому разі, якщо завдання, котрі при цьому ставляться, є максимально конкретними, а їх виконання перебуватиме під контролем суспільства в частині цільового спрямування соціальних витрат і прозорості їх здійснення.

Викладене свідчить про те, що принципи соціального захисту населення постають як втілення в практику результатів дослідження дії законів і закономірностей функціонування та розвитку цього суспільного інституту. Їх практичний аспект не залежить від них самих, а повністю визначається розумінням і ставленням до них людей. З цього випливає, що лише знати принципи недостатньо, необхідно мати економічні передумови щодо їх дотримання, вміння й бажання застосовувати їх в практиці соціального захисту населення з метою забезпечення добробуту як позитивного фізичного, соціального та ментального стану, який є результатом не тільки діяльності індивіда, а й доступності суспільних благ громадянам. Він є наслідком задоволення базових потреб, відчуття сенсу життя у людей та можливості досягнення важливих для них особистих цілей та участі в суспільному житті. Все вищезазначене має підтримуватися умовами, що включають добре здоров'я, фінансову забезпеченість, наявність оплачуваної роботи, суспільну взаємодопомогу, можливість стати членом суспільної групи, щоб виразити свої інтереси, а також здорове та приємне середовище існування [265, p.218].

Поняття «функція» широко використовується в наукових дослідженнях. Нами вона розглядається як спосіб прояву активності, життєдіяльності системи соціального захисту населення і її складових. А

відтак, функції кожної наукової категорії найповніше розкривають її сутність і визначають її суспільне призначення. Саме функції системи соціального захисту населення відбивають загальне, специфічне, та одиничне, що характерне для нього як суспільного інституту. Водночас щоб виявити своє існування та сутність соціальний захист населення повинен проявити себе в дії, тобто у функціях, які розкривають його властивості.

У публікаціях, присвячених дослідженню проблем соціального захисту населення, є спроби визначити зміст його функцій. Зокрема, в одній з них має місце теза, що система соціального захисту населення виконує функцію підтримки реального збереження грошової одиниці в умовах інфляції, оперативного механізму захисту окремих верств населення - непрацевдатних, малозабезпечених, безробітних, сімей з дітьми, самодіяльного населення - від нововведень, які приводять до зниження життєвого рівня. Такими механізмами захисту є індексація грошових доходів, встановлення пільгових цін на товари і послуги для пенсіонерів, пільгове оподаткування і т.д. [31, с.316]. Інші автори вказують, що “через соціальну допомогу соціальний захист виконує свою лікувальну, реабілітаційну функцію...” та превентивну, запобіжну функцію шляхом захисту особи та її сім’ї від втрат доходу, пов’язаних з безробіттям, старінням, хворобою або смертю та поліпшення її добробуту через соціальні служби й економічну допомогу на виховання дітей ” [68, с.80, 81]. Поряд із цим мають місце намагання певним чином класифікувати функції соціального захисту. Стверджується, що “в суспільстві соціальний захист виконує дві основні функції: зменшує негативні наслідки бідності (реабілітаційна функція) шляхом надання короткотермінової адресної допомоги малозабезпеченим верствам населення і запобігає бідності (превентивна функція) шляхом створення умов для участі громадян в соціальному страхуванні під час свого активного періоду життя [69, с.109].

В західній літературі в контексті класифікації функцій цього суспільного інституту виокремлюються ті з них, котрі стосуються індивідів і включають до їх складу гуманітарні програми, захист знедолених та розвиток індивідуальних можливостей. Інші функції соціального захисту населення стосуються, всього суспільства і спрямовані на спроби налагодження соціальної структури, встановлення соціального контролю або прискорення економічного розвитку. У відповідності з таким класифікаційним підходом вони розглядають і функцію підтримання *Status quo*, котра забезпечує захист на рівні індивіда, а в межах суспільства – соціальну інтеграцію, відновлення. Функція «поліпшення умов» життєдіяльності індивіда спрямована на задоволення потреб, надання можливостей, а суспільства – забезпечення економічного розвитку. Зміст функції «погіршення чийогось добробуту» передбачає відповідні санкції щодо даного індивіда за порушення умов захисту, а з позицій суспільства – соціальний контроль [54, с.89].

Оскільки кожний суспільний інститут реалізує свою мету шляхом виконання притаманних йому функцій, є потреба у виділенні функцій соціального захисту населення в окрему сукупність, визначенні змісту та класифікації їх згідно з сучасним етапом наукової розробки щодо ролі суспільного інституту в економічній системі.

Вихідною точкою для виділення і класифікації функцій соціального захисту населення в окрему сукупність є характер взаємодії елементів системи. Під ним розуміють взаємозумовлені дії, що мають причинну залежність, коли кожна дія зумовлена попередніми діями і викликає наступну дію. Соціальні та економічні взаємодії – це форма соціальних і економічних зв'язків, що реалізуються під час обміну економічними благами, інформацією різнопланового характеру, здібностями, уміннями, навичками та проявляються у взаємному впливі людей, соціальних спільнот у процесі соціальної та економічної діяльності. Об'єктивною основою взаємодії в соціально-економічних відносинах є спільність або

розбіжність інтересів, близьких чи віддалених цілей.

Система соціального захисту населення виконує різні за змістом функції, полем дії яких є соціально-економічні відносини. Серед цих функцій слід виділити ті, що регулюють економічні та соціальні зв'язки в господарській системі, а також поведінку окремих груп виробників та незайнятих осіб; забезпечують процес розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ і фінансових ресурсів, стабільність протікання цих процесів; здійснюють інтеграцію прагнень, дій і відносин індивідів та забезпечують внутрішню згуртованість суспільства. Класифікацію системи соціального захисту населення узагальнено на рис.

2.1.

Рис. 2.1. Класифікація функцій соціального захисту населення

Джерело: розроблено автором

На нашу думку у складі функцій соціального захисту населення правомірно виділити загальні, які відображають природу соціального захисту. В цьому контексті першу класифікаційну групу функцій соціального захисту населення об'єднує їх націленість на забезпечення збалансованості суспільного відтворення, відповідно, зменшення

негативних наслідків циклічних коливань в економіці. Серед них відтворення людських ресурсів, зміст якої – приведення в дію таких соціально-захисних засобів як сприяння працевлаштуванню, розробка та реалізація програм зайнятості, індексація грошових доходів населення, надання соціальної допомоги окремим категоріям населення.

В процесі реалізації функції задоволення потреб об'єктів соціального захисту приводиться в дію значна кількість правових, соціальних норм, правил, традицій і т.п., що мають сприяти найбільш ефективному споживанню матеріальних і фінансових ресурсів суспільства. Щодо особистого споживання цих благ, то в його реалізації визначальна роль належить домогосподарствам тих осіб, яких захищають і які беруть участь у формуванні споживчого попиту в суспільстві як споживачі товарів і послуг, що обертаються на відповідному ринку.

Дія превентивної функції спрямована на недопущення соціально-економічних деформацій і диспропорцій у функціонуванні окремої особи та суспільства в цілому (реалізація активної політики зайнятості з метою зменшення безробіття, сприяння зростанню темпів і обсягів національного виробництва та сукупного попиту на основі збільшення сукупних доходів і видатків населення).

Приведення в дію регуляторної функції передбачає розподіл і перерозподіл за допомогою відповідних механізмів економічних благ та фінансових ресурсів для забезпечення соціального захисту окремих категорій населення.

Концентрація заходів соціального захисту протягом останніх десятиліть на поточній підтримці соціально вразливих верств населення України за відсутності консолідованої національної стратегії в цій сфері соціально-економічних відносин свідчить про відсутність системних механізмів і, відповідно, актуалізує роль превентивної та регуляторної функцій. В умовах кризових процесів в національній економіці, військового протистояння на сході нашої країни, зростання чисельності тимчасово переміщених осіб, дії і

заходи відповідних державних інститутів спрямовані не на боротьбу з причинами, а на намагання зменшити хоча б частину негативів з усього досить розмаїтого їх спектру. Відсутність комплексних та виважених дій з боку держави привела не тільки до зростання бідності, а й соціальної напруги в суспільстві, що має велику ймовірність спричинити значні негативні соціально-економічні наслідки в нашій країні в недалекому майбутньому.

Інтегративна функція за своїм змістом передбачає об'єднання зусиль, узгодження особистих інтересів та цілей з цілями інших членів суспільства, мобілізацію та використання ресурсів кожного з них та соціуму на вирішення нинішніх проблем поліпшення добробуту. Доречно підкреслити, що за нинішніх соціально-економічних умов адекватною реакцією з боку держави буде приведення в дію інтегративної функції соціального захисту. Її втілення в життя особливо актуальне для українського суспільства з його великою диференціацією доходів, збільшенням масштабів і глибини бідності, соціальною та економічною нестабільністю, домінуванням егоїстичних приватних інтересів панівних верств населення. Між тим, чим більше в таких суспільствах проявляються егоїстичні приватні інтереси, тим більш нестійкими вони є, їх потрясають і в кінцевому підсумку розривають антагоністичні суперечності [70, с.5]. Відповіддю на ці загрози має стати збільшення соціальних інвестицій в людський капітал, активна участь акціонерного капіталу у відбудові та формуванні сучасної інфраструктури життєзабезпечення в нашій країні.

Спеціальні функції соціального захисту населення, як відносно відокремлені напрями його дії, відображають його характер і спрямовані на розвиток окремих складових цього суспільного інституту. Їх споріднює націленість на об'єкти та суб'єкти даного захисту. Щодо перших, то надзвичайно складними завданнями державних і недержавних інститутів є виведення значної частини наших співгромадян зі стану як суспільної, так і індивідуальної розколотої свідомості. Це велика проблема мільйонів людей, котрі змушені жити і виживати за досить суперечливими для них,

фактично несприятливими нормами і цінностями. За таких обставин в інститути соціального захисту слід імплементувати те, що може вивести людей з цього стану, допоможе знайти в собі сили для пристосування до нових умов життєдіяльності. З цією метою всі складові реформування системи соціального захисту населення, як на етапах розробки, так і втілення в життя, мають орієнтуватися на врахування інтересів широких верств населення. В кінцевому підсумку реформування соціального захисту населення значною мірою залежить від врахування дії чинника адаптивності і самої системи, і її об'єктів та суб'єктів.

Інноваційна функція в умовах реформування системи соціального захисту населення спонукає структури, які забезпечують функціонування соціального захисту населення, до впровадження більш прогресивних форм його здійснення на конкретних історичних етапах розвитку суспільства. Її реалізація прокладає шлях соціальному розвитку суспільства і значною мірою залежить від ставлення до інновацій в цій сфері всіх, хто причетний до здійснення соціального захисту населення, їх обізнаності з цими новаціями та творчої активності.

Розподільна функція проявляється у впливі соціального захисту населення як суспільного інституту на розподіл національного доходу. Перехід на децентралізовану систему його перерозподілу відповідає загальносвітовій тенденції соціалізації відносин власності, тобто розвитку суспільного, асоційованого розпорядження та привласнення суспільного багатства.

Стимулююча функція соціального захисту індивідів соціуму матиме високу результативність при знятті монополізму доступу до продуктивного використання ресурсів, державному сприянні розвитку малого і середнього бізнесу.

Третю класифікаційну групу складають допоміжні функції соціального захисту населення. Вони сприяють нормальній і більш якісній реалізації загальних та спеціальних функцій. Якщо загальні і спеціальні

функції мають якісні характеристики, котрі відрізняють одну від одної, то особливість допоміжних полягає у тому, що вони є спільними для всіх складових соціального захисту населення, належать до механізмів досягнення його цілей.

Серед допоміжних функцій соціального захисту населення провідна роль належить комунікативній функції, значення якої в умовах утвердження інформаційного суспільства постійно зростає. Сферою її дії є як окремі складові соціально-економічних відносин, його суб'єкти та об'єкти, так і ці відносини в цілому. Загалом вона спрямована на інформаційне забезпечення всіх складових соціально-економічних відносин, подолання асиметрії інформації на всіх рівнях системи соціального захисту населення і в кінцевому підсумку – на сприяння нормальному здійсненню загальних і спеціальних функцій шляхом використання інформаційних ресурсів суспільства. [67, с.67-69].

Оскільки на соціальний захист населення значний вплив має досвід його здійснення в умовах різних соціально-економічних відносин та в різних країнах, то до складу допоміжних слід віднести трансляючи функцію цього суспільного інституту. В ній важливо виокремити декілька аспектів. По-перше, передавання економічного, соціального, політичного і правового досвіду втілення в життя тих чи інших складових цього суспільного інституту з одних країн в інші. По-друге, передавання економічного, соціального досвіду та досвіду правовідносин між індивідами, які потрапляють в сферу дії цього суспільного інституту. Це допомагає їм пристосовуватись до нових соціально-економічних відносин, правових норм, суспільних цінностей, ролей у процесі відтворення соціального захисту населення і забезпечує його нормальне функціонування та розвиток.

Реалізація контрольної функції досягається за допомогою спеціального контролю, який здійснюється громадськими організаціями, відповідними інститутами державного управління і спрямований на аналіз

дій і поведінки конкретних структур соціального захисту населення та окремих індивідів у процесі розподілу, перерозподілу і споживання економічних благ і надання соціальних послуг. Це допомагає раціонально використовувати матеріально-фінансові ресурси суспільства, утверджувати певні правові норми і правила поведінки, традиції, звичаї щодо розподілу і споживання зазначених ресурсів і в кінцевому підсумку сприяє формуванню суспільної моралі, без якої неможлива нормальна життєдіяльність суспільства та його соціально-економічний прогрес.

Профілактично-виховна функція тісно пов'язана з контрольною, оскільки передбачає використання норм права, відповідних правил, засобів суспільного впливу для недопущення порушень законодавства у сфері соціального захисту населення.

В процесі еволюції суспільства, яка супроводжується посиленням соціальної орієнтації економічної політики, зростанням джерел формування державного бюджету шляхом удосконалення податкових інструментів, зростання частки соціальних витрат і фонду оплати праці і частки соціальних витрат у ВВП, збільшення тривалості життя, поліпшення національних систем освіти і охорони здоров'я, підвищення стандартів якості життя функції соціального захисту населення диверсифікуються. Якщо в умовах домополістичного капіталізму їх дія спрямовувалась на захист окремих категорій населення і задоволення його базових потреб, то глобально-капіталістичний етап характеризується не тільки зростанням об'єктів цього захисту, а й розширенням сфери дії функцій забезпеченням якісно вищих параметрів життєдіяльності членів соціуму. Суттєвий вплив на диверсифікацію функцій соціального захисту населення мала соціалізація глобальної економіки, регіональна уніфікація соціальних стандартів, розширення інтернаціонального сегменту соціального захисту населення, зростання соціальної відповідальності бізнесу, глобальна інституціоналізація соціальних стандартів та інші.

Реалізація функцій соціального захисту населення забезпечує

діяльність його структурних компонентів, гармонізацію соціально-економічних відносин і їх стабільність шляхом узгодження та інтеграції намірів і поведінки його суб'єктів. Ці функції сприяють структуризації взаємодії між людьми, визначенню форм і меж їх суспільної діяльності як учасників соціального захисту населення. Завдяки їм зменшується соціальне розшарування, досягається порядок і зменшується невизначеність суспільних відносин у сфері соціального захисту населення. Викладене є свідченням того, що кумулятивним вираженням дії охарактеризованих функцій є суспільно відтворювальна функція соціального захисту населення.

2.2. Об'єктно-суб'єктні параметри формування системи соціального захисту

Реформування системи соціального захисту населення в нашій країні потребує теоретичної розробки його цілісної концепції. До складу останньої, окрім іншого, входить визначення об'єктно-суб'єктних параметрів цього суспільного інституту. Невизначеність меж цих складових, розмитість їх змістовних характеристик є свідченням недостатньої теоретичної розробленості системи соціального захисту населення, що звужує можливості практичних перетворень у цій сфері соціально-економічних відносин. В цьому сенсі одним із актуальних завдань економічної науки є окреслення складу об'єктів та суб'єктів соціального захисту, визначення меж та форм їх взаємодії.

Окремі автори серед компонентів державного регулювання соціального розвитку і соціального захисту не визначають тих, на кого спрямовані соціально-захисні дії і тим самим змістовно збіднюють діяльність суспільних інститутів щодо цього захисту [23, с.259; 72, с.39].

Між тим наявність об'єктів та суб'єктів у структурованому утворенні є свідченням його приналежності до системних формувань.

Оскільки життєдіяльність індивідів в умовах ринкових відносин протікає в стані постійних загроз і ризиків, зумовлених родовими рисами ринку та невизначеністю прийняття рішень, системи соціального захисту населення мають охоплювати увесь життєвий шлях людини і передбачати наявність відповідних механізмів та розповсюджуватись на все населення. Це знайшло відображення в багатьох національних моделях соціального захисту населення, конструктивними елементами яких є різноманітні механізми. Необхідність такої потреби зумовлена дією значної кількості факторів ризику – біологічного, економічного, екологічного, соціального, політичного, військового характеру. Тому в скрутну життєву ситуацію може потрапити як окрема особа так і соціальна група або ціла верства населення. Мається на увазі ситуація, яка об'єктивно порушує нормальну життєдіяльність громадянина (інвалідність, нездатність до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, сирітством, безробіттям, відсутністю права на пенсію та інші) і яку він не може подолати самотійно. В такій ситуації людина в першу чергу стає об'єктом соціального захисту. За роки незалежності України чисельність цього контингенту, на жаль, значно зросла, зокрема за рахунок громадян, що проживають за межею бідності. Це обумовлено, з одного боку, зниженням соціальних стандартів у певної частини населення, а з другого – є наслідком розширення контингентів соціально вразливих громадян, які законодавчо підлягають соціальному захисту.

Зазначені ризики є як в умовах усталеного, стабільного розвитку суспільства, так і в нестабільних, кризових ситуаціях. Зрозуміло, що можливість настання ризиків при стабільному розвитку менша, і вони проявляються не повною мірою та не масово. В умовах економічних криз, військових дій, політичного протиборства ймовірність настання зазначених негативних станів для захисту окремих осіб, соціальних груп і

верств населення багаторазово зростає, а для багатьох стає реальністю. Тому система соціального захисту населення має працювати на упередження та зменшення ймовірності виникнення складних життєвих ситуацій у громадян.

Динамізм, постійна змінюваність форм і тенденцій розвитку ринкової економічної системи супроводжується і зміною кількісних параметрів об'єктів соціального захисту населення. Реальні потреби в соціальному захисті зростають на стадії рецесії та зменшуються в умовах економічного піднесення. Працевлаштування, започаткування підприємницької діяльності не тільки зменшує чисельність тих, хто потребує такого захисту, а й посилює можливості для самореалізації особи та її економічної самодостатності, що є свідченням динамічної статусної нестійкості об'єктів соціального захисту населення. Щодо першого, то соціально-захисний аспект працевлаштування проявляється у формуванні певного рівня задоволення потреб працівника, відтворення його здатності до праці через механізм оплати праці та соціального захисту населення [73, с.9].

В умовах постіндустріального етапу розвитку економіки зростає роль людини в суспільному виробництві. Сучасна технічна оснащеність останнього, використовувані в ньому технології вимагають оволодіння учасниками виробничих процесів великою сумою знань загальноосвітнього і професійного характеру, оволодіння значним арсеналом компетенцій. Від якісних характеристик працівника нині вирішальною мірою залежать ефективність використання значних за вартістю засобів виробництва, як місця застосування ним своєї професійно-продуктивної здатності. Тому у суспільному відтворенні зростає значення соціальної сфери, професійного і духовного рівня працівників, що задають тон в еволюції останніх. З огляду на це, правомірним є твердження, що об'єктивні основи, які піднімають роль людини в економічних процесах, перебувають не тільки поза сферою

безпосереднього виробництва благ і послуг, визрівають і всередині цієї сфери [74, с.69].

У зв'язку з цим доречно підкреслити, що нині особливої ваги набуває проблема утвердження такого типу соціально-економічного розвитку, вихідною і кінцевою метою якого стала людина з усіма її потребами. «Основна мета, – зазначав один з фундаторів Римського клубу А. Печеї, – досягти того, щоб людина відповідала своїй високій ролі – головного героя у новому столітті. Це означає, що... необхідно, щоб абсолютний пріоритет належав розвитку людини» [266, с.92]. Визначальна роль у досягненні цієї мети належить соціальному захисту населення, який відіграє важливу роль у раціональному використанні обмежених ресурсів для забезпечення позитивного самопочуття окремого індивіда та суспільства в цілому.

За такого підходу кожна особа стає частковим об'єктом соціального захисту, що породжує ніби процес функціонального «розщеплення» окремих сторін її соціального відтворення. Між тим людина – це цілісний об'єкт, що має біологічну, природно-етнічну і соціальну складові, що є її базовими ознаками і на основі яких формуються як анатомо-фізіологічні і поведінкові характеристики особи, так і етнічні, трудові, економічні й соціальні якості. Відтворення кожної з них у їх єдності становить основу відтворення людини й суспільства як цілісної сукупності соціальних об'єктів.

Звідси випливає, що соціальний захист має поширюватися на людину від її народження і до останніх днів. Це, звичайно, не означає, що держава має забезпечити масове опікунство над кожною особою навіть тоді, коли вона цього не потребує. Функція держави як гаранта соціального захисту своїх громадян більшою мірою повинна виявлятися у правовому регулюванні, яке має на меті збалансованість функціонування й розвитку всіх рівнів соціально-економічних відносин, створення сприятливих умов для життєдіяльності суб'єктів. Зосередження уваги на цій функції держави пов'язане з її активною роллю у формуванні позитивного соціального

самопочуття суспільства, його класів, груп і верств. Створюючи передумови стартових рівних можливостей та рівного правового статусу для кожного громадянина в ринковій економіці, суспільство повинне реалізовувати їх за допомогою економічних та правових інститутів.

У зв'язку з цим система соціального захисту не може бути однорівневою. В сучасних умовах вона диференційована і включає перший рівень, котрий забезпечує базовий набір соціальних прав, послуг, можливостей, якими повинна користуватися кожна людина; включає доступ до основних медичних послуг та забезпечення мінімального доходу, повинна охоплювати все населення та домогосподарства, незалежно від рівня доходів та інших ознак; другий – обов'язкове соціальне страхування, яке засноване на внесках і забезпечує гарантований дохід; надає рівень захисту, вищий від мінімального, але не охоплює осіб та домогосподарства з найнижчими доходами через обмеженість їх можливостей сплачувати внески; третій – добровільне страхування: тільки за його наявності можна досягти високого рівня захисту, але скористатися ним можуть особи та домогосподарства за достатнім рівнем доходу [75, с.17].

За таких умов відповідальність між державою як активним суб'єктом соціального захисту і його об'єктами чітко розмежовується, стимулюється трудова і підприємницька діяльність всього населення, окремих осіб та домогосподарства щодо забезпечення власного добробуту.

Дослідження у якості об'єкта соціального захисту всього населення країни є необхідним, але недостатнім елементом адресного визначення об'єктно-суб'єктних параметрів цього суспільного інституту. З поля зору нашого дослідження не повинні зникати окремі індивіди, домогосподарства (сім'ї), соціальні групи, прошарки, населення територіальних громад тощо.

Узагальнення теоретичних напрацювань та практики соціального захисту населення створює можливості для виділення різноманітних об'єктів, структури соціального захисту населення (рис. 2.2.).

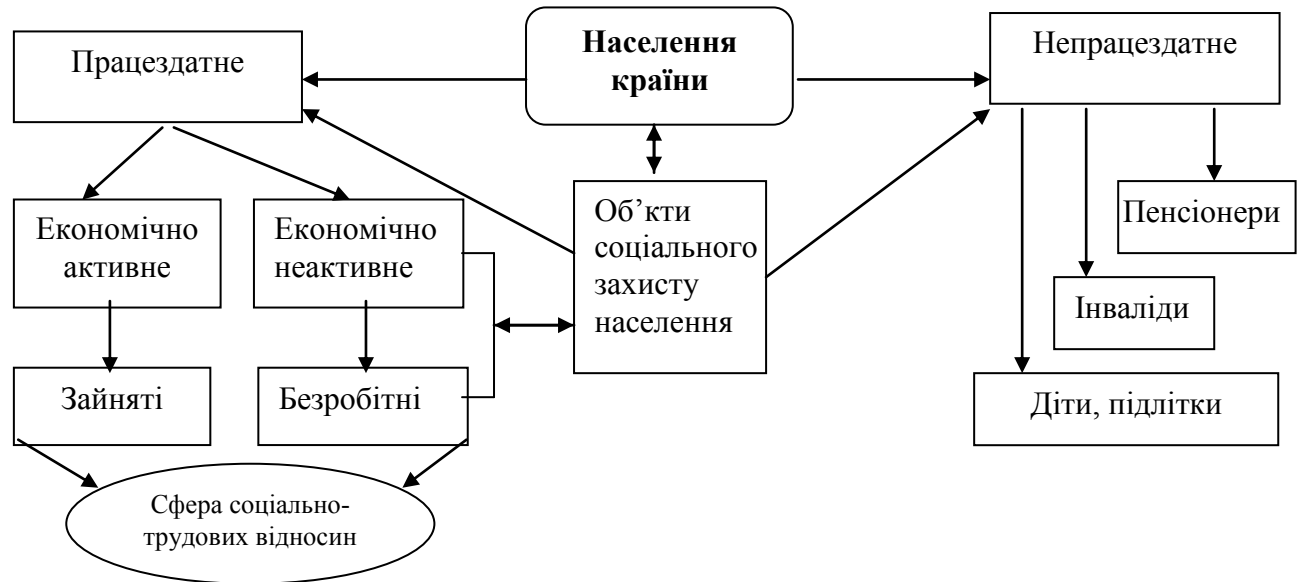

Рис. 2.2. Структура об'єктів соціального захисту населення

Джерело: розроблено автором

Соціальний захист працездатного, економічно-активного і економічно неактивного населення (зайнятого і безробітного) постає як захист людини – працівника і людини-власника. Щодо першого, то реформування системи соціального захисту населення України має бути зосереджене на досягненні балансу прав, обов'язків та інтересів працівників, роботодавців і держави на засадах соціальної відповідальності для якомога повної реалізації робітникам своєї здатності до високоефективної праці. Праця та її винагорода повинні стати вирішальним чинником соціальної захищеності всіх, хто бажає і може працювати. З іншого боку, для людини-власника заощадження, придбані цінні папери, нерухоме майно, інші активи повинні стати важливим джерелом, що забезпечує достойний рівень життя та соціальне благополуччя власника.

Реформування соціального захисту населення має спрямовуватись на утвердженні у зайнятих впевненості в тому, що найбільш складні життєві ситуації, які погіршують їх благополуччя, будуть подолані, якщо людина докладе власних зусиль та звернеться в разі потреби до відповідних структур соціального захисту населення. Здійснення останнього потребує змін в інституційно-правових засадах зайнятості з метою подолання перепон у працевлаштуванні осіб, які шукають роботу та безробітних відповідно до гарантованого державою права на вибір професії і виду діяльності, реального дотримання додаткових гарантій для окремих категорій населення. Соціальний захист зайнятого населення передбачає своєчасну виплату заробітної плати та всіх видів соціальних допомог, передбачених законодавством, забезпечення умов охорони й безпеки праці, надання матеріальної та іншої допомоги особам, які потрапили в кризову ситуацію.

При дослідженні суб'єктів соціального захисту населення слід брати до уваги те, що зайняте населення своєю перетворюючою діяльністю впливає на стан власної соціальної захищеності та тих, хто цього потребує. У зв'язку з цим не можна погодитись з твердженням, щодо суб'єктів соціального захисту населення відносяться ті громадяни, котрі в силу об'єктивних обставин втратили роботу (безробітні), пенсіонери, хворі, інваліди тощо викликає заперечення [19, с.49]. В такому розумінні цю категорію осіб не правомірно відносити до його активно діючої частини, оскільки вони, в силу об'єктивних обставин виключені з процесу створення економічних благ і внаслідок цього перетворилися в об'єкти такого захисту.

За своїм складом суб'єкти соціального захисту населення досить різноманітні. Водночас в найбільш загальному розумінні до них належать усі верстви, прошарки, групи суспільства та саме суспільство в цілому. Адже вони створюють різноманітні економічні блага в процесі продуктивної діяльності, є носіями різноманітних потреб, інтересів, цінностей, сплачують податки, створюючи таким чином фінансово-

економічну основу соціального захисту.

Серед суб'єктів соціального захисту населення на макрорівні визначальна роль належить державі з притаманною їй сукупністю функцій. При цьому це своєрідний суб'єкт. Його своєрідність зумовлена тим, що громадяни делегують частину своїх прав державі і саме на цій основі вона здійснює свою діяльність, у тому числі й у сфері соціального захисту населення. Діяльність цього суб'єкта соціального захисту населення визначається владними відносинами, які виникають між громадянами і державним апаратом. Громадяни добровільно відмовляються від частини своїх “природних” прав і передають їх державі тому, що впевнені в більш ефективному виконанні нею функцій, пов'язаних із забезпеченням ряду взаємодій у соціумі. У сфері цих взаємодій держава отримує право на використання засобів примусу. Виникає інститут влади, застосування якого унормовується, здійснюється в певних межах та контролюється суспільством. Для його функціонування формується система необхідних організаційних структур (органи законодавчої, виконавчої та судової влади), котрі розробляють і реалізують соціальну політику, в тому числі – соціальний захист населення.

Питання влади в контексті об'єктів та суб'єктів соціального захисту населення – це проблема представництва, координації та узгодження всіх значущих видів інтересів в управлінських структурах, що утворюють державні органи. Авторитет і підтримка влади з погляду інтересів знаходяться в прямій залежності від рівня задоволення потреб носіїв даних інтересів. Закономірним є те, що слабка і неавторитетна влада тоді, коли вона не вміє координувати та узгоджувати інтереси усіх верств, прошарків і класів суспільства або свідомо ігнорує проблему неспівпадання інтересів членів суспільства. В такому разі інститут влади втрачає соціальну базу свого існування. Особливо небезпечною є така поведінка влади в трансформаційних умовах, коли в суспільстві немає єдності з засадничих питань його подальшого соціально-економічного розвитку.

Між тим інститут влади як соціальний інститут впливає на всі сфери суспільного життя, у тому числі й на підсистеми економічних, соціальних, політичних, правових відносин, здійснюваних державою. Саме вона має виконувати функцію гаранта непорушності соціальних прав і свобод громадян, тобто тих прав і свобод, які спрямовані на дотримання норм соціальної справедливості. Держава превентивно повинна запобігати настанню руйнівних для суспільства наслідків провалів ринку, економічних і соціальних ризиків, а в разі їх виникнення – брати активну участь у їх подоланні. Для цього вона має відповідні повноваження, ресурси та важелі (рис. 2.3.)

Рис. 2.3. Концептуальна схема впливу держави на суб'єкти соціального захисту населення

Джерело: розроблено автором

Суб'єкти соціального захисту населення мають складну структуру, здійснюють свою діяльність у різноманітних формах як у межах певних інституційних структур, так і на громадських засадах. Частина з них прямо або опосередковано бере участь у створенні економічних і духовних благ, наданні послуг у процесі трудової або підприємницької діяльності, є носіями значної кількості різноманітних інтересів, цінностей, потреб, що постійно зростають і на яких базується свідома суспільна діяльність, розвивається суспільство в цілому. Ці суб'єкти мають різний соціальний статус, здійснюють виробничу або обслуговуючу діяльність у галузях національного виробництва, мають різні економічні та фінансові

можливості, масштаби, методи та засоби впливу на стан соціальної захищеності людей, соціально-економічний розвиток суспільства, забезпечення соціальної безпеки останнього і окремої особи.

Діяльність – головна характеристика суб'єктів соціального захисту населення, дякуючи якій здійснюється перехід суб'єктивного в об'єктивне. Індивід, певна спільнота, і перш за все ті, котрі задіяні у якості суб'єктів соціального захисту утверджують свою суб'єктивність, свою зацікавленість, свою лінію поведінки в об'єктивному результаті, у якості якого виступає рівень соціальної захищеності індивіда, груп, прошарків, всього населення.

Для повноти аналізу суб'єктів соціального захисту населення як його системоутворюючого чинника слід брати до уваги їх мотивацію до цілеспрямованої діяльності в цій сфері, морально-етичні якості, стан соціальної відповідальності. Важливо підкреслити й поведінку таких суб'єктів соціального захисту населення як різноманітні бізнес-структури, котрі ще не всі на теренах України стали повною мірою ринковими, тоді як загалом в теоретичних концепціях соціальної політики ми сприймаємо їх як такі, що відповідають критеріям ринку.

Практичні зв'язки і відносини суб'єктів соціального захисту населення, у всій їх суперечливості проявляються в ідеальних рушійних силах. Останні виражають різні сторони становища суб'єктів стосовно участі в соціальному захисті. Одні з них зв'язані з найбільш суттєвими сторонами останнього, інші – з тимчасовими особливостями даної ситуації. У різноманітних рушійних устремліннях відображається різна глибина зв'язків суб'єктів з процесами соціального захисту населення. Тому їх становище не завжди виражається в одному і тому ж комплексі рушійних сил. У структурі цих сил слід виокремлювати дві складові. Перша з них належить до сфери суспільної психології і включає менталітет, почуття, бажання, настрої, емоції, а друга – до сфери ідеології (соціальні цілі, ідеї, принципи). Щодо останньої слід взяти до уваги те, що

політика у сфері соціального захисту та його стратегії не виникають поза межами економічного, соціального та політичного контексту. Вони формуються під впливом принципів, мети, цілей, ідей функціонування цього суспільного інституту, поширених поглядів на його проблеми та шляхи їх розв'язання. Уявлення та ідеї про те, якими мають бути національні моделі соціального захисту населення, шляхи їх реформування, перспективи подальшого розвитку, формуються у зв'язку з більш загальними поглядами його суб'єктів на політичний процес, соціально-економічну ситуацію в країні, суспільні умонастрої, що детермінуються відповідною ідеологією. Тут під останньою розуміється внутрішньо взаємопов'язаний набір ідей та цінностей, що визначає розуміння проблем та дії щодо вирішення цих проблем [54, с. 93].

Розв'язання проблем реформування системи соціального захисту населення в нашій країні має ґрунтуватися на ідеях соціальної держави, дотриманні принципів цього захисту, прав і свобод громадян, реального забезпечення соціальних гарантій, сприяння самореалізації економічно активної частини населення. До регуляторного механізму взаємодії суспільного і державного необхідно імплантувати етичну складову, для якої потрібні високоосвічені та креативно діючі працівники і бізнесмени, здатні не тільки високопродуктивно працювати, але й дотримуватися норм моралі, в результаті чого не тільки сплачуються податки, але й є можливість соціально захистити індивіда шляхом підтримання, насамперед, його працездатності [77, с. 11].

Доречно наголосити на активній, перетворюючій ролі суб'єктів соціального захисту населення, що зумовлене розвитком технологічного способу виробництва. Охоплення суб'єктів соціального захисту населення в його захисне коло буде сприяти динамізму суспільного виробництва та виходу економіки України на шлях постіндустріального розвитку.

В постіндустріальних країнах приватний сектор як суб'єкт соціального захисту населення опосередковується ідеями соціально-

відповідального бізнесу. В теоретико-методологічному сенсі корпоративна соціальна відповідальність бізнесу – це концепція залучення соціальних і екологічних аспектів у діяльність бізнесу на засадах добровільності та взаємодії між різними зацікавленими сторонами.

Визначення поняття «корпоративна соціальна відповідальність бізнесу» не має однозначного трактування. Серед багаточисельних трактувань найбільш змістовним, на нашу думку, є його розуміння як системи економічних, соціально-екологічних заходів, а також етичних норм і цінностей компанії, які реалізуються на основі постійної взаємодії з заінтересованими сторонами і спрямовані на зменшення не лише фінансових ризиків, довгострокове поліпшення іміджу і ділової репутації компанії, а також на зростання капіталізації, набуття конкурентних переваг та стратегічної стійкості бізнес-структури [68, с.55]. В такому аспекті корпоративна соціальна відповідальність бізнесу являє собою систему соціально-економічних відносин внутрішньо-виробничого характеру та зовнішні відносини з іншими суб'єктами суспільства.

Можна стверджувати, що в своїй основі представники українського корпоративного капіталу ще не усвідомили в повному обсязі свою роль і відповідальність в соціально-економічному розвитку суспільства загалом, і соціального захисту населення, зокрема. Слід констатувати, що хоча нині діяльність бізнесових структур в контексті соціальної відповідальності є фрагментарною, не системною, але й при цьому має позитивні соціально-економічні наслідки. Для посилення мотивації корпоративного капіталу до більш масштабної діяльності в цій сфері необхідно позбутися примусового характеру українського законодавства, яким на бізнес накладається низка обов'язкових соціальних функцій. Так, побудоване на засадах безальтернативності соціальне страхування, відволікаючи значну частку доходів підприємців, спричиняє використання тіньових схем оплати праці, що породжує низьку соціальну захищеність працівників в майбутньому.

Окрім цього українським законодавством передбачається незначний перелік преференцій, які спонукають бізнес до витрат на соціальні акції.

В ієрархії соціально-відповідальних суб'єктів соціального захисту населення, як уже відзначалось, інтегральна роль належить державі. Вона має бути соціально відповідальною в особі її законодавчих і виконавчих органів щодо інституціоналізації відносин сфери соціального захисту населення та дотримання соціальних прав, гарантій і стандартів, оподаткування, освіти, охорони здоров'я тощо. Саме держава має створювати прозорі і соціально справедливі правові норми та ефективну систему контролю, які б забезпечували суспільно прийнятний рівень соціальної захищеності громадян.

Поряд із макроекономічним рівнем у здійсненні соціального захисту активна роль належить суб'єктам регіонального рівня. Перш за все, вони є провідниками загальнодержавної соціальної та економічної політики у сфері соціального захисту населення, котру здійснюють конкретні суб'єкти. По-друге, суб'єктам цього захисту належить провідна роль, оскільки вони є учасниками соціально-економічних відносин на певній території і мають на меті забезпечення нормальних умов життєдіяльності населення певного регіону та виконання своїх функцій у системі загальнодержавного розподілу і кооперації праці й ресурсів.

В умовах нашого суспільства соціальний захист населення як складова соціальної політики нині забезпечується органами державної влади та місцевого самоврядування. Причому така діяльність особливо важлива на рівні регіонів. Цей організаційно-управлінський рівень має більш органічно поєднувати в собі державно-узагальнююче і конкретно-територіальне начало в регулюванні суспільного виробництва. Адже динамізм суб'єктів соціального захисту населення, багатосуб'єктність його здійснення, значний арсенал застосовуваних при цьому засобів і методів на рівні регіонів заради забезпечення добробуту населення його мети – все це

суттєві чинники впливу на різноманітні форми соціально-економічного розвитку суспільства, збагачення їх змісту.

Серед суб'єктів соціального захисту населення провідна роль належить первинним ланкам суспільного відтворення. Це аргументується тим, що вони забезпечують виробництво переважної маси товарів і послуг, котрі використовуються для задоволення як виробничих, так і особистих потреб. На рівні первинних ланок суспільного виробництва відбувається включення найманих працівників у виробничий процес з відповідними ризиками економічного і соціального характеру. Для забезпечення продуктивної праці, яка є основою формування соціальної захищеності як окремого індивіда, так і всього суспільства, саме тут створюються технічні, економічні, ергономічні організаційні, соціальні умови праці, котрі передбачають упередження виробничого травматизму, професійних захворювань, суспільно-необхідного рівня інтенсифікації виробничого процесу тощо. Підприємства усіх організаційно-економічних форм є місцем формування соціально-економічних відносин між власниками засобів виробництва (роботодавцями) і власниками робочої сили (найманими працівниками), серцевиною яких є інтереси. Досягти їх балансу можна лише на основі консенсусу інтересів, коли кожна із сторін, прагнучи до максимізації привласнення своєї частки у новоствореній вартості на свою користь, враховує об'єктивні потреби іншої і насамперед таку складову соціальної захищеності працівника як відтворення його здатності до праці на суспільному та індивідуальному рівні та суспільні витрати на розширення і оновлення виробництва. Парадигма таких відносин поступово почала окреслюватись в соціально-економічній літературі. Її основоположною ідеєю є твердження, що роботодавець повинен нести відповідальність за працівника не тільки тоді, коли ця людина працює, але й майбутньому, коли, віддавши всі свої сили на благо підприємства, людина втрачає працездатність [78, с.156]. Такий підхід до визначення складу суб'єктів соціального захисту населення відповідає

засадам соціального партнерства та не обмежує дію цього суспільного інституту тільки соціально вразливими верствами населення.

В історичній ретроспективі активна роль в соціальному захисті населення належала і належить профспілкам, що належить до недержавних інституцій. Дієва та авторитетна роль цього суб'єкта соціального захисту населення характерна для більшості країн світової спільноти. Ця добровільна неприбуткова громадська організація об'єднує громадян пов'язаних спільними інтересами та видом професійної діяльності, захищає економічні й соціальні права працівників у сфері соціально-трудових відносин на засадах взаємодопомоги (рис. 2.4.).

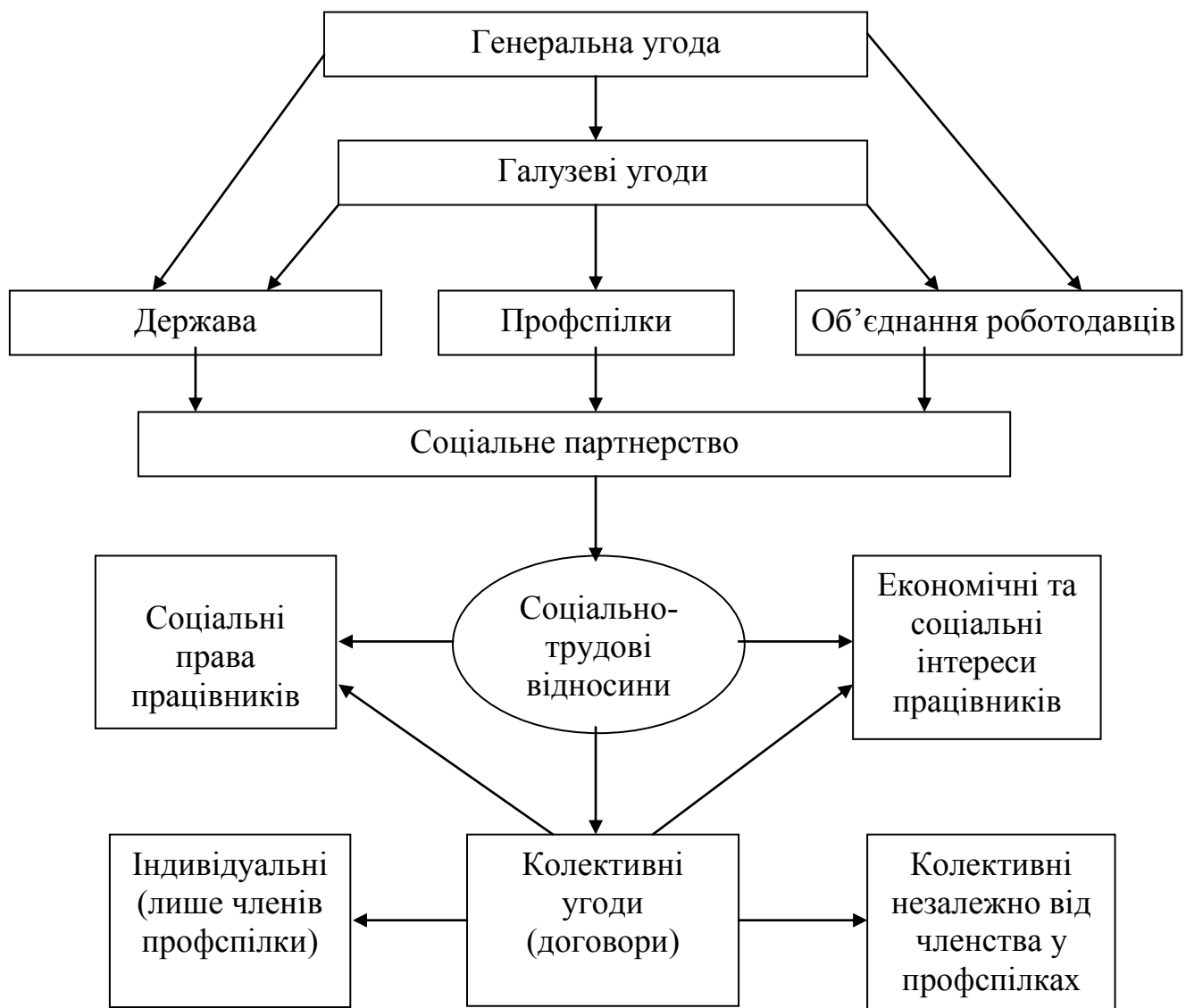

Рис. 2.4. Соціально-захисна діяльність профспілок

Джерело: розроблено автором

В системі інститутів соціального захисту працівників первинних ланок економіки чільне місце належить колективним договорам, в яких унормовуються (на різних рівнях) соціально-економічна сторона професійно-трудова відносин. Цей інституціонально-правовий акт, регулює відносини між роботодавцями і працівниками підприємств (фірм), організацій та установ. В ньому нормативно сфокусовані права та обов'язки роботодавця і працівника щодо таких питань: форми, системи і розміру оплати праці; виплати грошових доплат і різних компенсацій; механізм урегулювання оплати при підвищенні рівня цін за умов інфляції та досягнення показників, визначених у трудовому договорі; характер зайнятості найнятого працівника, перекваліфікація та умови його вивільнення згідно з чинним законодавством; тривалість робочого часу, відпочинку та відпустки; добровільне медичне і соціальне страхування; охорона здоров'я працівника, виробнича, екологічна та інші види безпеки; регулювання умов проведення страйків; забезпечення нормативних умов функціонування профспілок чи інших уповноважених трудовим колективом представницьких органів; характер контролю за виконанням колективної угоди. Порядок оформлення таких угод у кожній країні визначається відповідним національним законодавством.

Як специфічний інститут соціального захисту найманих працівників профспілки борються за підвищення рівня заробітної плати, виробничо-професійну безпеку, поліпшення умов праці та відпочинку. При цьому профспілки беруть участь при розв'язанні спірних питань не лише безпосередньо на рівні відповідного трудового колективу, а й на більш представницькому рівні, наприклад при укладанні генеральних угод. Такі угоди мають тристоронній характер, де конституючими інститутами виступають: держава (через уповноважених нею представників уряду країни; національними об'єднаннями професійних спілок; об'єднаннями роботодавців (підприємців). В контексті інституційного забезпечення

захисту працюючих в межах цих угод, регламентуються загальні принципи сприяння повній зайнятості населення, розвитку ринку праці, регулювання рівня та якості життя, гарантування економічної та інших форм безпеки тощо. Для раціонального розв'язання цих завдань можуть долучатися, окрім вказаної вище тріади інститутів, партії, рухи та інші громадські інституційні організації.

У нашій країні основними нормативними документами, які інституціонально регулюють сферу трудових та інших суспільних відносин в контексті соціальної захищеності населення, є Закони України: «Кодекс законів про праці», «Про зайнятість населення», «Про оплату праці», «Про колективні договори і угоди», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та цілий ряд інших.

Поряд з вітчизняними інститутами сприяють соціальному захисту населення, як уже вказувалось раніше, міжнародні організації. Прикладом їх участі у вирішенні проблем соціального захисту населення України є матеріальна і фінансова підтримка спрямована на поліпшення стану тимчасово переміщених осіб з Донецької та Луганської областей. Так, представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕД) в Україні профінансує низку проектів на 12,5 млн. євро, які пов'язані за соціально-психологічною підтримкою тимчасово переміщених осіб, створенням нових місць у дитячих садках, підвищенням рівня здорового способу життя [79, с.1]. Проект охоплює Харківську, Дніпропетровську, Запорізьку і підконтрольні частини Донецької і Луганської областей, в яких зосереджена значна частина тимчасово переміщених осіб. Досить поширеною формою є надання гуманітарної допомоги для населення для пом'якшення наслідків природних катаклізмів, ведення військових дій та інших подій.

З посиленням впливу на українські суспільно-економічні реалії євроінтеграційних процесів виникає необхідність адаптації вітчизняного соціального законодавства до міжнародних конвенцій і нормативних актів

МОП і ЄС. У своїй діяльності ці організації все більше орієнтуються на пошуки консенсусу між працею і капіталом, що знаходить свій вияв у дедалі більшому поширенні в розвинених країнах практичної реалізації ідеї соціального партнерства. Останнє як суспільний інститут передбачає поглиблення співробітництва, пошук консенсусу між державою, найманими працівниками (профспілками) та роботодавцями. В даному контексті заслуговує на увагу врахування положень конвенції МОП №144 «Тристоронні консультації (міжнародні трудові норми), яка була ратифікована Україною у 1994 р.

У різні історичні епохи недержавним та природним суб'єктом соціального захисту була і залишається сім'я (родина). Вона може бути одноособовою, повною і неповною, формальною і неформальною, мати інші параметри або національні особливості, котрі впливають на форми взаємодії родини і окремого індивіда. Сім'я у якості суб'єкта соціального захисту населення здійснює захисну діяльність шляхом реалізації економічної, виховної та репродуктивної функцій. Результативність останньої визначається економічною спроможністю цього соціального інституту, від якої залежить рівень задоволення потреб членів сім'ї, їх фізичний і духовний стан, можливості продовження роду та виховання дітей. При цьому соціально-захисний компонент сім'ї базується на внутрісімейних відносинах, серед яких навіть при нинішньому рівні розвитку виробництва економічних благ і продуктивності праці, родина затрачає частину своїх зусиль у вигляді парцелярної праці як джерела приватного привласнення. З іншого боку, внутрісімейні відносини щодо захисту членів своєї родини крім економічної складової включають і морально-етичні норми, цінності та традиції. Певний вплив на родину має держава, регулюючи майнові та інші відносини між її членами, соціально-захисну діяльність за допомогою законодавчих актів. Так, згідно із Сімейним кодексом України всередині родини, мають місце трансфerti у

грошовій та натуральній формі, а дружина та чоловік повинні матеріально підтримувати один одного.

Таким чином, суб'єкти соціального захисту населення включають основних дійових осіб соціально-економічних відносин при провідній ролі держави, мають у своєму розпорядженні значний арсенал засобів здійснення цього захисту, які спрямовуються на убезпечення членів суспільства від економічної та соціальної деградації.

Викладене свідчить про те, що система соціального захисту населення з позиції об'єктів та суб'єктів різнорідна і багаторівнева. Соціальний захист не завжди є одностороннім стосовно його об'єктів. В теоретичному та практичному сенсі він передбачає не тільки захисні дії суб'єктів цього захисту, щодо об'єктів й активну участь у цьому процесі останніх, які потрапили в скрутну життєву ситуацію.

Інтереси об'єктів соціального захисту в ринковій економіці перебувають під впливом економічних, політичних та соціальних інститутів ринкової економіки. Причому ринкова модель економіки може як пропонувати окремим індивідам, домогосподарствам, соціальним групам чи територіальним громадам певну підтримку з боку держави та громадських організацій, так і спонукати їх до приведення в дію внутрішніх ресурсів щодо посилення їхньої мотивації до раціоналізації власної життєдіяльності.

Отже, діяльність суб'єктів соціального захисту населення спрямовується на позитивне сприйняття реальної дійсності шляхом попередження та подолання руйнівних наслідків провалів ринку, соціальних і економічних ризиків, характерних для них соціально-економічних відносин та систем організації суспільства в цілому, форм суспільного буття, сфери «перетину» певних економічних та соціальних інтересів. З останнього випливає, що об'єкт соціального захисту населення є підпорядкованою функціональною ланкою діалектичної єдності дихотомії “суб'єкт – об'єкт соціального захисту населення”. Однак це не означає, що об'єкту належить пасивна роль у цій взаємодії, що він не впливає на дійсність. Так, якщо певна

чисельність безробітних буде працевлаштована, то це позитивно позначиться на рівні їхнього життя та зайнятості населення в суспільстві, на надходженні податків до державного бюджету та фондів соціального страхування. Це доводить рухомість відносин “ об’єкт – суб’єкт соціального захисту населення”, а також, сприяє його якісному вдосконаленню, забезпечує перехід до аналізу взаємозв’язків між ними на якісно новий рівень і в кінцевому підсумку підвищує конструктивність дослідження даної проблеми.

2.3. Сучасна інституційна структура системи соціального захисту населення

Трактування соціального захисту населення як системного утворення дає змогу при його дослідженні охопити широке коло реальних об’єктів і суб’єктів, процесів та тенденцій, в тому числі абстрактних конструкцій. Воно віддзеркалює дві важливі властивості такого утворення: по-перше цілісність у вигляді сукупності взаємопов’язаних елементів, по-друге, подільність, коли кожен елемент системи також є відповідною системою, але нижчого порядку.

Властивості елементу і властивості системи взаємозумовлені, тобто властивості останньої не можуть бути зрозумілі без урахування властивостей елементів, і навпаки. Елемент є таким лише стосовно даної системи, являючи собою мінімальний, тобто далі неподільний, компонент системи або ж максимальний ступінь її розчленування в межах тих завдань, які ставить перед собою дослідник. При дослідженні соціального захисту населення елемент описується не як такий, а з урахуванням його "місця" і ролі в системі.

На нашу думку, система соціального захисту населення складається з сукупності інститутів, які включають функціональні підсистеми у вигляді

інститутів економічної, соціальної, політичної, організаційної та правової підсистеми (рис. 2.5).

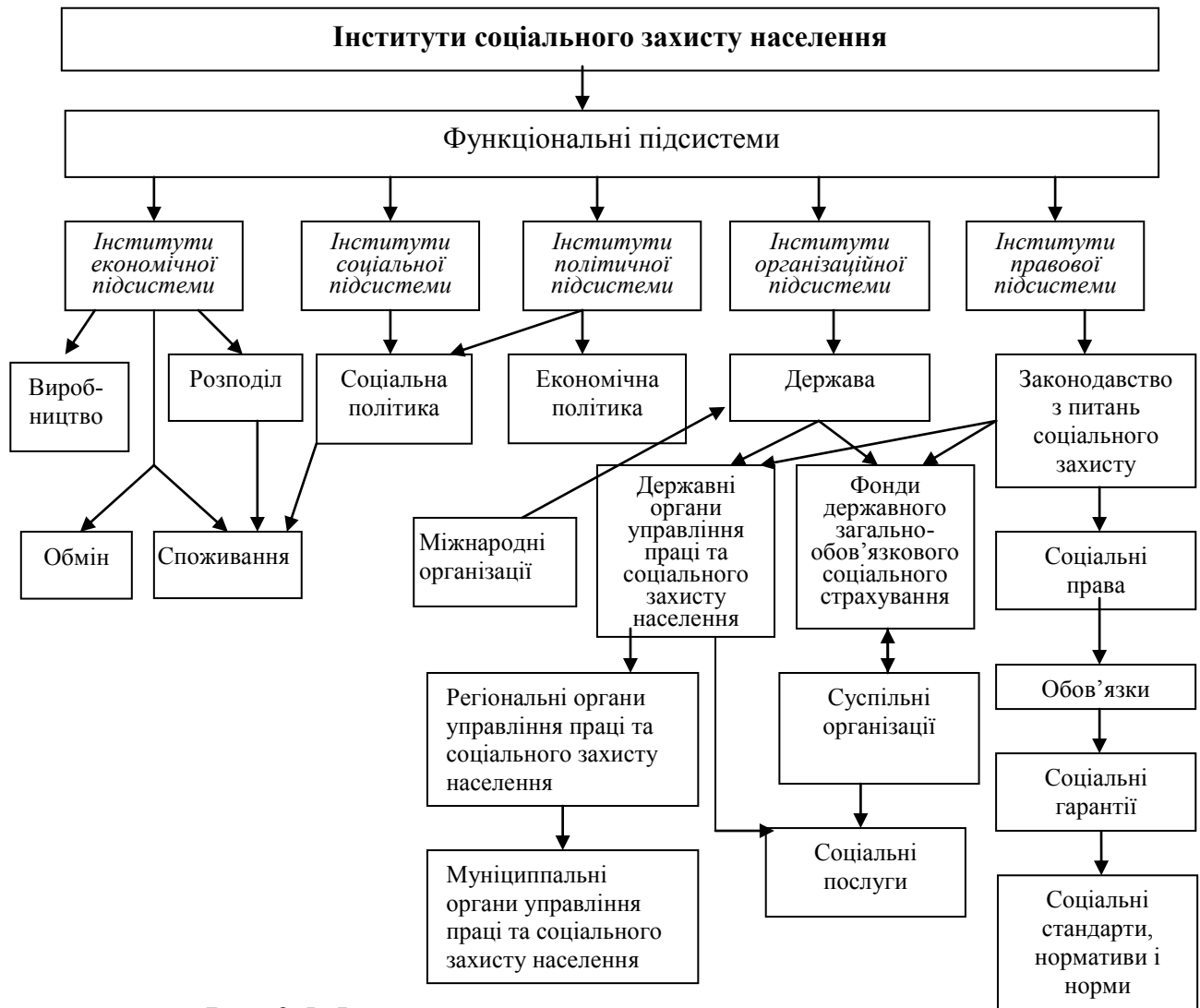

Рис. 2.5. Інститути соціального захисту населення
Джерело: розроблено автором

Інститути економічної підсистеми є основою соціального захисту, оскільки тільки за наявності кінцевих результатів їх функціонування у вигляді валового внутрішнього продукту будуть розроблені матеріальні блага та послуги, які потім підлягають розподілу, обміну і споживанню. Останнє є тією сферою, де має місце задоволення потреб окремої особи, класів, соціальних груп і прошарків населення та суспільства в цілому. Інститути економічної підсистеми у будь-якому суспільстві, з одного боку, функціонують з метою задоволення наявних в даний час потреб, а з другого –

спрямовані на забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства, його якісне вдосконалення. Розширене відтворення в економічній підсистемі на інтенсивній основі дає змогу посилювати її соціальну спрямованість шляхом пріоритетного використання кінцевих результатів цього процесу на цілі соціального захисту членів суспільства. Крім цього, розширене відтворення економічної підсистеми включає відтворення робочої сили та відносин зайнятості населення, що в цілому відіграє вирішальну роль у створенні матеріальних передумов та фінансових ресурсів для здійснення цього захисту.

Інститути економічної підсистеми соціального захисту населення крім виробництва регулюють також відносини з розподілу та перерозподілу доходів шляхом стягнення податків та інших платежів. В цьому аспекті соціальний захист населення тісно пов'язаний з розподілом та перерозподілом валового внутрішнього продукту на користь людей, які тимчасово чи постійно потребують особливої підтримки з боку суспільства: від більш заможних до злидених, від здорових до хворих, від молодих до літніх. Здійснюваний за допомогою відповідних механізмів перерозподіл валового внутрішнього продукту необхідно забезпечувати таким чином, щоб

Інститути соціальної підсистеми соціального захисту, становлять організоване ціле, котре охоплює окремих індивідів, різні спільноти, для яких характерні різноманітні взаємовідносини. Специфіка дії полягає в тому, що адресно вони формуються для відповідної соціальної спільноти (соціальних груп, соціальних організацій). А відтак поведінка суб'єктів соціальної підсистеми, головними серед яких є люди, їхні зв'язки і взаємодія, детермінується їхніми соціальними позиціями (статусами) і конкретними соціальними функціями (ролями), які вони виконують, та соціальними нормами і цінностями, прийнятими в даному суспільстві, а також їхніми індивідуальними якостями (мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси).

Своєрідність соціальної підсистеми полягає в тому, що відносини, які виникають у ній, мають комплексний характер і не зводяться до відносин

тільки економічних чи тільки політичних. Вони специфічно проявляються у всіх сферах життя і певною мірою є і соціально-економічними, і соціально-політичними, і соціально-культурними за своїм змістом тому, що особистість, клас, нація, демографічна чи професійна група завжди й одночасно є носіями всієї сукупності суспільних відносин.

Інститути політичної підсистеми являють собою багатоаспектне утворення, до складу якого входять держава в особі державного апарату, партії, різноманітні громадські об'єднання тощо. Формування, зміна, перетворення і функціонування інститутів політичної підсистеми зумовлені політичними процесами, тобто сукупною діяльністю соціальних суб'єктів. Визначальною рисою для інститутів політичної підсистеми має слугувати принцип гуманізму, котрий ґрунтується на визнанні невід'ємних прав людини, в тому числі й її права на гідне життя для кожної особи, незалежно від національних, расових, релігійних, вікових, статевих, індивідуальних або соціальних ознак. Адже будь-яке суспільство є цивілізованим настільки, наскільки воно є гуманістичним, тобто наскільки цінною в ньому є людина. А гуманізм для людини - це світогляд, в основу якого покладено інтереси індивідів, турбота про їхнє благо. У зв'язку з цим доречним є положення, що практичне втілення принципів гуманізму виявляє себе повною мірою у функціонуванні системи соціального захисту населення, оскільки політичний гуманізм – це певна модель взаємовідносин держави і людини, тобто комплекс стійких зв'язків між ними. І тут правомірно стверджувати, що соціальний захист – це гуманістичне осягнення сутності дихотомічних відносин у системі «людина – держава», в контексті соціальної відповідальності останньої [80, с. 85].

З огляду на відмічене слід зазначити, що серед суб'єктів політичного процесу особлива роль у формуванні, функціонуванні і розвитку соціального захисту населення належить державі. Це впливає з того, що держава завжди виконувала і виконує не лише функції інструменту реалізації економічних інтересів суспільства, а й функції захисту панівних соціальних верств"

[81, с.11]. Поняття "панівні соціальні верстви" є історичним і в сучасних умовах держава узгоджує компромісні позиції різних верств населення для забезпечення соціальної рівноваги та стабільності в суспільстві. Вона також є основною формою політичної інтеграції суспільства за наявності його розшарування та покликана забезпечити основні права людини, всіх і кожного, хто перебуває на її теренах, встановлює обов'язкові для всіх правові норми, бере на себе обов'язок забезпечити добробут своїх громадян.

Складовою політичного процесу є формування і реалізація державної економічної і соціальної політики, що є сферою політичної діяльності як держави, так і політичних партій, громадських організацій і рухів, окремих осіб та інших суб'єктів соціуму країни. Використовуючи владу, яка є інструментом впливу на всі сфери суспільного буття, держава може або стимулювати, або гальмувати розвиток тих чи інших процесів, явищ, форм, їхнього прояву, здійснювати таким чином регуляторний вплив на економічну і соціальну підсистеми суспільних відносин. Звідси можна стверджувати, що домінантою економічної політики держави є оптимальна реалізація головної мети економічної системи – досягнення високого рівня суспільного добробуту. Водночас у соціальній політиці держави виділимо дві пріоритетні складові. Перша з них – розвиток тих суб'єктів, що утворюють суспільство, тобто класів, соціальних груп тощо, національних або етнічних спільнот, мовних та конфесійних груп, а також соціалізація людини. Друга складова – захисна, тобто захист всіх елементів структури суспільства, а також окремих особистостей від деструктивних процесів, котрі мають місце в суспільстві на різних етапах його розвитку.

Забезпечення соціального захисту населення потребує тісного взаємозв'язку і взаємодії економічної та соціальної політики. Економічна політика окремо від соціальної не буде довершеною і не зможе забезпечити успіх у соціально-політичному розвитку суспільства, в тому числі в досягненні високого рівня соціальної захищеності його громадян. З іншого боку, соціальна політика поступово перетворюється на серцевину

економічного регулювання. Тому саме в ній треба вбачати джерело формування та реалізацію конкретних економічних програм у сфері соціального захисту населення.

Регулюючи функціонування економічної та соціальної підсистем відповідними інституційними механізмами, держава виконує прогресивну або регресивну роль, однак не може примусити суспільство існувати за такими відносинами, котрі суперечать дії об'єктивних економічних та соціальних законів або для дії яких ще не створено реальних умов. Відомо, що умови породжують явища, а не навпаки. Нехтування законами розвитку економічної та соціальної підсистем призводить до їх дезорганізації, що відкидає суспільство в його еволюції назад. У зв'язку з цим досить чітко окреслюються контури негативного впливу державного менеджменту на стан соціальної захищеності широких верств населення, окремих країн внаслідок недостатньо ефективного використання обмежених ресурсів в інтересах не тільки нинішніх, а й майбутніх поколінь. Провідна роль в досягненні балансу інтересів у цій сфері належить державним інституціям, адже саме держава, як досить логічно стверджують дослідники, має «захищати інтереси людей майбутнього від наслідків нашого ірраціонального дисконтування і від надання переваг нашим власним інтересам на шкоду інтересам потомків» [82, с. 96]. Особливо актуальною ця проблема є для українських реалій сьогодення.

Інститути організаційної підсистеми соціального захисту населення являють собою сукупність процесів, дій, здійснюваних відповідними структурами суспільства та спрямованими на об'єднання складових соціального захисту в єдине ціле як життєздатної системи. Вони також забезпечує внутрішню впорядкованість та взаємодію відносно незалежних частин цієї системи. Ключове завдання функціонування та розвитку інститутів організаційної підсистеми – об'єднання складових соціального захисту у злагоджену, єдину систему – забезпечується в разі досягнення єдності інтересів на основі єдиної мети та націленості на певні результати.

Вирішальна роль у досягненні результатів належить тим інститутам цієї підсистеми, які здійснюють відповідні дії, забезпечують протікання певних процесів. Такими структурами є держава та її органи управління соціальним захистом населення, недержавні організації, фонди соціального страхування, які акумулюють фінансові ресурси, а потім визначають напрями і форми їх використання, система підготовки кадрів тощо.

Здійснення соціального захисту населення супроводжується взаємодією інститутів і перелічених підсистем між собою, а також з різними групами, прошарками, класами населення та останніх між собою. При цьому має місце надання різноманітних послуг, здійснення грошових виплат, розрахунків та ін. Така діяльність супроводжується прийняттям рішень, певними діями та поведінкою, що несе в собі можливість виникнення розбіжностей економічних інтересів. Стійка взаємодія між складовими соціального захисту населення можлива, якщо суб'єкти цього захисту наділені владними повноваженнями стосовно інших, а тих, на кого спрямований цей захист – відповідними правами та встановлено інституційно-правові норми зазначеної взаємодії.

На основі законів та інших нормативних актів формуються державні органи управління соціальним захистом населення, регламентуються їх відносини з недержавними організаціями та окремими групами населення, встановлюються форми і види соціального захисту окремих груп, прошарків, класів, його порядок і умови формування фондів соціального страхування, порядок управління ними та використання. Тобто організація соціального захисту населення відбувається свідомо з дотриманням певних правових норм. Останніми регламентується поведінка окремих осіб діяльності державних і недержавних організацій в різноманітних ситуаціях. Їхня основна функція – підтримання порядку в системі взаємодії. Виконання правових норм носить або добровільно-примусовий характер, або ґрунтується на відповідних, юридичних санкціях.

З цього випливає, система соціального захисту населення України, як і в зарубіжних країнах, включає в себе багаторівневу структуру установ і організацій, які наділені різними обсягами повноважень та функцій і в сукупності становлять її суб'єктну складову (рис. 2.6). До них належать Міністерство соціальної політики, Міністерство фінансів, Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості та трудової міграції з його регіональними підрозділами, регіональні органи праці та соціального захисту і органи місцевого самоврядування. А також недержавні інституції (профспілкові, волонтерські, ветеранські та доброчинні організації, банківські установи та кредитні спілки), які розробляють і реалізують заходи соціального захисту населення [83, с.97].

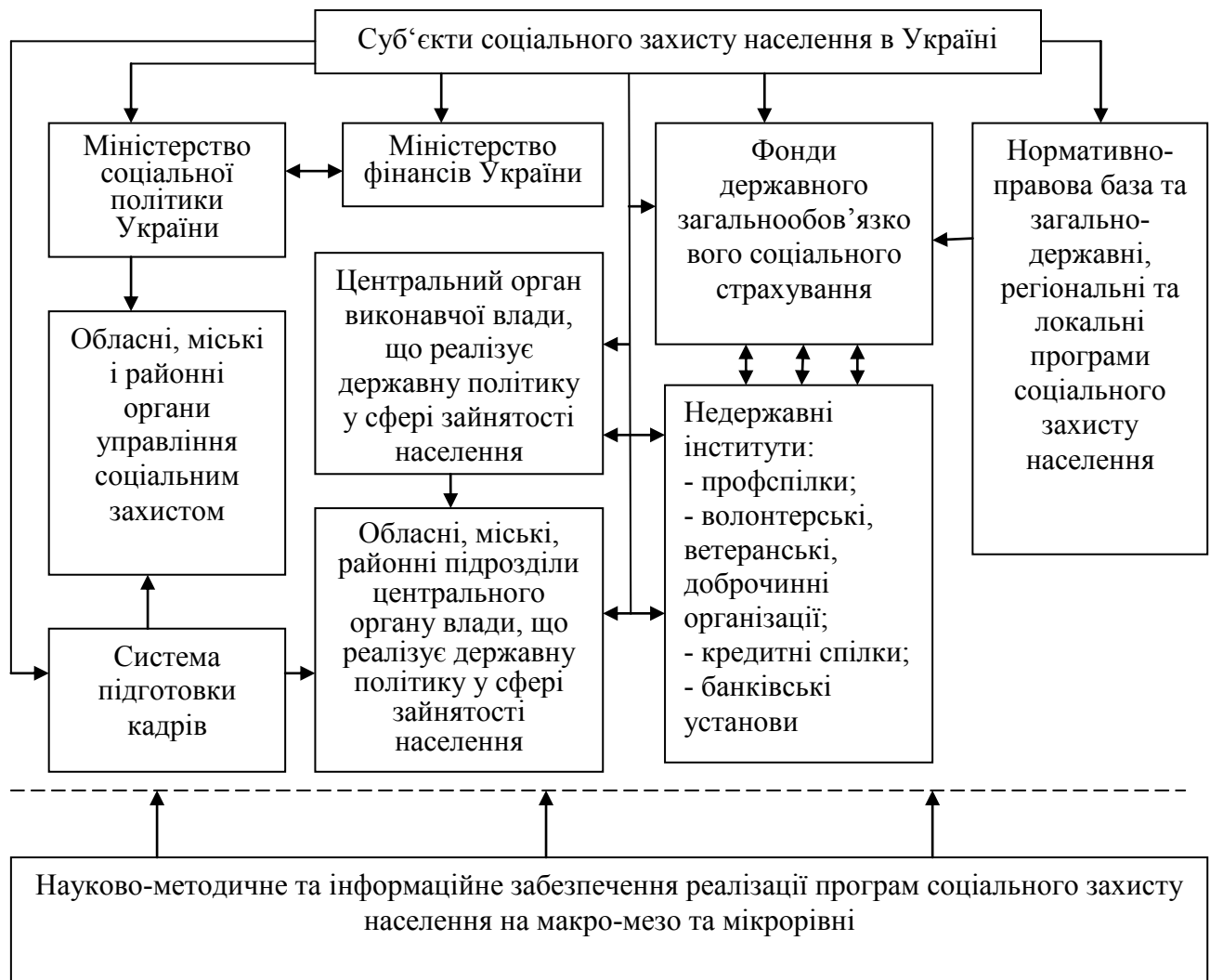

Рис. 2.6. Суб'єктна структура системи соціального захисту населення
Джерело: розроблено автором

Своєрідність інститутів організаційної підсистеми полягає в тому, що вони належать до сфери практичного формування умов, котрі забезпечують кожному члену суспільства задоволення його потреб з урахуванням схвалюваної суспільством системи цінностей. В центрі її дії в першу чергу перебувають люди, які можуть потрапити або потрапили в скрутну життєву ситуацію або належать до соціально вразливих верств населення. Такі верстви населення потребують соціальної допомоги з боку суспільства і держави, зокрема – конкретних дій, процедур, заходів з надання соціальних послуг які і реалізують інститути цієї підсистеми в процесі життєзабезпечення і діяльного існування особи, сім'ї, соціальних груп і прошарків населення.

Система соціального захисту населення у всіх його проявах являє собою конкретно-історичний спосіб, форму буття сутності. Шлях буття останньої постає у вигляді ланцюжка: сутність – конкретно-історичні умови її прояву – система. Це означає, що система соціального захисту населення формується не тільки під визначальним впливом сутності, але й змістовних форм прояву та реалізації. Хоча сутність в умовах, які постійно змінюються залишається, зберігаючи своє «ядро» з метою виконання своєї основної функції.

З позицій теорії інституціоналізму без врахування інститутів і організацій, її основних положень неможливе різноаспектне забезпечення якісних параметрів відповідної захищеності різних суб'єктів економічної системи держави. В цьому інституціоналісти вбачають найбільш характерні риси суспільства. Останнє у відповідності до одного з його визначень являє собою «велику сукупність людей, що здійснюють разом соціальне життя в межах комплексного зразка соціальної організації» [84, с. 94].

У контексті нашого дослідження варто звернутись до теоретичних напрацювань засновника інституціоналізму Т.Веблена, якому властивий конструктивний соціальний підхід до аналізу ролі економічних явищ і

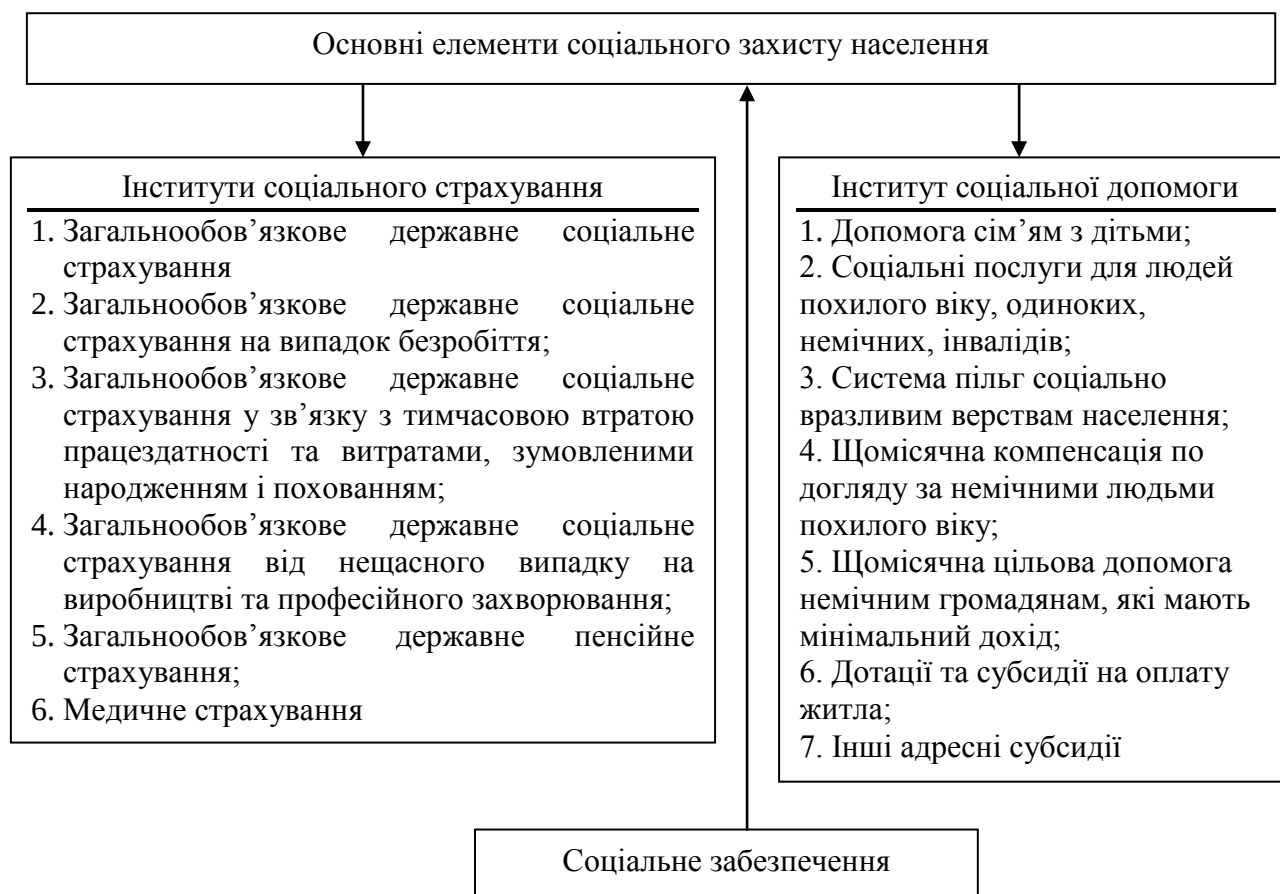
процесів у життєдіяльності суспільства. Він виокремлював низку інститутів, серед яких соціальні, соціально-економічні, економічні тощо. На його думку, соціальні інститути є «особливими способами існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин і є дійовим фактором відбору та пристосування, у процесі яких відбуваються формування домінуючих типів відносин, тобто економічних інститутів...» [84, с.200].

За умови зосередження уваги на тій частині інститутів, котрі пов'язані з виникненням, формуванням та розвитком соціального захисту й забезпеченням певного рівня соціальної захищеності населення, плідними можна вважати підходи інституціоналістів щодо його дослідження на основі зв'язку і взаємодії спеціальних соціальних та економічних інститутів.

Елементи, що утворюють інституційну структуру соціального захисту населення, як правомірно відмічають окремі автори, взаємно сприяють отриманню певного позитивного результату шляхом взаємодії, та взаємосприяння компонентів для отримання фіксованого корисного результату [85, с.33]. Так, надання соціального захисту часто у вигляді матеріально-фінансового забезпечення особи в разі хвороби, часткової або тимчасової втрати працездатності матиме позитивний наслідок у вигляді збереження певного рівня життя.

Із врахуванням наведених методологічних підходів в інституційному вимірі систему соціального захисту населення України можна подати у вигляді таких організаційно-правових форм (рис. 2.7).

Організаційно-правові форми соціального захисту населення входять до його складу і мають власну ієрархічну будову. Тому доречним при їх дослідженні є врахування того факту, що сам інститут може являти собою складну ієрархічну структуру, котра складається з різноманітних елементів, і як вже відмічали аналітики, втілюються у великій кількості організацій [86, с.327]. В нинішніх умовах це проявляється в наявності відповідним чином інституціоналізованих формувань, зайнятих практичним втіленням в життя функцій системи соціального захисту населення.

Рис. 2.7. Організаційно-правові форми соціального захисту населення

Джерело: розроблено автором

Однією з визначальних передумов результативності цього захисту є наявність механізмів, які б приводили в дію цей складний суспільний інститут. На нашу думку, такими механізмами є соціальні гарантії і державні соціальні стандарти. Саме вони традиційно складають інституційну основу формування суспільного добробуту, що зумовлене функціональним призначенням системи соціальних прав, державних соціальних гарантій і стандартів – забезпечити кожній особі можливість споживати економічні блага на рівні, не нижчому за визначені норми. Основні складові інституційно-правового механізму представлені на рис. 2.8. З наведеного рисунка випливає, що основою дієвості соціального захисту населення є наявність та дотримання соціальних прав, державних соціальних стандартів, нормативів та гарантій. Їх практичне застосування має бути обґрунтованим і

забезпечувати захист інтересів громадян у наданні їм необхідного обсягу та якості послуг, а також створення умов для вдосконалення цих послуг на базі нових досягнень науки і техніки, дозволить реалізувати принципи відносно рівного доступу до цих послуг, добровільності на основі гуманності й пріоритетності.

Рис. 2.8. Структурно-логічна схема інституційно-правового механізму соціального захисту населення

Джерело: розроблено автором

Проблема детермінації функцій соціального захисту населення соціальними правами людини та громадянина потребує їх теоретичного осмислення й узагальнення практики реалізації в умовах постсоціалістичної України. На нашу думку, через виявлення специфіки зв'язку між функціями соціального захисту населення та соціальними правами дозволить окреслити науково обґрунтовані шляхи реформування системи соціального захисту населення в нашій країні. Ця система має ґрунтуватися на нормативно-правовому закріпленні економічних відносин у сфері соціального захисту населення за допомогою значного арсеналу соціальних прав, гарантій, стандартів і нормативів, які нині практично лише декларуються різними гілками владних структур нашої країни.

Водночас деякі науковці трактують соціальні права як права людини та громадянина у соціальній сфері. Їх дотримання полягає у набутті соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їхньому захисті або вчиненні певних дій у цій сфері [87, с.560]. При такому розумінні соціальних прав їх сутнісні характеристики правомірно пов'язуються з пучком прав власності та окреслюються правові засади соціального захисту людини-працівника.

Узагальнюючи викладене, необхідно окреслити декілька змістовних складових соціальних прав. Перш за все, це юридично-правова форма соціального регулювання економічних відносин. Існування соціальних прав об'єктивно зумовлене виконанням соціальної функції державою, мета якої різнобічне відтворення особистості індивіда.

За своїми змістовними характеристиками соціальні права містять яскраво виражений соціально-захисний компонент і в інституційно-правовому сенсі спрямовані на реалізацію своєї соціальної функції. Підтвердженням останнього є те, що генезис окремих інститутів соціального захисту населення, діяльність яких без стабільної економічно-фінансової основи мала несистемний характер, супроводжувався запровадженням соціальних прав і свобод в ряді розвинених країн світової спільноти.

В нашій трактовці соціальні права – це складова інституційного механізму соціального захисту населення, за допомогою яких реалізуються його функції щодо задоволення основних потреб консумента.

Будучи вбудованими в систему соціального захисту населення, вони обслуговують її функціонування і безперечно впливають на її розвиток. У такій якості соціальні гарантії, стандарти і нормативи можна атрибутувати як інституційні механізми соціального захисту населення. У зв'язку з цим доречною є думка про те, що інститути, оскільки вони підтримують існуючий стан в економічній системі або вносять в неї зміни, як вважають окремі автори, завжди мають характер інструментарію і можуть розглядатися як механізми [88, с.22].

Провідною тенденцією встановлення цих прав і свобод людини в Україні є їх імплементація у національне законодавство. Мається на увазі імплементація положень Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, інших міжнародних нормативно-правових актів. Це і зумовило значною мірою збільшення у нормативних документах кола основних соціальних прав та свобод людини і громадянина в Україні [89, с.4]. Окрім цього у вересні 2006 року Верховна Рада України ратифікувала один з двох основних документів Ради Європи в галузі прав людини – Європейську соціальну хартію (переглянуту). Водночас залишилися нератифікованими українським парламентом низка принципово важливих для формування європейських соціальних стандартів в Україні (див. додаток А). Окрім цього нашою державою не ратифіковано додатковий протокол до Європейської соціальної хартії, в якому передбачена система колективного оскарження. Згідно з положеннями цього протоколу колективних скарг щодо поліпшення стану дотримання соціальних прав, рівня соціальної захищеності свого населення.

В разі ратифікації цього документа міжнародні організації роботодавців і профспілок, інші міжнародні неурядові організації, представницькі національні організації роботодавців і профспілок отримають

право подавати до Ради Європи скарги відносно відповідно незадовільного застосування в Україні положень Соціальної хартії. Імплементація цих міжнародно-правових актів в українське законодавство створює можливості для підтвердження вибору України на користь утвердження Європейських інституційних механізмів у сфері соціального захисту населення.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що у комплексі інституційних механізмів соціального захисту населення значна роль належить соціальним правам. Саме в соціально-захисному сенсі ними окреслена можливість людини отримувати засоби для існування із усупільнених джерел, а в економічному – можливість для соціального самозахисту особи та користування нею природними об'єктами загальнодержавної й комунальної власності. В інституціональному аспекті соціальні права формують інституційні зв'язки та обов'язки, котрі належать до нормативних, оскільки їх зміст і характер встановлюється державою для задоволення потреб її членів у тих чи інших сферах суспільних відносин.

Нормативне гарантування та реалізація прав людини є однією з найважливіших ознак правової держави [90, с.401]. Якісна система соціальних гарантій є дієвим чинником результативності соціального захисту населення, а соціальні стандарти та нормативи є визначальними щодо забезпечення потреб людини.

У соціально-економічній літературі соціальні гарантії науковцями розглядаються у широкому і вузькому значенні. Зокрема, в широкому розумінні до їх складу включають всі умови та джерела, які в багатоманітності реальних проявів життєдіяльності людини забезпечують реалізацію її прав, гарантованих нормами чинного законодавства. У вузькому розумінні соціальні гарантії постають лише як законодавчо закріплені в якості конкретних норм щодо соціального забезпечення населення [91, с.191-192].

Близьким до цього є і розуміння окремими авторами соціальних гарантій у сфері захисту населення як соціальних послуг (медичних, освітніх,

житлових), та відтак видів соціального забезпечення і оплати праці, що гарантуються громадянам чи мешканцям країни державою [68, с. 345].

З цих досить загальних характеристик соціальні гарантії постають як ряд законодавчо визначених соціально-економічних норм, котрі об'єднують спільні цінності та процедури, спрямовані на задоволення основних потреб особи і суспільства. За їх допомогою формуються стандартизовані зразки поведінки в групових процесах, котрі є складовою відносин з приводу розподілу і споживання економічних і духовних благ. Такі відносини виникають між різноманітними соціальними групами та іншими, спільнотами людей у вигляді домогосподарств (сім'ї), трудового колективу, населення регіону, соціальних груп тощо. Водночас відносини – категорія буття, в котрій фіксується не лише взаємозалежність, а й відокремленість індивідів від суспільства, єдність та відмінність їх цілей [92, с.27]. З іншого боку, наділення членів суспільства соціально-економічними правами нерозривно пов'язане з наявністю у них певних обов'язків, сукупність яких визначає їх статус у якості автономної особистості.

Соціальні гарантії як інституційна основа соціального захисту населення формуються в суспільстві під впливом рівня економічного розвитку та стану забезпечення демократичних засад функціонування суспільства. Із цього випливають три напрями формування соціальних гарантій. Перший визначає обов'язок держави перед своїми громадянами гарантувати зайнятим трудовою діяльністю прийнятний рівень добробуту шляхом встановлення мінімального рівня оплати праці, її індексації, необтяжливих податків і сприяння підприємницькій діяльності.

Задоволення пріоритетних потреб суспільства, які не може забезпечити кожний окремий громадянин самотійно, визначає другий напрям формування соціальних гарантій, а третій здійснюється шляхом законодавчого гарантування державою задоволення цих потреб за рахунок відповідних форм на мінімально достатньому рівні.

В інституціональному сенсі соціальні гарантії стимулюють дії осіб, на яких вони розповсюджуються, спрямовують їх на узгодження цих дій з відповідними стандартами поведінки і нівелюють відхилення в поведінці від вимог. Останні наповнюють якісними ознаками процес взаємодії між людьми, відповідними суб'єктами, оскільки дають змогу більш адресно конкретизувати їх свідому діяльність в організації функціонування соціального захисту населення. В цьому контексті вони відіграють значну роль в регулюванні соціально-захисних процесів в суспільстві. Даний аналіз свідчить, що встановлення соціальних гарантій державними інститутами має ґрунтуватися на пізнанні механізмів дії відповідних економічних законів.

В контексті нашого аналізу слід враховувати, що кількісні параметри соціальних гарантій базуються на загальноприйнятих соціальних стандартах і нормативах., а головне – на економічних можливостях їх реалізації. В інституціональному аспекті стандартизація соціальних гарантій являє собою діяльність відповідних державних інститутів щодо розробки і прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на встановлення кількісних та якісних показників по забезпеченню соціальних прав та умов життєдіяльності людини. Цей інституціональний аспект соціальних гарантій і стандартів реалізується в процесі планування та «матеріалізація» відповідних статей державного бюджету, коли формується його доходна частина, а у витратах визначається та його частина, яка буде використана на дотримання встановлених в поточному календарному році соціальних стандартів і нормативів.

З іншого боку, державні соціальні гарантії, стандарти та нормативи, як правило, покликані забезпечити параметри мінімальних норм споживання населення. Цим конкретизуються окремі напрями кількісних параметрів економічної та соціальної політики держави, що теж є проявом інституціоналізації соціальних стандартів та нормативів.

Зміст соціальних гарантій має історично мінливий характер, спричинений дією об'єктивних економічних та соціальних законів. Цій

мінливості притаманна взаємодія до їх стабільності та протилежна – до зміни. Механізми стабільності соціальних гарантій покликані зберігати традиційне та зрозуміле для суб'єктів соціально-економічних відносин, різноманітних суспільних інститутів і, таким чином, забезпечувати відтворення випробуваних практикою і традиційно сприйнятих соціумом в часових параметрах стандартів і нормативів. Відповідно до цього кожен суб'єкт соціально-економічних відносин свідомо чи підсвідомо своїми діями та поведінкою відтворює звичне та традиційно спостережуване навколо в процесі своєї життєдіяльності.

Тенденція до змін діючих соціальних нормативів і стандартів спричиняється варіацією економічної динаміки в країні, що детермінує необхідність зміни кількісних параметрів діючих соціальних гарантій нормативів і стандартів у грошовому виразі, які зумовлені і темпами інфляції. Ось чому реформи соціальних гарантій мають болісний характер та несуть в собі значний потенціал соціальних конфліктів. Причина конфліктності таких реформ полягає в тому, що змінам піддається один з інститутів, які не обов'язково втілюють в собі стабільність об'єктивних фундаментальних ціннісних засад суспільства [93, с.61].

Діалектична взаємодія цих механізмів, власне, з одного боку, й забезпечує відносну стабільність системи соціального захисту населення, а з іншого залишає її відкритою для динаміки з різними люфтами гарантій, стандартів та нормативів, які набувають в суспільстві цінності та ваги. Якщо йдеться про ці соціальні інститути, то з певними застереженнями можна твердити, що їх цінність сягає в суспільстві ефемерної метафізичної глибини, що нині відбувається в Україні.

Маючи на увазі реалії трансформації українського суспільства, доречно визнати рацію прихильників філософії прагматизму, згідно з якою засвоєння нових соціальних практик (інституціоналізація соціальних гарантій, стандартів і нормативів в умовах ринкових перетворень в Україні) пов'язане з їхньою здатністю не завжди полегшувати пристосування людини до нових

умов життєдіяльності. В повсякденній практиці регуляторної діяльності державних інститутів соціальні гарантії, стандарти та нормативи набули атрибутів корисності та необхідності. Проте результативність цієї корисності стає можливістю лише за вдалою конвертацією їх метафізичної складової у площу прагматики [94, с.131].

Виходячи з наведених властивостей соціальних гарантій, стандартів та нормативів, вони постають у вигляді сукупності інституційних механізмів, котра створює відповідне середовище соціального захисту населення. Будучи вбудованим в загальну систему соціального захисту населення, вони обслуговують її функціонування і впливають на її розвиток. В такій якості соціальні гарантії, стандарти і нормативи можна розглядати як важливі інституціональні елементи соціального захисту населення.

Розмаїття цих елементів, зумовлене тим, що їхня дія поширюється практично на всі сфери життєдіяльності людини. У науковій літературі немає універсального підходу до вирішення цієї проблеми теорії соціального захисту населення. Тому згідно авторській концепції найбільш прийнятною для аналізу можна представити класифікацію соціальних гарантій в постсоціалістичних країнах у їх системному взаємозв'язку з категоріями «пільги», «безоплатні послуги», «компенсації та привілеї» [91, с.191].

Схематично такий підхід відображено на рис 2.9, із якого видно, що система соціальних гарантій у трансформаційному суспільстві має значну кількість різноманітних форм.

В інституційно-правовому сенсі пільги та привілеї визначаються як встановлений законодавством дозвіл на повне або часткове звільнення певних категорій осіб від виконання деяких обов'язків, які встановлені для інших суб'єктів (іншої категорії суб'єктів), або надання особі додаткових прав (додаткового змісту та обсягу прав) у визначеній сфері порівняно з правами (обсягом прав) інших осіб у такій сфері [95, с. 523].

Рис. 2.9. Класифікація традиційних соціальних гарантій

Джерело [91, с.191]

При цьому в науковому аспекті правомірно підкреслити, що за своєю суттю ця категорія характеризує досить складні соціально-конфліктні економічні відносини в суспільстві, є складовою регулювання життєвого рівня населення [95, с.34]. Адже пільги – це завжди поліпшення становища особи порівняно з іншими особами, які мають права у певній сфері (галузі), оскільки надання пільг одній категорії осіб автоматично призводить до скорочення обсягу прав в інших категорій осіб. Особливо це виявляється, коли фінансування пільгового забезпечення прав у певній сфері здійснюється з одного джерела [94, с.523].

При аналізі соціальних пільг виокремлюють і привілеї. В процесі їх дослідження як інституційної складової системи соціального захисту населення, виникає питання про ті соціально-економічні переваги та категорії тих громадян, яким вони призначені. Також важливо окреслити правові основи їх існування. Привілеї за своєю сутністю, як вважають окремі автори, є такими пільговими перевагами, що не мають ні економічного обґрунтування, ні суспільного виправдання, оскільки їхня наявність суперечить засадам соціальної справедливості. До того ж отримання

привілеїв, згідно такої точки зору, як специфічного способу розподілу частки життєвих благ суперечить основним умовам та тенденціям функціонування ринкових відносин [96, с.35]. Думається така трактовка цього суспільного феномену суперечить здоровому глузду, оскільки окремі види діяльності в специфічних умовах об'єктивно потребують таких компенсацій (ліквідація небезпечних техногенних катастроф, польоти в космос, тощо).

Змістовні характеристики категорії «привілеїв» дозволяють зрозуміти соціально-економічну сутність суспільства, його соціально-професійну структуру, форми участі окремих соціальних груп, креативних осіб, прошарків населення в розподілі матеріальних та культурних благ. Тому слід виходити з того, що існування привілеїв породжується суспільним поділом праці, можливістю вибору суб'єктами економічних відносин таких форм суспільної діяльності, які дозволяють їм займати найбільш вигідні нині у виробництві, для задоволення особистих потреб на основі отримання більш високих доходів.

Наведені вище трактування сутності і необхідності соціальних гарантій дозволяють твердити, що це ряд законодавчо визначених соціально-економічних норм, що мають об'єктивну логіку суспільної цінності й існування.

При характеристиці інституційних механізмів соціального захисту населення, слід мати на увазі два моменти. По-перше, соціальність гарантій, стандартів та нормативів визначається тим, що їх регулююча дія спрямована на процес суспільного відтворення суб'єкта. По-друге, тут, як правило, діють не механізми, а власне окремі особи, але в межах сформованих інституціоналізованих норм і правил тощо [85, с.33].

Серед інституційних механізмів суттєву роль у вирішенні тактичних і стратегічних завдань соціального захисту населення відіграє прожитковий мінімум, який гарантує держава. Економічною наукою він розглядається в декількох аспектах. За своїм соціально-економічним змістом прожитковий мінімум є показником певного обсягу та структури споживання основних

економічних благ і послуг на мінімально допустимому рівні, який забезпечує підтримання різних соціально-демографічних груп населення в Україні [97, с.74]. Законодавчо вони поділені на чотири категорії: діти віком до 6 років; від 6 до 18 років; працездатні особи; особи, які втратили працездатність.

В інституційно-правовому сенсі прожитковий мінімум визначається як вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я та набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [98, с.3]. Прожитковий мінімум має дві форми прояву (фізіологічний та соціальний мінімум), кожна з яких зорієнтована на задоволення визначеного обсягу потреб.

У зв'язку з цим викликає заперечення те, що в Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» прожитковий мінімум віднесено до складу базових соціальних стандартів. Адже понад п'ятнадцять років він не переглядався та не був скорегований за обсягом з мінімальною заробітною платою. Прожитковий мінімум був більший від мінімальної заробітної плати, хоча з точки зору економічної теорії має бути на 1/3 меншою останньої.

Прожитковий мінімум – це категорія, параметри якої у вартісній та натуральній формі змінюються в процесі суспільного розвитку під впливом дії законів неухильного зростання потреб та зростання продуктивності праці, динаміки цін, інфляції, кількісної оцінки набору споживчих благ і послуг тощо [99, с.4]. Його рівень залежить від того набору споживчих вартостей, який береться в тій чи іншій країні за мінімум матеріальної забезпеченості з врахуванням соціально-фізіологічної складової та розраховується в цінах реальних покупок. Обсяг її набору, тобто так званого «споживчого кошика» визначається економічними можливостями суспільства, котрі залежать від ефективності функціонування й розвитку національної економіки, політики

держави щодо добробуту, національних традицій у сфері споживання, менталітету населення.

З відміченого випливає, що серед інституційних механізмів соціального захисту населення прожитковий мінімум несе суттєву функціональну навантаженість, що в частині формування доходів населення (рис. 2.10). Внаслідок цього йому належить провідна роль у здійсненні державного регулювання соціально-економічних процесів, впливі на стан соціальної захищеності населення та визначенні макроекономічних пропорцій суспільного відтворення.

Рис. 2.10. Основні складові інституційного механізму соціального захисту населення у сфері формування доходів та споживання

Джерело: розроблено автором

Таким чином, соціальний захист населення постає інститут, до складу якого входить ряд відособлених структур. Водночас він є різномірною та

невід'ємною складовою частиною економічної системи суспільства. Функціонування і розвиток системи соціального захисту населення забезпечується інституційними механізмами у вигляді соціальних прав, соціальних гарантій та державних соціальних стандартів. Будучи за своєю сутністю соціальними інститутами, вони надають процесу взаємодії між людьми, підприємствами та між останніми і державою не тільки якісних ознак, а й конкретизують їх свідому діяльність в організації функціонування соціального захисту населення, й регулюванні соціально-економічних відносин.

2.4. Парадигмальні засади реформування моделі соціального захисту населення України

В більшості постіндустріальних країн система соціального захисту населення орієнтується на вагомому підтримку зайнятості, при значних витратах на захист своїх громадян в людський капітал та соціальну інфраструктуру, що зумовлює низький рівень бідності та відносно невисоку соціальну диференціацію у суспільстві. Так, в 2012 р. серед країн-членів ЄС затрати на соціальний захист населення по відношенню до ВВП в 2012 році складали 34,4% в Данії, 34,2% у Франції, 33,3% в Нідерландах, а в Ірландії, Греції, Фінляндії, Бельгії, Швеції, Італії та Австрії в межах 30% [100]. Значні витрати на соціальний захист населення в європейських країнах перетворили останній у вагомий чинник їх соціально-економічного поступу, забезпечення стабільності у суспільстві.

Нині діючі моделі соціального захисту населення в Західній Європі, США, Японії та інших країнах, на відміну від постсоціалістичних країн – яскравий приклад еволюційного, не порушеного розвитку, а їх формування та регулювання віддзеркалює еволюцію економічної думки стосовно

розвитку цієї сфери соціально-економічних відносин.

На відміну від останнього в Україні еволюційний процес становлення і розвитку цілого ряду загальноцивілізаційних інститутів соціального захисту населення на ринкових засадах на початку XX століття був перерваний [101, с.79]. Створена в умовах радянського ладу модель цього захисту ґрунтувалася на індустріальній моделі соціально-економічного розвитку. Її основні параметри не змінювались, на засадах одержавлення соціально-економічних відносин, без врахування загальносвітових тенденцій соціально-економічного розвитку, що в кінцевому підсумку привело до системної кризи адміністративно-командної економіки.

Здійснені в процесі ринкових перетворень зміни дозволили сформувати основні складові системи соціального захисту населення в нашій країні, притаманні ринковій економіці. Однак вони не привели до формування такої моделі соціального захисту населення, яка б відповідала параметрам європейських країн. Коригування її окремих елементів, як свідчить і вітчизняний і зарубіжний досвід не дає потрібних результатів, що підтверджує необхідність системного реформування всіх складових соціального захисту населення в нашій державі [102, с.182]. З огляду на це приведення української моделі соціального захисту населення у відповідність до потреб нинішнього етапу соціально-економічних перетворень свідчить про необхідність відмови від часткових змін і переходу до радикального реформування всієї системи.

Реформування соціального захисту населення в Україні на засадах сталого розвитку не дозволяє позбавляти уваги теоретичні напрацювання, вирішення поточних і стратегічних проблем регулювання цього суспільного інституту, практику використання окремих підходів, методів і механізмів, задіяних в процесі їх вирішення в економічно розвинених країнах світу.

Дослідження нинішнього стану функціонування соціального захисту населення в постіндустріальних державах свідчить про наявність цілого ряду

проблем та спричинених їх наявністю нових підходів до регулювання його моделей. Вони стосуються, перш за все, сфери зайнятості та стану ринку праці.

У відомих публікаціях «Криза держави добробуту (The Welfare State in Crises)» результатів досліджень, здійснених протягом 1981-2000 рр. група експертів OECD дійшла висновку про наявність негативного співвідношення між економічним розвитком та соціальною нерівністю. З 1983 р. почалося видання «Оглядів зайнятості» (OCDE Employment Outbook), в яких оцінюється стан ринків праці в країнах Європейської співдружності, можливості їх розвитку. Значне збільшення безробіття на початку минулого століття спонукало до більш ґрунтовних досліджень проблем зайнятості та ринку праці в Західній Європі, які були оприлюднені в 1994 році в доповіді «Дослідження праці: факти, аналіз, стратегії» (OECD Jobs Study: Facts, Analysis, Strategies), в якій були сформульовані рекомендації спрямовані на поліпшення стану зайнятості та ситуації на ринку праці.

Посилення наддержавного регулювання соціального захисту населення в межах Європейської спільноти знайшло своє віддзеркалення у розробленій в 1992 році «Стратегії конвергенції», в якій визначальні засади і принципи розробки та реалізації соціальної політики на національному рівні визначалися спільними цілями, організацією і фінансуванням країн членів ЄС. Конкретизація цієї стратегії була здійснена в декількох програмних документах Європейського Союзу. Серед них оприлюднене в 1995 році «Майбутнє соціального захисту: контури європейської системи» (The Future of Social Protection: a Framework of European Debate), в 1997 році - «Спільна стратегія модернізації соціального захисту в Європейських країнах» (Modernizing and Improving Social Protection in the European Union), в 1999 році - «Спільна стратегія модернізації соціального захисту» (A Concerted Strategy for Modernizing Social Protection).

Результатом нових підходів до визнання ролі соціального захисту населення у розвитку економічних систем стало його визначення як

продуктивного фактора, здатного підвищувати ефективність цієї системи.

На тлі динамічних інтеграційних процесів все більшої актуальності набуває проблема сумісності глобалізації та соціальної держави з її інститутами соціального захисту населення в постіндустріальних країнах. Суть цієї проблеми полягає у посиленні суперечності між принципами безперешкодного переміщення капіталів, товарів, робочої сили між країнами глобалізованого світу та здійсненням національними урядами за допомогою механізмів соціального захисту своєрідного протекціонізму щодо населенням цих країн. Реакцією на цю реальну проблему соціального захисту населення постіндустріальних країн з боку науковців є пошук нової моделі соціальної держави, яка б відповідала нинішнім умовам соціально-економічного розвитку світової спільноти.

Більшість науковців визнають, що глобалізація супроводжується неоднозначним впливом на модель соціальної держави. Так, Г. Еспін-Андерсен вважає, що національну соціальну політику за нинішніх умов вже неможливо розглядати поза контекстом глобальних процесів і тенденцій. Останні ж складно сприймати як оптимістичні для соціальної сфери та її ефективного державного регулювання [267, с.165]. В пошуках науковцями відповіді щодо майбутнього соціальної держави і її складової – соціального захисту населення окреслилось декілька підходів. Окремі з них вважають, що «стара думка – уряд повинен захищати людей від експлуатації – помирає хоча і дуже повільно» [268, с.190]. Таке твердження означає, що в умовах глобалізації більше немає необхідності соціального захисту, а спроби захистити державу від входження в світовий глобальний ринок, запровадження якихось протекціоністських заходів для національних виробників безглузді [1, с.385].

В цих міркуваннях береться до уваги і те, що глобалізація веде до інтеграції ринків капіталу, товарів, робочої сили, внаслідок чого нівелюються ефективність і масштабність заходів національних урядів у сфері соціального захисту населення. Розвинена виробнича спеціалізація,

утвердження та переважання розвитку національних економік на інноваційних засадах, широке поширення інформаційних технологій створюють умови для оптимізації витрат на оплату праці, а в окремих випадках дозволяють навіть обійтися без неї, внаслідок чого трансформуються національні ринки праці та обмежується потенціал національних моделей соціального захисту населення.

Зростання конкуренції на світових ринках товарів, капіталів, технологій, робочої сили, соціальних послуг примушує виробників зменшувати економічні витрати на соціальний захист (при умові відсутності в державі наддержавних або глобальних регуляторних механізмів, які протидіють цій політиці). Сформовані наддержавні владні інститути, використовуючи інтегровані ринки капіталу та праці, все більше ущемляють або ставлять під загрозу дотримання соціальних прав працівників на національному рівні постіндустріальних держав.

Притаманний нинішньому етапу глобалізації процес переміщення центрів промислового виробництва та надання послуг в країні з низькою вартістю робочої сили, невисоких податків та екологічних вимог спричиняє зменшення економічно активних громадян в соціальних державах, перетворюючи їх у клієнтів систем соціального захисту. Іншим наслідком цих процесів стає зменшення податків для меншої кількості економічно активних громадян та невідповідність для національних економік багатьох постіндустріальних держав значної кількості програм соціального захисту. У зв'язку з цим доречною є думка, що «інтеграція світового ринку економічно дуже ефективна, але при невтручанні держави глобальна економічна машина абсолютно неефективна в розподілі виробленого таким чином багатства: кількість тих, хто програв, набагато перевищує кількість тих, хто виграв» [103, с.299].

Серед інших точок зору щодо ролі соціальної держави більш конструктивним та наближеним до реалій сьогодення є твердження, у відповідності з яким держава продовжує володіти усією повнотою влади на

суверенній території. Однак на її функціонування все більший вплив мають такі інституційні чинники як розгортання конкуренції на світових ринках, норми міжнародного права та міжнародні організації. Відбувається трансформація та пристосування держави до нових умов, унаслідок чого змінюватимуться й адаптовуватимуться до нових умов її функції щодо забезпечення добробуту [104].

Погоджуючись з цією позицією слід наголосити, що в самій моделі соціальної держави міститься ряд суперечностей, котрі загострилися в умовах глобалізації.

Соціальне страхування має забезпечувати горизонтальний перерозподіл доходів між громадянами, у той час як високий рівень їх диференціації останнім часом посилив роль вертикального перерозподілу, де допомоги надаються незаможним і соціально вразливим верствам населення, які взагалі не сплачують страхових внесків. Це сприяє поширенню негативного ставлення до соціального страхування та руйнування соціальної бази соціальної держави. Серед представників середнього класу постіндустріальних держав все більшого поширення набуває думка, що соціальна держава як така не гарантує постійного робочого місця і таким чином не забезпечує добробуту. На цій основі відбувається згуртування виборців з середнього класу з більш заможними верствами населення проти тих політичних партій, котрі дотримуються цих засад здійснюваної соціальної політики держави.

Поряд з цим розвиток системи соціально-економічних відносин з відповідними моделями соціального захисту населення постіндустріальних країн стикається з браком мотивації до інноваційної діяльності і гальмування науково-технічного прогресу.

Так, у Швеції в період 1990-х років надмірно високий рівень соціальної захищеності спричинив зниження матеріальної зацікавленості людей праці і дефіцит мотивації на підприємницькому рівні, що стало перешкоджати реалізації висококваліфікованої праці і соціально-відповідального бізнесу.

Внаслідок цього висококваліфіковані фахівці цієї країни, не маючи доступу до нових високоякісних товарів, які не входять до кола датованих шведською державою, стали мігрувати. Великі шведські корпорації з метою уникнення високих податків та відрахувань до різноманітних соціальних фондів почали переводити свої активи за межі країни, в дочірні компанії. Із цього напрашується висновок, що модель соціального захисту населення в цій країні стає не додатковим джерелом та стимулятором соціально-економічного розвитку, а скоріше дестимулятором. Останнє спричинене переважанням патерналістського, а не продуктивного підходу до неї з боку держави. У кінцевому підсумку відбувається падіння ефективності суспільного виробництва й уповільнення, навіть скорочення темпів економічного зростання [103, с.129]. Це може спричинити згасання шведської моделі соціального захисту населення.

Під впливом глобалізації зростають масштаби невизначеності та ризиків у сфері соціально-економічного розвитку, що негативно позначається на темпах економічного зростання, яке в багатьох випадках відбувається повільніше за свою історичну норму. Глобальне економічне зростання в середньому становило 1,1% в 1990-ті роки і 1,4, в 1980-ті рр. порівняно з 3,5 в 1960-ті роки і 2,4% в 1970-ті рр. коли домінувала політика державного втручання в економіку [268]. Причому падіння темпів економічного зростання відбувається не тільки в більшій частині Європи, в Японії та США, а й Індії та Китаї, на які у сукупності припадає понад третина світового населення.

Дія закону зростання потреб та економічне зростання на попередніх етапах соціально-економічного розвитку сформували в цих країнах потреби такого обсягу і якості, задоволення яких в умовах рецесії перевищує економічні можливості цих країн. Окрім цього, об'єктивною реальністю в багатьох країнах стало старіння населення та високий рівень безробіття, особливо серед молоді й тих, хто наближається до кінця своєї трудової діяльності.

Оскільки значна частина ВВП в цих країнах спрямовується на соціальний захист населення (насамперед, пенсійне забезпечення, охорону здоров'я тощо), то його працездатна частина, частка якої до того ж знижується, працює на утримання непрацездатного населення, чисельність якого дедалі збільшується. Надмірні бюджетні соціальні витрати, все частіше покривалися за рахунок не внутрішніх, а міжнародних джерел фінансування, що привело до значних за обсягом боргів у країнах Євросоюзу.

Згідно Маастрітської угоди дефіцит держаного бюджету в країнах Європейської спільноти повинен не перевищувати 3% ВВП, а національний борг не перевищувати 60% ВВП. Всупереч цьому в ряді країн Європейського Союзу намагання утримати дефіцит бюджету нижчим 3% позначки не досягнуто. В 2009 році дефіцит держбюджету в Греції складав 12,7%, в Ірландії – 12,5%, в Іспанії – 11,2%, у Великобританії – 12,9%. Не досягнуто узгоджених критеріїв і щодо зростання боргів країн Західної Європи. В 2011 році борг Греції досяг 157,7% ВВП, Італії 120,3%, Ірландії – 112%, Португалії – 101,7%, Франції – 84,7%, Німеччини – 80%, Австрії – 73,8%, Іспанії – 68,1% ВВП. Ще більш значним є державний борг Японії, який складає 180% ВВП. В США державний борг в грудні 2011 року складав 15,2 трл. доларів або 100,01% ВВП [104].

Викладене свідчить про значну кількість проблем у сфері соціального захисту населення, контраверсійні оцінки впливу глобалізацій на подальше функціонування соціального захисту населення та майбутнє соціальної держави. Динамізм процесів глобалізації, їх масштабність, низка суперечностей, притаманних соціальній державі, інституту соціального захисту населення спричинили критичне переосмислення її теоретичних засад, практики нинішньої діяльності і пошук альтернативних стратегій соціально-економічного розвитку. Однією з них є зміна акцентів в соціальній політиці економічно розвинених держав світу.

Е. Гідденс в процесі обґрунтування концепції третього шляху,

політики «нової середини» як вибору стратегій соціально-економічного розвитку між неолібералізмом і соціал-демократією, вважав, що основною стратегією соціальної політики має бути «...інвестування в людський капітал в усіх напрямках, де це тільки можливо, замість прямого надання економічної підтримки. На місце держави загального добробуту ми маємо помістити соціальну інвестиційну державу» [269, р.9].

Основною складовою парадигми соціальної держави є в нинішніх умовах концепція продуктивізму. Остання та превентивність соціальної політики пов'язується з інвестиціями у професійну підготовки працівників, активне сприяння зайнятості дорослого населення, забезпечення його мобільності на ринку праці та інституціоналізацією послуг для сім'ї. Інвестиції в ці складові соціального захисту сприяють скороченню інших соціальних потреб і економії відповідних коштів [270, pp.35-66]. Фінансово-економічним підґрунтям такої політики служать помірно-перерозподільчі механізми у сфері соціального захисту населення та створення можливостей для нагромадження інтелектуального капіталу особи.

Інші автори цієї парадигми особливу увагу приділяють інвестиціям в програму розвитку людського капіталу та працевлаштування, програми мікрокредитування і мікропідприємництва (як засобів сприяння само-зайнятості), програми розбудови соціального капіталу, що просувають розвиток соціальних мереж, зокрема в бідних громадах, програми місцевого розвитку. Пріоритетна роль в реалізації цих форм сприяння соціальному захисту населення має належати державі-інвестору, яка здійснює інвестиції в людський капітал, що асоціюється з добробутом. В якості реалізації цієї стратегії має сформуватися суспільство соціально відповідальних громадян, які свідомо беруть на себе ризики, пов'язані з дією механізмів ринкової економіки.

Цінність і прийнятність зазначених пріоритетів в соціальній політиці держави для теорії і практики реформування системи соціального захисту населення України аргументується наступним. Побудова в Україні

соціальної держави дозволяє поєднати пріоритети економічної та соціальної політики в єдиній стратегії соціально-економічного розвитку, що дасть позитивні соціально-економічні результати. Спрямування державних інвестицій в ті соціальні програми, реалізація яких є актуальною і в активні форми соціального захисту населення, перехід від надмірного до помірного перерозподілу доходів, перетворить клієнтів інститутів соціального захисту населення у вільних агентів. Основою таких змін має стати створення рівних можливостей доступу до ресурсів суспільства, не тільки у сфері зайнятості, а й активної участі в інших сферах життєдіяльності суспільства. Тим самим соціальна держава, ставши на шлях підвищення капіталізації людського капіталу і подальшого підвищення рівня його накопичення, одержує додаткові фактори, що сприяють виходу з кризи, подоланню нерівності серед людей, викликаній, в першу чергу, їхніми природними здібностями, яка поглиблюється внаслідок проявів провалів як ринку, так і держави. Водночас соціальна держава має можливість їх обмежувати, а надалі виступати як одна з основних складових соціальної організації суспільства, сприяючи реалізації його модернізаційних проектів [105, с.17].

Перенесення акцентів в активній політиці зайнятості з продуктивної до гнучкої зайнятості та соціальної інтеграції шляхом застосування активних інструментів регулювання ринку праці (профосвіта, профорієнтація, працевлаштування, різноманітні форми самозайнятості тощо) та освіти впродовж всього життя. Слід підкреслити, що в умовах соціально-інвестиційної держави більш результативним буде утвердження засад соціальної відповідальності кожної особи за себе і свою сім'ю, колектив в якому вона працює та відхід від патерналістської моделі соціального захисту наших співгромадян.

Нагальна необхідність зміни парадигми здійснюваних соціально-економічних перетворень у сфері соціального захисту диктується тим, що в основу його перетворень було покладено концепцію «соціальної

держави» як платформу створення національної економіки. З точки зору соціальної захищеності населення реалізація соціального компоненту соціально орієнтованої системи ринкової економіки, є досить привабливою і позитивно сприймається переважною частиною населення порівняно з ліберальною. Однак реалії сьогодення свідчать про наявність значного розриву між задекларованим статусом нашої країни як соціальної держави і реалізацією цієї конституційної норми. Соціологічні дослідження населення свідчать про низький рівень відчуття соціальної захищеності та впевненості у власному майбутньому наших громадян. Так у 2010 році інтегральний індекс соціального самопочуття складав 38,6%¹, а 63,8% наших співгромадян не вистачало впевненості у майбутньому [106, с.546].

З огляду на це відомі економічній науці теоретичні положення щодо переваг та вад моделі соціальної держави, їх втілення в практику соціального захисту населення слід використовувати з врахуванням констатованого вітчизняними науковцями входження української економіки в зону високого рівня ризиків, викликаних масштабними екзогенними чинниками. Це перш за все глобальні економічні виклики, породжені динамічним зростанням дефіциту невідновлюваних енергетичних ресурсів, критичними диспропорціями в їх розподілі між країнами світової спільноти. Не менш загрозливого характеру набувають виклики екологічного характеру, пов'язані з критичним порушенням відтворювального балансу в системі «економіка – оточуюче середовище». Вплив зовнішніх факторів став особливо відчутним зі вступом України до СОТ, що зумовило значний вплив світових цін, зокрема на споживчі товари в Україні.

Поглиблення глобалізаційних процесів у всіх сферах суспільно-економічного життя породжує якісно нові виклики національній економіці України і відповідно стану соціальної захищеності її населення.

---

¹ Діапазон шкали соціального самопочуття [ІСС - 20] – від 20 до 60 балів; 40 балів середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб.

У сфері соціально-економічних відносин дія ендогенних чинників привела до різкого майнового розшарування в нашому суспільстві, непропорційного і соціально несправедливого розподілу доходів, приватних і суспільних благ між економічними і соціальними групами суспільства. Це спричинило поповнення лав «старих» бідних значними верствами нових.

Водночас серйозним інституційним викликом для України в умовах глобалізації є суттєве послаблення інституту держави у регулюванні соціально-економічних процесів. За таких умов відбувається істотна трансформація параметрів її економічного суверенітету, коли власність народу на національне багатство та право уповноважених інститутів здійснювати контроль за ним, «розчиняється» у транснаціоналізації процесу суспільного відтворення [107, с.357].

Отже, нинішній етап ідей соціальної держави в нашій країні втілюється в життя в умовах ряду викликів, породжених глобалізацією, не дав суттєвих позитивних результатів у сфері соціального захисту населення, не перетворив останній в дієвий чинник економічного зростання. «Курс на перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні – зазначає В.М. Геєць, - який був узятий з початку 90-х років і набув особливої інтенсивності з кінця 1994 р., не дав істотних позитивних змін у контексті забезпечення економічного зростання [108, с.4].

Для подолання цієї негативної тенденції необхідне радикальне реформування нині діючої в Україні моделі соціального захисту населення, основні складові якого представлені на рис. 2.11.

В процесі радикального реформування української моделі соціального захисту населення доцільно імплантувати в соціально-економічні відносини ті підходи та механізми, які дають високу результативність і апробовані в постіндустріальних країнах світу.

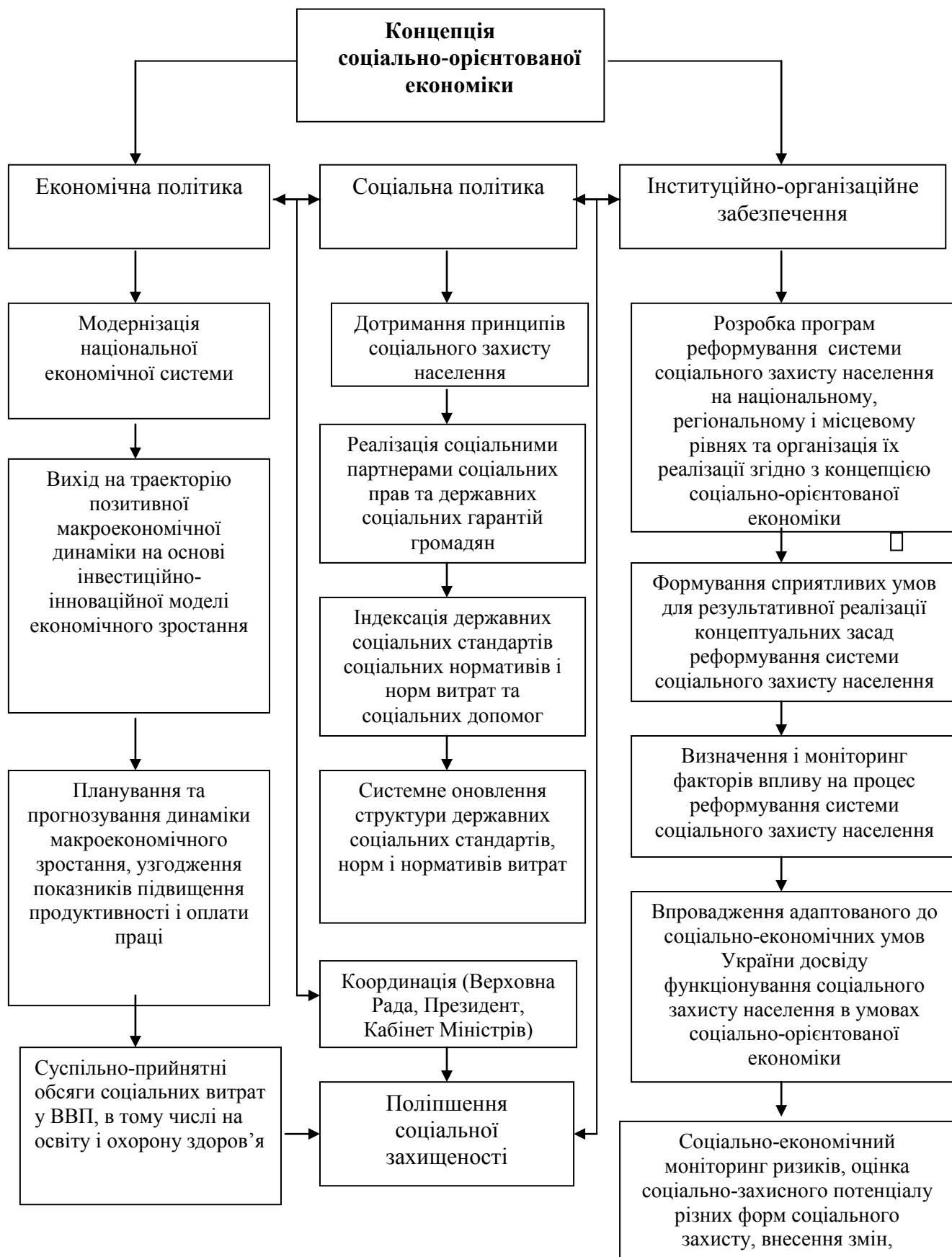

Рис. 2.11. Концептуальні засади комплексного реформування системи соціального захисту населення України

Джерело: розроблено автором

Перш за все, це стосується людиноцентричного підходу до конструювання систем соціального захисту з врахуванням соціально-індивідуального стану особи, коли беруться до уваги її економічні й соціальні інтереси, конкретна життєва ситуація, в якій вона перебуває [109, с. 8]. З огляду на останнє невід'ємною складовою функціонування соціального захисту населення в українському постсоціалістичному суспільстві є аналіз соціального, економічного та інформаційного простору людини, постійний моніторинг змін в них. З врахуванням останнього велику цінність для України становить досвід постіндустріальних держав щодо пріоритетів соціальної політики в конкретних історичних умовах, форм, методів і механізмів соціального захисту населення, реалізації соціальних програм, соціального моніторингу, упереджувальної спрямованості заходів боротьби з бідністю та ефективність цих моделей.

Привертає увагу і те, що кожна з використовуваних нині моделей соціального захисту населення базується на соціальній відповідальності як усвідомленні суб'єктами відносин у соціально-економічній сфері, єдності соціального простору, об'єктивної необхідності виконання своїх обов'язків перед співгромадянами, суспільством і державою, а останньої перед своїми громадянами. Як атрибут будь-якого соціального явища відповідальність наявна в усіх сферах життєдіяльності суспільства – політиці, праві, економіці, науці, культурі тощо [110, с.16]. Для моделей соціального захисту населення в постіндустріальних країнах світу притаманна взаємодія соціально відповідальної особи, соціально відповідального бізнесу і соціально відповідальної держави.

Нині діючі моделі соціального захисту населення Західної Європи виникли наприкінці XIX ст. В подальшому їх інститути розвивалися в руслі намагань примирити корисливо-егоїстичні та гуманістичні риси в поведінці людини з державним соціальним захистом, активною діяльністю профспілок, регулюванням економіки, поєднанням державної й комунальної власності та соціалістичними ідеями.

Доречно зауважити, що ці моделі формувалися під впливом індивідуалістичних рис мешканців Західної Європи, досить агресивних в обстоюванні своїх соціальних та економічних інтересів (чого бракує нашим співгромадянам). Водночас поєднання індивідуалізму з колективізмом робить їх взаємозалежними, схильними підкорятися владі, мати обов'язки перед нею та виконувати їх заради впевненості у власному майбутньому.

Важливими рисами моделей соціального захисту в постіндустріальних країнах є детальна диференціація його рівнів залежно від змісту потреб, доходів і їх джерел, переважання індивідуальних грошових форм над натуральними, створення й утримання інфраструктури як за рахунок оплати соціальних послуг, так і частково за рахунок благодійних внесків та муніципальних коштів. Цінним для подальшої трансформації соціального захисту населення України є притаманне розвиненим країнам світу надання повноважень та відповідних ресурсів державним інституціям регіонального рівня, суттєва роль недержавних, волонтерських формувань в забезпеченні результативного функціонування цього суспільного інституту.

Оскільки основою результативності моделей соціального захисту населення в постіндустріальних країнах слугує критерій соціальності, то він має бути визначальним і в процесах радикального реформування соціального захисту в Україні. Саме соціалізація власності, виробництва і обороту, індивідуалізація праці та побуту, автономізація особистості, здобуття нею економічної, політичної й духовної свободи спроможні синтезувати новий спосіб виробництва, вихідною і кінцевою метою якого буде людина у її різних іпостасях: людина економічна, істота соціальна, людина творець [111, с.15].

Не менш цінним для подальшого реформування соціального захисту населення в нашому суспільстві є вдалий вибір стратегій соціально-економічного розвитку, складовою частиною яких є механізми соціально

утворюючих чинників, втілених у сукупності суспільних цілей та врахуванні інтересів широких верств населення. Така стратегія в економічно розвинених країнах ґрунтується на інтенсивному типі розширеного відтворення.

Приведення української моделі соціального захисту населення у відповідність до потреб нинішнього етапу соціально-економічного розвитку можливе при провідній ролі держави. Останнє аргументується тим, що сучасний рівень розвитку продуктивних сил спричинює більш потужну соціальну інтеграцію суспільства, якої можна досягти лише завдяки зусиллям держави та всіх її громадян. Держава залишає за собою загальний обов'язок щодо створення організаційно-правових умов соціального захисту, а також здійснює безпосереднє фінансування соціальної допомоги [112, с.72].

Значну цінність для України становить досвід постіндустріальних держав щодо пріоритетів соціальної політики в конкретних історичних умовах, форм, методів і механізмів соціального захисту населення, реалізації соціальних програм, соціального моніторингу, упереджувальної спрямованості заходів боротьби з бідністю та ефективності цих моделей.

Водночас практика країн Західної Європи, США, Японії тощо переконливо свідчить, що будь-яка модель соціального захисту населення може бути дієвою та результативною за умов високої конкурентоздатності і відповідно ефективності національної економіки. Адже фінансування соціальних програм й інших заходів соціального захисту знаходиться в прямій залежності від частки витрат на соціальну сферу у ВВП країни, а також від рівня реальних доходів населення.

Певні відмінності в соціально-економічній та політичній ситуації постіндустріальних та колишніх соціалістичних країн не є перепорою використання теоретичних напрацювань у сфері соціального захисту населення та практики його здійснення в умовах України у відповідності з постулатами конвергенційної парадигми. Це дозволяє окреслити конкретні

заходи щодо реформування соціального захисту населення в Україні, визначені на основі узагальнення теоретичних розробок зарубіжних та вітчизняних науковців та практики його здійснення в постіндустріальних державах з врахуванням українських реалій. Вони представлені в табл. 2.2.

Таблиця 2.2.

Систематизація основних складових реформування моделі соціального захисту населення в Україні

Цілі здійснюваної реформи	Напрями здійснення	Характерні чинники впливу стимулюючі (+), стримуючі (-)
1	2	3
- підвищення рівня соціальної захищеності людини; - запобігання та подолання бідності; - забезпечення різнобічного якісного розвитку людських ресурсів та підвищення конкурентоздатності робочої сили; - впровадження людино-центричного підходу в практику соціального захисту населення; - формування умов для реалізації трудового, інтелектуального та підприємницького потенціалу індивідів; - трансформація системи соціального захисту населення в продуктивний фактор зростання ефективності суспільного відтворення; - соціальне забезпечення та адаптація до ринкових умов найвразливіших верств населення; системне впровадження конкурентної адресної державної допомоги відповідним категоріям населення	- комплексна модернізація національної економіки на засадах інвестиційно-інноваційної моделі розвитку; - інституційне забезпечення в масштабах країни стимулювання створення нових робочих місць, само зайнятості, інституціоналізація форм запозиченої праці; - диверсифікація фінансових джерел пенсійного забезпечення на основі впровадження визначеної національним законодавством трирівневої системи; - масштабне впровадження активних форм соціального захисту індивідів; - створення єдиної державної системи соціальних гарантій, стандартів і нормативів шляхом кодифікації; - реформування процесів регулювання як способів керованого розвитку системи соціального страхування; - забезпечення адресного характеру нормативам соціальної допомоги; перегляд критеріїв та визначеності умов унормування засад призначення відповідних соціальних виплат; - раціоналізація системи соціально-економічних пільг;	+ легалізація тіньового бізнесу та зайнятості; + деофшоризація бізнесу; + сплата олігархічним бізнесом соціальної ренти; + приведення частки соціальних витрат і фонду оплати праці у ВВП до стандартів економічно розвинених країн; + удосконалення чинної системи оподаткування та механізмів збору податків; + залучення бізнесу до сприяння розв'язанню проблем соціального захисту населення; + сприяння участі недержавних інституцій в соціальній підтримці відповідних категорій населення; - масштабність і різноманітність корупції в органах державної влади; - непоінформованість населення про мету і кінцеві цілі реформ; - інертність громадської свідомості; - військові операції в Донбасі; - непрозорість управлінських рішень уряду у сфері реформування складових соціального захисту населення; непрогнозованість соціально-економічних наслідків змін соціальній сфері

При реалізації цих заходів слід враховувати, що євро інтеграційний курс державної політики України породив в наших співгромадян сподівання на радикальні зміни у всіх сферах суспільних відносин, поліпшення добробуту шляхом створення умов для реалізації нахилів і здібностей в трудовій або підприємницькій діяльності, утвердження засад соціальності, справедливості у функціонування соціального захисту населення. Тому політика державного регулювання реформування останнього має спрямовуватись на досягнення у максимально короткий термін європейських стандартів у рівні мінімальної та погодинної заробітної плати, пенсійного забезпечення, гарантій надання якісних медичних і освітніх послуг, зростання обсягів соціального житла та різкого скорочення розриву у доходах крайніх децильних груп населення. Вирішення цих завдань вбачається у поєднанні національної ресурсної бази, світогосподарських рушійних сил та надання пріоритетності реформуванню і подальшому розвитку соціального захисту населення. В історичній ретроспективі соціальний захист населення постає як єдино прийнятна складова соціально-економічних відносин, суспільно-необхідна форма убезпечення громадян від провалів ринку та ризиків різноманітного походження, дієвий чинник розвитку продуктивних сил. Звідси цілком обґрунтовано можна твердити, що втілення в життя концептуальних засад і пов'язаних з ними інституційних змін в нині діючій моделі соціального захисту населення у поєднанні з модернізацією економічної системи України дозволять нашій країні створити таку модель цього захисту, котра відповідає стандартам постіндустріального світу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Дослідження методологічних засад системного аналізу соціального захисту населення запропоновано здійснювати з використанням значного за своїм складом понятійно-категоріального апарату, провідне місце в якому належить принципам. В теоретико-методологічному сенсі вони належать до специфічних понять, зміст яких формується в процесі узагальнення об'єктивної дії законів і закономірностей, пізнаних наукою і апробованих практикою у вигляді позитивних наслідків розвитку певного соціально-економічного явища, яке зафіксоване у суспільній свідомості. В практичному аспекті дотримання принципів дають змогу формувати сукупність прийомів і способів впливу на ситуації у сфері соціального захисту населення і в такий спосіб регулювати її функціонування і розвиток.

На відміну від принципів економічної, капіталістичної, економічної систем, де пріоритет належить максимізації прибутку, конкуренції, генеруванню фінансових потоків, соціальна система базується на принципах гуманізму, соціальної справедливості, соціальній солідарності, соціальній субсидарності та інших. Вони утворюють основу практичної діяльності у сфері соціального захисту населення, його модернізацію щодо якості, доступності та фінансової стабільності, а їх дотримання забезпечує високу результативність, упередження соціальних антагонізмів у суспільстві. В транзитивній економіці особливої актуальності має дотримання принципів соціальної справедливості, соціальної відповідальності громадянина, бізнесу і держави, соціально-економічної ефективності. Їх конкретизація забезпечує доступність до соціальних благ для нужденних верств населення, право громадян на державне соціальне забезпечення, право на соціальний захист, транспарентність і суспільний контроль за соціальними витратами, оптимальність частки соціальних видатків у ВВП, адресність надання соціальної допомоги, соціальна відповідальність громадянина, бізнесу і держави та інші.

Соціальному захисту як системному утворенню притаманні певні функції, які більш повно розкривають сутність цієї категорії та являють

собою форму реалізації його принципів. Здійснена класифікація безпосередніх функцій соціального захисту населення на основі їх поділу на загальні, які відображають природу соціального захисту населення, спеціальні, як відносно відокремлені напрями його дії, що відображають його характер, котрі спрямовані на забезпечення динамізму його окремих складових та допоміжні, які сприяють більш якісній реалізації загальних та спеціальних функцій та належать до механізмів досягнення його цілей. При цьому встановлено, що їх дія спрямована на реалізацію суспільно-вдтворювальної функції соціального захисту населення, завдяки чому підтримується суспільна рівновага у суспільстві, зменшується соціальне розшарування, поляризація доходів та класові суперечності. Диверсифікація функцій соціального захисту населення спричинена посиленням соціальної орієнтації економічної політики, збільшення джерел формування державного бюджету, зростання частки соціальних витрат і фонду оплати праці у ВВП, збільшення тривалості життя, поліпшення національних систем освіти і охорони здоров'я, підвищення стандартів якості життя, що належать до внутрішніх чинників та зовнішніх, до яких належать соціалізація глобальної економіки, регіональна уніфікація соціальних стандартів, розширення інтернаціонального сегменту соціального захисту населення, зростання соціальної відповідальності бізнесу, глобальна інституціоналізація соціальних стандартів та інші.

До об'єктів соціального захисту населення належать в першу чергу нужденні верстви населення, чисельність яких за роки незалежності зросла за рахунок осіб, які проживають за межею бідності і спричинено низьким рівнем соціальних стандартів у окремих верств населення. Що розширило чисельність населення, яке в межах чинного законодавства потребує соціального захисту. Суб'єкти соціального захисту населення представлені Міністерством соціальної політики, Міністерством фінансів, Центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості та трудової міграції з його регіональними підрозділами, регіональними

органами праці та соціального захисту і органами місцевого самоврядування, а також профспілками, волонтерськими, ветеранськими доброчинними організаціями, банківськими установами і кредитними спілками, які належать до недержавних інституцій. Взаємодія суб'єктів соціального захисту. Стратегічні напрями реформування соціального захисту населення в межах концепції соціально-орієнтованої економіки включають кардинальну зміну його парадигми, за якої абсолютний пріоритет надається зростанню соціальних стандартів через запуск реальних механізмів сплати олігархічним бізнесом соціальної ренти, детінізації та деофшоризації економіки, розвитку малого і середнього бізнесу, приведення частки соціальних витрат і фонду оплати праці у ВВП до стандартів розвинутих країн. В умовах нинішньої соціально-економічної кризи досягнення європейських соціальних стандартів в контексті євро інтеграційного курсу державної політики України має здійснюватись в максимально короткий час.

Основні результати розділу опубліковані в наукових працях [64, 66, 71, 73, 83, 99, 101, 109].

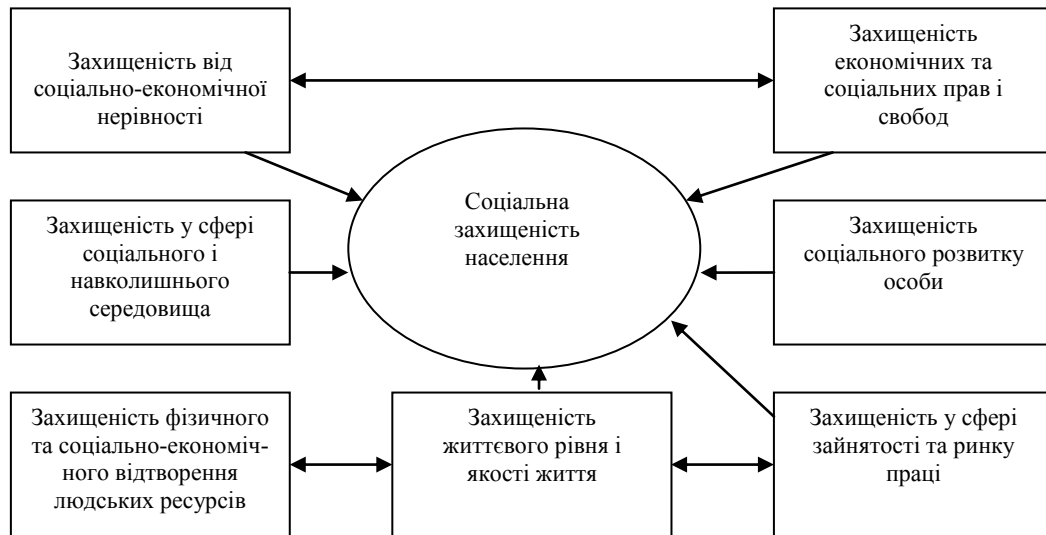
РОЗДІЛ 3.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ В ТРАНЗИТИВНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

3.1. Тенденції та проблеми соціальної захищеності населення за умов трансформації соціально-економічних відносин в Україні

В інституційно-правовому вимірі соціальний захист населення являє собою конституційне і законодавче забезпечення всього комплексу прав і свобод людини за конкретних соціально-економічних умов кожної країни. Так, в статті 46 Конституції України зазначено, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати безробіття, з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [113, с.14]. В ряді законодавчих актів передбачене унормування інших аспектів соціального захисту населення [114, с.42; 115, с.310; 116, с.4]. В законодавчих актах зафіксовані основні параметри соціального захисту населення на певному етапі розвитку економічної системи. Остання завжди перебуває в стані постійних багатовекторних змін під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Особливою динамікою таких змін характеризується транзитивна економіка, що проявляється не тільки у сфері соціально-економічних, а й правових відносин у формі внесення змін і доповнень у чинне законодавство. З огляду на останнє можна твердити, що інституційно-правовій основі соціального захисту населення притаманна процесуальність. Водночас в кожний період часу можна зафіксувати результати конкретної діяльності сукупності інститутів соціального захисту населення в цій царині. В такому розумінні можна констатувати, що соціальна захищеність це результати функціонування інститутів соціального захисту населення, який характеризує його стан за певний період часу.

Аналіз та узагальнення напрацювань вітчизняних і зарубіжних науковців, міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів у сфері соціального захисту населення дозволяють застосувати сукупність базових параметрів, за допомогою яких можна визначити стан соціальної захищеності громадян України в нинішніх умовах. (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Склад базових параметрів соціальної захищеності населення.

Джерело: розроблено автором

Проте нормативно-правове забезпечення соціального захисту саме по собі виражає лише декларування цілей, прагнення суспільства до забезпечення певного рівня добробуту його членів. Без необхідного рівня ресурсного забезпечення (певних масштабів та економічної ефективності національного виробництва) формується розрив між законодавчими нормами та програмними цілями соціального захисту – з одного боку, і фактично досягнутими показниками рівня, якості життя населення та характеристиками його соціальної захищеності – з іншого. В свою чергу, якість інститутів соціального захисту (до складу яких входять і нормативно правові акти та стандарти у відповідній сфері взаємодії суспільства й держави) визначає, якою мірою економічний потенціал суспільства

використовується для вирішення завдань соціального розвитку і підвищення рівня соціального захисту зокрема.

Уявлення про роль окремих складових системи забезпечення соціального захисту населення можна дати наступна схема (Табл. 3.1)

Табл. 3.1

Роль ресурсного та інституціонального забезпечення соціального захисту населення*

Складові забезпечення соціального захисту населення	РЕСУРСНІ Масштаби та продуктивна сила ресурсів, виділених суспільством для вирішення завдань соціального захисту	ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ Якість інститутів, що регламентують напрями та способи використання ресурсів, виділених для вирішення завдань соціального захисту	
		Програмно-цільові (декларативні) індикатори	Норми, правила, процедури і стандарти, що регламентують діяльність установ, причетних до соціального захисту
Роль таких складових як чинники досягнутого рівня соціальної захищеності населення	Визначають економічний потенціал, який має суспільство для вирішення завдань соціального захисту (служує визначенню досяжного для суспільства на певному етапі його розвитку рівня соціальної захищеності населення)	Виражають уподобання суспільства, бажані для нього пріоритети функціонування системи соціального захисту, суспільний вибір з поміж досяжних альтернатив щодо спрямування ресурсів в конкуруючи за них сфери соціального захисту	Виступають формою узгодження бажаного і досяжного, обмежують доступ до соціального захисту в разі нестачі ресурсів для реалізації декларованих цілей цієї системи, чи навпаки – полегшують, коли наявні ресурси залишаються в надлишку відносно декларованих цілей
Фактори, що визначають вплив таких складових на досягнутий рівень соціальної захищеності населення	1. економічна ефективність національної економіки; 2. характер інститутів, що регламентують процеси вилучення ресурсів із комерційної сфери та їх передавання для вирішення завдань соціального захисту	1. функціонування політичної системи; 2. структура потреб суспільства (як сума потреб індивідів); 3. традиції суспільства щодо способів їх задоволення (в межах індивідуального, чи колективного споживання)	1. Скерована прагненням власної вигоди адаптація учасників діяльності установ соціальної сфери (соціального захисту) до ресурсних умов своєї діяльності – з одного боку, та державної політики – з іншого)

* - розроблено автором

Нажаль, сучасна Україна являє яскравий приклад суттєвого розриву між декларованими цілями і пріоритетами функціонування економіки й реальними масштабами її результатів та характером їх розподілу між

соціальними групами. При цьому такі розриви відображають як об'єктивно заданими виробничими можливостями, так і особливостями та недоліками інститутів, що регламентують процедури розподілу суспільного продукту між індивідами, соціальними групами та функціональними напрямками використання.

Підтвердженням цієї тези є численні порушення норм діючого законодавства через інституціоналізовані підзаконними актами, правилами, процедурами та методами діяльності урядових органів. Наприклад, практику нарахування заробітної плати першого розряду Єдиної тарифної сітки державних службовців на рівні меншому за мінімальну заробітну плату. Останнє є грубим порушенням одразу двох фундаментальних принципів організації оплати праці, визнаних в законодавстві України і необхідних для повноцінного виконання відтворювальної функції оплати праці. По-перше, положення, про мінімальну зарплату як плату за просту, некваліфіковану працю, тобто працю кваліфікована навіть I розрядом тарифної сітки має оплачуватись вище мінімальної зарплати (розмір такого перевищення в кожній галузі встановлюється відповідною Галузевою угодою). По-друге, положення про мінімальну зарплату як оплату праці в нормальних умовах, що суворо забороняє включати до мінімальної зарплати будь які доплати чи надбавки, пов'язані з умовами чи інтенсивністю праці. Всупереч цьому, рівність заробітків працівників першого розряду Єдиної тарифної сітки для державних службовців мінімальній зарплаті досягається лише завдяки надбавкам і доплатам, що є грубим порушенням норм, передбачених вітчизняним законодавством (зокрема фундаментальним положенням Закону України «Про оплату праці»).

Так само, присутні у вітчизняному законодавстві декларації щодо сутності й суспільної ролі прожиткового мінімуму, межі малозабезпеченості, вже згадуваної мінімальної заробітної плати (що ніби то підпорядковані задоволенню не лише фізіологічних, а й соціальних потреб людини) зводяться нанівець методами їх розрахунку та індексації, що передбачають

рівень задоволення навіть базових людських потреб, незпівставний із людською гідністю, свободою вибору способу життя, прагненням професійного і людського розвитку, захищеністю базових потреб від коливань ринкової кон'юнктури.

Наведені приклади є не випадковими недоліками, а формами прояву закономірної ситуації невідповідності між декларованими цілями та наявними ресурсними можливостями, що узгоджується завдяки функціонуванню не ефективних інститутів. Відповідно, інституціональне забезпечення соціального захисту, зокрема нормативно-правове, є «багатошаровим».

Перший шар відбиває цілі й прагнення суспільства, його уявлення про бажаний стан соціальної захищеності населення. Через специфіку функціонування політичних інститутів, чи залучення суспільства до участі в процесах міжнародної стандартизації цілей та інструментів соціального захисту, такі орієнтири та цілі можуть досить далеко виходити за межі досяжного. Важливо, що ці межі визначаються не лише наявним економічним потенціалом, а і значною мірою, якістю інститутів, що регламентують акумуляцію ресурсів для соціального захисту та їхнє використання.

Другий шар формується здебільшого, під впливом, по-перше, наявних економічних можливостей (відображає рівень економічної ефективності національного виробництва), по-друге, якості інститутів, що визначають, якою мірою наявні економічні можливості використовуються для вирішення завдань соціального розвитку та соціального захисту зокрема.

Відповідно, наведені вище приклади – форми прояву функціонування такого «другого шару» інституціонального забезпечення соціального захисту, закономірні форми «підлаштування» процедур діяльності в цій сфері під наявний рівень економічної ефективності та якості інститутів, що регламентують їх використання для вирішення соціальних завдань.

Отже, в Україні ці два шари інституціонального забезпечення соціального захисту не формують цілісної органічної єдності, результатом чого виступає зростання соціальної напруги; розмивання загальних норм і правил надання доступу до соціального захисту (вони значною мірою індивідуалізовані, залежно від специфіки конкретних державних установ, що реалізують норми соціального захисту); невиправдана диференціація населення за рівнем соціальної захищеності та далекі від задекларованих принципів пріоритети розподілу наявних ресурсів між напрямками соціального захисту та соціальними групами, що виступають його об'єктами.

Узагальнюючи, можемо сформулювати низку суперечностей, форми вирішення яких визначають специфічну модель соціального захисту населення певної країни.

Перша суперечність: між декларованими (зафіксованими в законодавстві) цілями й нормами щодо соціального захисту населення – з одного боку, і реальними можливостями їх виконання, зумовленими економічною ефективністю та якістю інститутів соціального захисту – з іншого.

Друга суперечність: між об'єктивною необхідністю залучення країни до процесів міжнародної стандартизації цілей та механізмів соціального захисту – з одного боку, й специфічністю її національних умов (економічної ефективності суспільного виробництва, традицій, норм, структури потреб, інститутів, що регламентують доступ до благ і механізми відтворення їх виробництва тощо) – з іншого.

Третя суперечність: між потребами постійного підвищення рівня соціальної захищеності населення, підвищенням вимог до масштабів ресурсного забезпечення вирішення завдань соціального захисту – з одного боку, й вимогами до підтримання фінансової стабільності, високих темпів економічного зростання та збереження глобальної конкурентоспроможності національної економіки – з іншого. Останні, передбачають, по-перше, збереження дієвості економічних стимулів для власників всіх виробничих

ресурсів докладати зусилля для розвитку власного ресурсного потенціалу й підвищення ефективності його використання в національному виробництві (багатьма дослідженнями підтверджена обернена залежність між рівнем соціальних гарантій й економічною активністю менш кваліфікованих груп населення, рівнем податкового тягара й підприємницькою активністю). По-друге, збереження привабливості національної сфери застосування капіталу (мотивоване прагненням підвищити рівень соціального захисту зростання податкового тягара може знижувати глобальну конкурентоспроможність національного виробництва і сприяти «втечі» капіталу за кордон). По-третє, обмеження інфляційного тиску від розширення масштабів соціальних програм (тривале перевищення темпів такого розширення над темпами зростання суспільної продуктивності праці неминуче провокує інфляційні процеси, що, в свою чергу, можуть пригнічувати інвестиційну активність і підривати основи довгострокового розвитку виробничого потенціалу економіки).

Четверта суперечність: між двома альтернативними баченнями зростання масштабів заходів із соціального захисту населення і збільшення охоплення населення такими заходами. Перше бачення, яскраво проявляється в цільових і контрольних показниках діяльності державних установ, відповідальних в Україні за реалізацію політики соціального захисту населення. Воно передбачає, що зростання рівня охоплення населення державними заходами соціального захисту та збільшення обсягів благ, наданих соціально вразливим верствам для поліпшення їх соціально-економічного становища сприймаються позитивно. Проте таке сприйняття ігнорує обернений бік таких процесів: соціальний захист слугує альтернативою механізмам суспільного саморегулювання і, водночас, проявом неспроможності стихійних механізмів економічного регулювання забезпечити прийнятні для більшості населення параметри врівноваження товарних, ресурсних і фінансових ринків. Тому зростання рівня охоплення населення заходами соціального захисту, підвищення вагомості такого

соціального захисту як чинника їх добробуту свідчить не лише про увагу держави до соціально вразливих верств, а й про недосконалість національних інститутів стихійного (ринкового) відтворення національного ресурсного потенціалу, вагомі викривлення в національній системі генерації і розподілу нової вартості, про руйнацію нормальних (конкурентних) умов функціонування ринкових механізмів алокації ресурсів і розподілу доходів. Зокрема, події останніх років в Україні, такі як радикальне зростання субсидій домогосподарствам для покриття видатків на комунальні послуги та опалення житла свідчить не стільки про соціальну спрямованість дій уряду, скільки про катастрофічне становище системи оплати праці, пенсійного забезпечення та незадовільний рівень соціальних гарантій. Оскільки саме останнє зумовило ситуацію, коли мільйони родин, зокрема й зайняті з достатньо високою кваліфікацією, виявились неспроможні самостійно задовольняти свої базові потреби й опинились в принизливій й руйнівній для людського розвитку залежності від державної соціальної політики.

Нехтування описаним вище другим аспектом соціального захисту є родовою ознакою вітчизняної соціальної політики: замість сприяння підвищенню професійної й соціальної мобільності населення, підвищенню розмірів заробітків широких верств населення, підвищенню віддачі від інвестицій в людський капітал, український уряд надає перевагу нарощуванню обсягів соціальних трансфертів на тлі руйнації національних механізмів соціальної мобільності. Така політика сприяє перетворенню населення на маргіналізований контингент, залежний від державних структур в задоволенні навіть базових потреб і тому позбавлений економічних передумов для формування дієвих інститутів громадянського суспільства, нездатний поставити під суспільний контроль діяльність державних інститутів і припинити їх використання як джерела політичної ренти і збагачення афілійованих з державними посадовцями бізнесових структур.

Відповідно, надалі спробуємо охарактеризувати національну модель соціального захисту населення України визначивши притаманні для неї

форми і пріоритети вирішення цих чотирьох фундаментальних суперечностей. Національні форми їх вирішення проявляються в незліченній кількості аспектів й характеристик суспільного життя, проте масштаби та проблематика цієї роботи дозволяє нам сфокусуватись лише на деяких найбільш значущих, на нашу думку, аспектах, що виражають засадничі пріоритети функціонування національної системи соціального захисту.

Для ілюстрації цих аспектів ми використаємо традиційні для вітчизняної статистики індикатори соціального стану населення в Україні за останні роки (див. табл. 3.2).

Зокрема, характеристики соціального захисту працюючих ілюструють характер вирішення одразу двох наведених нами вище суперечностей (по-перше, між декларованими цілями і реальними можливостями соціального захисту, по-друге, між необхідністю участі в процесах міжнародної стандартизації соціального захисту та специфічністю національних соціально-економічних умов).

Таблиця 3.2

**Динаміка соціальних індикаторів рівня життя населення України
за 2000–2014 рр.**

№ п/п	Найменування показників та одиниці їх вимірювання	Роки					
		2000	2008	2010	2012	2013	2014
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Економічні показники							
1.1	Середньомісячна номінальна зарплата працівників, грн.	230	1806	2239	3026	3265	3480
1.2	Співвідношення мінімальної та середньої місячної заробітної плати, %	35,4	29,4	39,6	36,2	35,3	35,0
1.3	Рівень мінімальної погодинної заробітної плати, грн.	—	—	6,68*	6,58*	6,91*	7,3
1.4	Заборгованість із виплати заробітної плати у розрахунку на одного отримувача (на 1.01.01 наступного року), грн.. (*у середньому за рік)	3184	1501	2476	3991	3959	—
2. Демографічні показники							
2.1	Рівень народжуваності на 1000 мешканців, осіб	7,8	11,0	10,8	11,4	11,1	—
2.2	Рівень смертності на 1000 мешканців, осіб	15,4	16,3	15,2	14,5	14,6	—
2.3	Середня очікувана тривалість життя, років усього - чоловіки	66,3 62,8	68,3 62,5	70,4 65,3	71,2 66,1	71,4 66,3	71,4 66,2

№ п/п	Найменування показників та одиниці їх вимірювання	Роки					
		2000	2008	2010	2012	2013	2014
1	2	3	4	5	6	7	8
	- жінки	74,1	74,3	75,5	76,0	76,2	76,4
2.4	Природний приріст населення (на 1000 наявного населення):						
	всього населення	-7,8	-5,3	-4,4	-3,1	-3,5	—
	- у містах	-6,6	-3,8	-3,3	-2,2	-2,7	—
	- у сільській місцевості	-9,6	-8,3	-6,7	-5,1	-5,4	—
2.5	Відносні показники депопуляції населення (відносних одиниць)	0,50	0,67	0,71	0,76	0,76	—
3. Зайнятість населення							
3.1	Рівень безробіття						
	– офіційно зареєстрованих за методологією МОП, (%)	11,6	6,4	8,1	7,5	7,2	9,3
	– перебуває на обліку, тис. осіб	2744,0	1425,1	1785,6	1657,2	1576,5	1847,6
3.2	Середня тривалість незайнятості (міс.)	23	11	12	11	10	18,9
3.3	Навантаження на одно вакантне робоче місце, осіб	17	10	9	11	11	14
3.4	Кількість працевлаштованих, тис. осіб	1084,0	1084,0	744,5	764,4	541,9	494,6
3.5	Питома вага, працюючих неповний робочий день (у % середньооблікової кількості штатних працівників відповідного виду діяльності)	29,2	10,6	16,1	8,3	8,9	10,9
4. Пенсійне забезпечення населення							
4.1	Всього пенсіонерів, тис. осіб	14530	13819	13721	13821	13640	13533
4.2	Середньомісячний розмір пенсії, грн.	68,9	316,2	1032,6	1253,3	1470,7	1526,1
4.3	Кількість працюючих пенсіонерів, тис. осіб	1815,4	1951,2	1960,5	1865,1	1798,1	—
1	2	3	4	5	6	7	8
4.4	Частка в обліковій кількості працівників, %	13,8	17,3	17,8	17,4	17,2	—
4.5	Розмір мінімальної пенсії за віком, грн.	30	509	709	842	890,2	949
4.6	Відношення середньої пенсії до середньої номінальної заробітної плати, %	42	49	46	41	27	44,1
5. Житлові умови населення							
5.1	Забезпечення житлом населення, м ² /особу	20,7	22,8	23,3	23,7	23,8	—
	- місто	19,3	21,4	21,8	22,1	22,1	—
	- сільська місцевість	23,5	25,8	26,4	27,2	27,5	—
5.2	Загальна площа введеного в експлуатацію житла, тис. м ²	5558	10496	9339	10750	11217	—
5.3	Кількість сімей та однаків, які	28869	-	-	-	5182	2963

№ п/п	Найменування показників та одиниці їх вимірювання	Роки					
		2000	2008	2010	2012	2013	2014
1	2	3	4	5	6	7	8
	одержали житло та поліпшили свої житлові умови у міських поселеннях, державний житловий фонд						
	кооперативне житло	1908	-	-	-	476	—
	відносно загальної кількості тих, хто перебував на квартирному обліку %	1,6	1,3	0,9	0,7	0,6	0,4
6. Показники соціальної напруги							
6.1	Коефіцієнти злочинності та судимості, кількість виявлених злочинів, на 100 тис. населення	1147	843	1102	-	1239	—
6.2	Кількість засуджених на 100 тис. наявного населення	466	317	368	357	270	232

* в середньому за рік

Джерело. розраховано за даними: [117, с.363, 316, 324, 317, 338, 336, 197, 368, 395, 469, 403; 118, с.385; 119, с.29, 88, 239, 240; 120, с.19; 121, с.19, 29,279 ,106, 325, 327; 122; 123, с.187; 124, с.164; 125, с.54; 126; 127; 128; 40, с.546, 348, 353, 354, 402, 403, 472; 129, с.75; 130, с.13, 219, 131, с.12; 132].

Для виправдання надзвичайно низьких розмірів соціальних стандартів в Україні (мінімальної заробітної плати, неоподаткованого мінімуму доходів, прожиткового мінімуму, який виступає основою визначення соціальних допомог) традиційно використовують тезу про обмеженість фінансових ресурсів бюджету. Проте, значно рідше, в спеціальній літературі піднімається питання ефективності використання тих коштів бюджету, що виділяються на вирішення завдань соціального захисту. Адже рівень соціальних стандартів залежить не лише від економічних можливостей країни, а й від того, як вони використовуються структурами, відповідальними за реалізацію соціальної політики і соціального захисту зокрема. Показовим прикладом дослідження саме другого чинника може слугувати здійснений вітчизняними науковцями порівняльний аналіз ефективності використання бюджетного фінансування освітньої й медичної галузі в Україні й інших країнах. В результаті, було виявлено, що за показниками результатів роботи цих провідних галузей соціальної сфери Україна відстає від багатьох інших

країн значно більше, ніж за розмірами їх фінансування в розрахунку на душу населення: «Так, в Естонії, трикратне (в розрахунку на душу населення) перевищення обсягів ресурсів державної сфери охорони здоров'я дозволяє виплачувати медикам більше ніж 19 разів вищі зарплати ніж в Україні, тобто ефективність розпорядження коштами бюджетної медицини в цій країні перевищує вітчизняну майже в шість разів. В Угорщині, кожен долар на душу населення, яким розпоряджаються державні чиновники в царині охорони здоров'я дозволяє виплачувати в 6,7 рази вищі заробітки лікарям, ніж в Україні, в Мексиці – в 15 разів, в Туреччині – у 8,5 разів»².

Відповідно, гіпотеза про те, що занижені розміри стандартів соціального захисту в Україні, зумовлені, як мінімум, не лише нестачею бюджетного фінансування, а й недоліками його використання, має емпіричні підтвердження.

На думку автора, порівняння розмірів такого соціального стандарту як мінімальна заробітна плата з розмірами ВВП на душу населення ілюструє якою мірою країна використовує свій економічний потенціал для соціального захисту працюючих. Чим вище відношення розмірів МЗП до ВВП на душу населення – тим, за інших рівних умов, краще країна використовує свій економічний потенціал для вирішення завдань соціального захисту. Відповідно, тим вища відповідність соціальних стандартів та орієнтирів реальними економічними можливостям суспільства.

Щоб отримати статистичні підстави для порівняння відповідності розмірів соціальних стандартів тому економічному потенціалу, що має суспільство в Україні й в інших країнах, ми звели відомості про ВВП в розрахунку на душу населення (в доларах США за паритетом купівельної спроможності) і розміри мінімальної заробітної плати в різних державах (табл. 3.3). Незважаючи на суттєві відмінності в способах застосування, процедурах встановлення й навіть сфері покриття соціального стандарту

---

^{2 2} Кудінова А.В., Верба Д.В. Проблеми соціальної сфери в Україні: результат дефіциту ресурсів чи неефективного державного регулювання? Україна: аспекти праці. – 2014. – С.39]

«мінімальна зарплата», можна вважати коректною наступну трактовку розрахованих показників. Чим більшим буде відношення розміру соціального стандарту «мінімальна заробітна плата» до ВВП на душу населення, тим повніше країна використовує свій економічний потенціал для реалізації завдань соціального захисту, зокрема – гарантій заробітків зайнятим.

Таблиця 3.3

**Характеристики повноти використання економічного потенціалу
суспільства при встановленні розмірів мінімальної зарплати в країнах
ОЕСР і в Україні**

Країни	В річній розмірності в доларах США за ПКС за 2014р.		Відношення МЗП до душового ВВП, %	Ранг країни за відношенням МЗП до ВВП на душу населення
	Мінімальна ЗП	ВВП на душу населення		
Австралія	21387	43929,86	48,68	7
Бельгія	22323	42578,23	52,43	4
Канада	17152	44057,24	38,93	16
Чілі	6998	22345,96	31,32	19
Чехія	7651	30407,45	25,16	24
Естонія	7554	26945,75	28,03	21
Франція	20919	38847,45	53,85	2
Греція	10900	25877,12	42,12	12
Угорщина	9227	24720,55	37,33	18
Ірландія	21404	48755,08	43,90	11
Ізраїль	12880	33229,63	38,76	17
Японія	15175	36426,30	41,66	13
Люксембург	25628	97661,94	26,24	23
Мексика	2125	17107,91	12,42	25
Нідерланди	23412	47662,52	49,12	6
Польща	11026	24744,46	44,56	10
Португалія	11676	28392,59	41,12	14
Словаччина	8394	27711,48	30,29	20
Словенія	15677	29962,67	52,32	5
Іспанія	13374	33211,27	40,27	15
Туреччина	11038	19199,50	57,49	1
Великобританія	18674	39762,13	46,96	9
США	15080	54629,50	27,60	22
Німеччина	21771	45802,12	47,52	8
Україна	4583	8665,49	52,89	3

- розраховано автором за даними: <https://stats.oecd.org/>

В першому наближенні, порівняно з країнами ОЕСР Україна досить інтенсивно використовує свій економічний потенціал для забезпечення соціального захисту працюючих: відношення мінімальної зарплати до ВВП на душу населення становить 52,9%, що забезпечує 3 місце серед обраних для порівняння країн. Лише Франція і Туреччина серед країн ОЕСР мають вищі, порівняно з українським, показники. Проте зауважимо, що природа і суспільні функції мінімальної зарплати в цих країнах принципово відрізняються від тих, що цей соціальний стандарт виконує в Україні. Лише в Україні цей стандарт є основою відтворювальної функції зарплати і гарантує мінімальний рівень задоволення потреб зайнятих. В країнах ОЕСР цей показник позбавлений прив'язки до прожиткового мінімуму (значно перевищує його) і відбиває пошук суспільного компромісу між розширенням зайнятості і підвищенням життєвого рівня працюючих. Так, в Україні співвідношення мінімальної зарплати (на початок 2016 р. 1378 грн. на місяць) і прожиткового мінімуму для працездатної особи (на 1 січня 2016р. – 1378 грн. на місяць) становить 1 до 1. Водночас в країнах ОЕСР розміри мінімальної зарплати в рази перевищують розміри межі бідності (національний стандарт «прожитковий мінімум» не має прямих аналогів в системі соціальних стандартів країн ОЕСР).

Показово також, що ціла низка країн ОЕСР, що мають незрівнянно вищі показники ВП на душу населення характеризуються дуже близьким співвідношенням мінімальної зарплати до душевого ВВП (наприклад Бельгія, де цей стандарт диференційований і становить 52,4% душевого ВВП, Австралія – 48,7%, Нідерланди – 49,1%, Словенія – 52,3%, Німеччина – 47,5%). Якщо ж врахувати також, що за експертними оцінками близько 40% вітчизняної економіки перебуває в тіньовому секторі, отже не враховуються в даних про ВВП на душу населення, хибність першого враження про порівняно інтенсивне використання Україною своїх економічних можливостей при встановленні соціальних стандартів стає безсумнівним.

Наведений аналіз свідчить, що, по-перше, з урахуванням співвідношення мінімальної зарплати і прожиткового мінімуму, вітчизняне суспільство значно гірше використовує свій економічний потенціал для вирішення завдань соціального захисту (зокрема встановлення мінімальних гарантій оплати праці) навіть порівняно з багатьма країнами ОЕСР. Отже, причини недоліків вітчизняної системи соціального захисту не лише в нестачі фінансових ресурсів бюджету, а й в недоліках політики, що не спрямована на підвищення незалежності населення від соціальних програм уряду, а надає перевагу пасивним і малоефективним компенсаціям недостатньої соціальної мобільності населення й віддачі від інвестицій в людський капітал.

По-друге, що система соціального захисту України перебуває на якісно іншому рівні, виконує якісно відмінну роль, ніж аналогічні системи в розвинутих країнах. В Україні вона відіграє роль захисту й гарантування мінімальних економічних можливостей для виживання широких верств населення, відповідно, характеризується порівняно високим охопленням (дуже значна частина населення, в тому числі зайняті на навіть кваліфіковані працівники залежать від виконання соціальних функцій держави для задоволення навіть базових своїх потреб). В розвинутих країнах, стандарти і норми соціального захисту «вбудовані» в систему ринкового економічного саморегулювання, що робить населення значно менше залежним від виконання державною соціальних функцій, якісно змінює відносин «людина – держава», формуючи основи підконтрольності останньої громадянському суспільству. Відповідно, для інтеграції України в Європейські соціально-економічні процеси, її система соціального захисту має якісно змінитись, вийти на той етап свого розвитку, коли результатом її функціонування буде не розширення охоплення населення заходами компенсації наднизьких доходів, а звільнення широких верств населення від принизливої залежності від державної допомоги, перетворення їх на інвесторів у людський капітал, зі споживачів державних трансфертів.

До аналогічних висновків призводить і порівняння співвідношення середньої і мінімальної зарплати в Україні з країнами ЄС. В Україні вони на рівні 35%, в країнах ЄС коливається між 45% і 60% [133, с.62]. Саме близькість показника мінімальної зарплати в Україні до прожиткового мінімуму не дозволяє трактувати більший, порівняно з європейськими країнами відрив середньої зарплати від мінімальної як позитивну рису щодо соціальної захищеності працюючих. Співвідношення середньої зарплати з прожитковим мінімумом все одно залишається в Україні в рази меншим за розвинуті країни, а частка заробітної плати в складі ВВП в Україні також далека від європейських середніх величин (менше на 10 – 12 в.п. ніж в переважній більшості країн ЄС).

Також погіршує якість соціального захисту населення України й існування заборгованості з виплат заробітної плати, тенденція до зменшення якої впродовж 2000–2007 рр. була перервана кризовими процесами в економіці. Незважаючи на деяке зменшення її обсягів вона стала хронічною (див. додаток Б) і перетворилася на постійно діючий чинник погіршення стану соціальної захищеності наших громадян.

Таблиця 3.4

**Динаміка середньомісячної заробітної плати штатних працівників
по регіонах України за 2000–2013 роки***

	Нараховано штатному працівнику (грн.)										
	2000	у % до середнього рівня по економіці	2008	у % до середнього рівня по економіці	2011	у % до середнього рівня по економіці	2012	у % до середнього рівня по економіці	2013	у % до середнього рівня по економіці	2013 р. по відношенню до 2000р. (рази)
Україна	230,13	100	1 806	100	2 633	100	3 026	100	3265	100	14,1
Автономна Республіка Крим	225,15	97,8	1609	89,0	2 295	87,1	2 654	87,7	2850	87,2	12,6
Вінницька	158,95	69,1	1404	77,7	2 074	78,7	2 432	80,3	2650	81,1	16,7
Волинська	149,84	65,1	1380	76,4	1 994	75,7	2 339	77,2	2580	79,0	17,3
Дніпропетровська	213,32	118,8	1876	96,2	2 790	105,9	138	103,7	3336	102,1	12,2
Донецька	292,39	127,1	2015	111,5	3 063	116,3	3 496	115,5	3755	115,0	39,3
Житомирська	164,06	71,3	1404	77,7	2 071	78,6	2 269	78,2	2561	78,4	15,6
Закарпатська	172,02	74,7	1453	80,4	2 069	78,5	2 351	77,6	2533	77,5	14,7
Запорізька	289,47	125,8	1812	99,6	2 607	99,0	2 927	96,7	3142	96,2	10,8
Івано-Франківська	188,20	81,8	1543	85,4	2 213	84,0	2 539	83,9	2679	82,0	14,2
Київська	241,33	104,9	1852	102,3	2 761	104,8	3 157	104,3	3351	102,6	13,9
Кіровоградська	169,79	73,8	1428	79,0	2 114	80,2	2 428	80,2	2608	80,0	15,4

Продовження табл. 3.4

Луганська	232,37	101,0	1769	97,9	2 742	104,1	3 090	102,1	3337	102,2	14,3
Львівська	196,44	85,4	1570	86,9	2 244	85,2	2 578	85,1	2789	85,4	14,2
Миколаївська	227,41	98,8	1621	89,7	2 448	92,9	2 822	93,2	3094	119,5	15,7
Одеська	235,78	102,5	1633	93,7	2 387	106,8	2 700	85,2	2947	90,2	12,5
Полтавська	219,98	95,6	1661	89,8	2 481	94,2	2 850	94,1	2988	91,5	13,5
Рівненська	172,73	75,1	1523	84,3	2 211	83,9	2 575	85,0	2844	87,1	16,4
Сумська	193,57	84,1	1472	81,5	2 177	82,6	2 503	82,7	2702	82,7	14,0
Тернопільська	134,96	58,6	1313	72,7	1 871	71,0	2 185	72,2	2359	72,2	17,6
Харківська	230,20	100,0	1679	92,9	2 407	91,4	2 753	90,9	2975	91,1	12,9
Херсонська	172,76	75,1	1375	76,1	1970	74,8	2 269	74,9	2464	75,4	14,3
Хмельницька	155,75	67,7	1429	79,1	2 075	78,8	2 425	80,1	2641	80,8	16,9
Черкаська	175,03	76,1	1459	80,7	2 155	81,8	2 508	82,8	2682	82,1	15,3
Чернівецька	157,01	68,2	1402	77,6	1 985	75,3	2 329	76,9	2484	76,0	14,1
Чернігівська	176,54	76,7	1370	75,8	1 974	74,9	2 308	76,2	2504	76,6	14,2
м. Київ	405,07	176,0	3074	170,2	4 012	152,3	4 607	152,2	5007	153,3	12,3
м. Севастополь	250,83	109,0	1726	95,5	2 476	94,0	2 891	99,5	3114	95,3	12,4

*Джерело: розраховано за даними 119, с.175; 120, с.205; 121, с.222].

Зауважимо, що аналіз рівня соціальної захищеності населення за усередненими показниками не дозволяє врахувати вплив диференціації оплати праці за регіонами та залишає за межами дослідження проблеми регіонів із суттєво нижчим за середні показники рівнем оплати праці.

Статистика свідчить, що рівень оплати праці характеризується значними відмінностями в регіональному розрізі (табл.3.4).

З наведених у таблиці даних випливає, що в 2013 році у переважній більшості областей нарахована середньомісячна заробітна плата не «дотягує» до її середнього рівня по Україні. Тільки в Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Луганській, Миколаївській та м. Києві вона перевищує цей рівень. Найбільше середньомісячна заробітна плата наблизилась до загальнодержавного рівня у Запорізькій, Одеській, Полтавській, Харківській та в м. Севастополі, а відстають порівняно з середніми показниками по Україні Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька та Чернігівські області. Водночас в ряді областей це співвідношення не наближалось до середнього рівня по Україні, а навпаки зменшувалося (Автономна Республіка Крим, Запорізька, Одеська, Полтавська, Сумська). Збереження значних міжрегіональних розбіжностей в оплаті праці ускладнює забезпечення стандартів життєвого рівня населення регіонів на рівні

середньоєвропейських, а відповідно стан його соціальної захищеності, гальмує становлення середнього класу та подолання бідності в країні.

Про недостатній рівень використання наявних економічних можливостей для поліпшення якості соціального захисту населення свідчить і падіння довіри населення до органів державної влади зокрема і суспільних інститутів загалом.

Незадовільний стан соціальної захищеності особи посилює взаємну недовіру між найманими робітниками і роботодавцями, іншими суб'єктами економічних відносин та державою, переводить взаємодію між ними із площини соціального партнерства в стан антагоністичного протистояння і боротьби, породжує зростання невдоволеності змістом відносин у системі «людина-влада», основою якої слугує зневажання потреб та інтересів широких верств населення. Слід наголосити, що зміст відносин у системі «людина-влада» визначається авторитетом і репутацією останньої та тісно пов'язаний з таким феноменом як довіра до її інститутів. Якщо довірою не наділяються різні професійні та соціальні групи, якщо суспільство не відчуває довіри до влади, а вона відповідає йому взаємністю, якщо підприємці не довіряють один одному, то суспільний капітал, замість того, щоб примножуватися, руйнується [146, с.15-16]. Оскільки світосприйняття людей переносить образ довіри до влади та умови, в яких протікає їх життєдіяльність, то погіршення або поліпшення соціальної захищеності населення відповідно знижує або підвищує довіру до владних структур.

Динаміка довіри до основних державних інститутів в Україні представлена в таблиці 3.5. Дані таблиці свідчать про неухильне падіння довіри до основних державних інститутів нашої країни. Значною мірою ця тенденція породжена такими проявами низького рівня соціальної захищеності наших співгромадян як низька оплата праці, хронічна заборгованість з її виплат, високий рівень безробіття, масова бідність населення, різко поляризована за прибутками і рівнем життя соціальна структура суспільства корупція, порушення законності прав громадян.

Таблиця 3.5

**Рівень довіри до державних інститутів в Україні в 2000–2013 рр.
(середній бал)***

	Роки				
	2000	2008	2010	2012	2013
Міліції	2,3	2,4	2,3	2,1	1,9
Прокуратурі	-	2,4	2,3	2,1	2,0
Судам	-	2,4	2,3	2,1	1,9
Президентові	2,7	2,5	2,5	2,2	2,1
Верховній Раді	2,1	2,3	2,4	2,0	1,8
Уряду	2,4	2,4	2,6	2,1	1,9
Місцевим органам влади	2,7	2,5	2,5	2,4	2,2
Армії	3,1	3,0	3,0	2,8	2,6

*Джерело: складено за даними: 145, с.480–482 [147].

До цього слід додати незавершеність реформування пенсійної системи, охорони здоров'я тощо. Між тим, соціоекономічна категорія, довіра належить до базових умов стабільного функціонування та розвитку економічної системи, відіграє провідну роль у мобілізації соціуму до конструктивних дій щодо модернізації соціально-економічних відносин.

Третя суперечність з чотирьох в контексті яких ми аналізуємо систему соціального захисту України проявляється, значною мірою, через двоїсту роль соціальних програм уряду. З одного боку, розширення масштабів ресурсного забезпечення соціального захисту протидіє маргіналізації населення, нарощує його купівельну спроможність, поліпшує умови відтворення людського капіталу. Тому сприяє не лише досягненню соціальних цілей, а й підвищенню забезпеченості суспільства людським ресурсом і, відповідно, зростанню продуктивності праці. Але, важливо, що такий вплив заходів соціального захисту проявляється, здебільшого, лише в достатньо довгостроковій перспективі (поліпшення умов відтворення людського ресурсу чи запобігання маргіналізації населення вимагає часу стає чинником поліпшення економічних показників лише через тривалий проміжок часу). Проте в короткостроковій перспективі вплив поліпшення фінансування соціального захисту проявляється лише в змінах структури

споживчого попиту: передаючи купівельну спроможність від більш заможних менш заможним збільшує частку товарів, що входять до споживчого кошику бідних і зменшує – частку тих благ, що купують заможні).

Проте з іншого боку, розширення ресурсного забезпечення соціального захисту безпосередньо збільшує потреби державного бюджету, примушуючи шукати додаткових надходжень, підвищуючи податковий тиск на бізнес. Результатом цього можуть стати зменшення економічної активності підприємців (згорання виробництва та інвестиційної діяльності), отже зменшення бази оподаткування, що в свою чергу, підштовхує уряд до інфляційного фінансування соціальних видатків. Інфляція, знецінюючи номінальні доходи, знов ставить перед урядом завдання індексації соціальних стандартів і нормативів, отже – спонукає до розширення ресурсної бази.

Таблиця 3.6*

Динаміка економічних та соціальних індикаторів результативності соціального захисту населення України

Рік	Індекс реальної заробітної плати (до попереднього року) %	Індекс реального ВВП на душу населення (до попереднього року), %	Індекс споживчих цін (до попереднього року), %	Частка доходів зведеного бюджету у ВВП, %
2003	115,2	110,2913	105,2	28,16
2004	123,8	112,9537	109	26,52
2005	120,3	103,4553	113,5	30,4
2006	118,3	108,0279	109,1	31,57
2007	112,5	108,5459	112,8	30,52
2008	106,3	102,8554	125,2	31,42
2009	90,8	85,57907	115,9	29,89
2010	110,2	104,6148	109,4	28,1
2011	108,7	105,5789	108	29,5
2012	114,4	100,4479	100,6	30,5
2013	108,2	100,228	99,7	29,1

* - розраховано автором за даними <http://data.worldbank.org/indicator/> та www.ukrstat.gov.ua

Власне в контексті пошуку компромісу між першим і другим аспектом розширення ресурсного забезпечення соціального захисту і формується урядова політика України. За ставлення до соціального ефекту від видатків

на соціальний захист як до константи, коридор варіативності, що залишає необхідність підтримання фінансової стабільності для вирішення соціальних завдань буде мінімальним (див. табл. 3.6).

Аналіз даних таблиці 3.6 показує, що зростання економічної ефективності в Україні (ілюструється двома першими індексами) тягне за собою збільшення масштабів перерозподілу ВВП через доходи зведеного бюджету (останній стовпчик таблиці). Обґрунтуванням цього вступає прагнення поліпшити рівень соціального захисту та поширити плоди зростання на соціально вразливі верстви населення. Проте в умовах кричущої неефективності використання ресурсів бюджету і позабюджетних фондів, що використовуються для вирішення завдань соціального захисту, таке розширення урядового втручання спричиняє пришвидшення темпів інфляції. Це, в свою чергу, підштовхує до подальшого посилення тиску на бізнес та погіршує стимули до інвестиційної діяльності, руйнуючи підвалини зростання продуктивності суспільної праці. Надалі уряд змушений вдаватись до подальшого розширення бюджетного перерозподілу вже для компенсації скорочення бази оподаткування.

Принципова причина потрапляння України в таке замкнене коло, на нашу думку, пов'язана саме з низькою якістю інститутів соціального захисту, з їх неспроможністю забезпечити економічну віддачу від соціальних видатків, перетворити останні на ефективні інвестиції в людський капітал. Відповідно, маніпулювання лише масштабами ресурсного забезпечення соціального захисту, без якісних змін принципів та пріоритетів їх використання прирікає суспільство на стагнацію: доки фінансування соціального захисту відіграє в суспільстві виключно роль фінансового тягаря для бізнесу, воно або буде відчувати хронічну нестачу ресурсів, або зумовлювати інфляцію й придушувати економічне зростання.

Тому перспективи виходу за межі замкненого кола «більше соціального захисту – більше інфляції – більше потреба в соціальному захисті» ми вбачаємо у підвищенні суспільної віддачі від заходів соціального захисту в

зміні їх ідеології: від допомоги у виживанні, до формування ресурсного потенціалу соціально вразливих верств населення, реального підвищення їх соціальної мобільності. Видатки на соціальний захист мають відігравати роль прибуткових інвестицій в людський капітал, відповідно, має бути забезпечено їх ефективне адміністрування, контроль має бути спрямований на оцінку соціальної віддачі таких видатків, а їх розподіл має бути конкурентним.

Ще одним яскравим проявом суперечності між потребами в зростанні рівня соціальної захищеності населення і вимогами до підтримання фінансової стабільності вистає функціонування пенсійної системи України.

Сукупність демографічних (старіння населення і зростання навантаження на працездатне населення), економічних (тінізація значної частини фонду оплати праці, невисокий середній рівень оплати праці) і соціально-політичних (прагнення політичних структур використовувати популістські важелі утримання влади) факторів зробили її функціонування хронічно дефіцитним.

Останнім часом під тиском жорстких фінансових обмежень, до запровадження яких підштовхують український уряд західні кредитори були посилення обмеження щодо доступу до пенсійних виплат (за ознакою віку, стажу, розмірів заробітків тощо). В результаті, чисельність пенсіонерів за останні роки період зменшилась в 1,06 рази [121, с.107], щоправда це не зумовило якісного зменшення навантаження населення пенсійного віку на працездатне і пенсіонерів на зайнятих.

Проте досі реформи пенсійної системи не дозволяють сподіватись на подолання суперечливості пріоритетів її фінансової стабільності й гідного соціального захисту пенсіонерів. Замість посилення індивідуалізації форм пенсійного захисту, створення конкурентного ринку, де за заощадження працюючих (пенсійні внески) конкуруватимуть пенсійні фонди, для яких можливість залучення заощаджень виникає лише за дотримання гідного рівня ефективності управління фінансовими активами, зберігається

монополія пенсійного фонду, спроби створення накопичувальної системи залишаються на рівні декларацій, а працюючі практично позбавлені власності на свої заощадження (пенсійні внески). В результаті, формується нежиттєздатний симбіоз солідарної й страхової пенсійної систем, в якому фінансові інститути обслуговують лише власні потреби, проте ніяк не підконтрольні суспільству.

Саме через відсутність конкуренції фінансових інститутів (зокрема, пенсійних фондів) за заощадження громадян суспільство й вимушене приймати як даність вічну проблему обмеженості фінансових можливостей Пенсійного фонду, який, незважаючи на масштабні дотації з державного бюджету, дозволяє забезпечувати розмір мінімальної пенсії за віком менший рівня мінімальних соціальних стандартів. Про це також свідчить співвідношення середньої пенсії до середньої заробітної плати (коефіцієнт заміщення), яке не тільки зменшилось за цей час період, а й не наближене до рівня 45%, який може забезпечити прийнятний рівень життя. До того ж «заморожування» зарплат і пенсій з грудня 2013 року, стрімкі темпи інфляції ставлять мільйони пенсіонерів, котрі отримують мінімальні пенсії та пенсії на рівні замороженого прожиткового мінімуму і отримувачів різноманітних соціальних виплат ставить за межу фізичного існування.

В узагальненому вигляді компроміс між прагненням поліпшити рівень соціального захисту пенсіонерів і необхідністю підтримання фінансової стабільності системи пенсійного забезпечення населення визначається поняттям “економічна безпека пенсійного забезпечення”. Остання трактується як стан захищеності економічних, правових і соціальних гарантій, призначених громадянам законом на принципах загальнолюдської солідарності та субсидування, коли вони реалізуються державою та недержавними структурами повною мірою у вигляді пенсій, регулярні виплати яких не ускладнюють ситуацію і не створюють ризиків для економічної безпеки держави [137, с.84].

Аналіз показників економічної безпеки пенсійного забезпечення свідчить, що в 2007 і 2008 роках вона перебувала у задовільному стані (зона задовільного стану безпеки – від 80 до 100%), а у 2009–2010 рр. інтегральний індикатор підтверджує висновок про небезпечний стан економічної безпеки пенсійного забезпечення (зона небезпечного стану безпеки – від 50 до 80%). Продовження спадної тенденції у стані економічної безпеки пенсійного забезпечення призвело до того, що у 2011 р. вона опинилась у зоні критичного стану (зона критичного стану безпеки – до 50%), а у 2012 р. – перебувала на межі критичного стану [137, с.93].

Дефіцит Пенсійного фонду впродовж 2012-2014 рр. покривався за рахунок коштів Державного бюджету. Протягом 2012-2014 років надходження коштів Державного бюджету України зросли з 64,2 до 75,8 млрд. грн. або в 1,2 рази [139, 140]. Водночас відмова від індексації пенсійних виплат, введення податків на пенсії в умовах тотального зростання цін на товари першої необхідності та ліки суттєво обмежує можливості задоволення потреб пенсіонерів ставить економічну безпеку пенсійного забезпечення за межі критичного стану.

Безперечно негативними наслідками низького рівня пенсійного забезпечення та наявності спадної тенденції його економічної безпеки є поширення бідності серед пенсіонерів, а також значна кількість працюючих пенсіонерів. Насамперед бідність пенсіонерів спонукає частину цієї частини нашого населення працювати доки їм дозволяє фізичний та психологічний стан. Серед іншого низький стан соціальної захищеності пенсіонерів належать до чинників невисокої народжуваності серед молодих поколінь, оскільки останнє змушене утримувати своїх батьків-пенсіонерів і при низьких власних доходах не має можливості мати другу, третю дитину. Гострота соціальної захищеності нинішніх пенсіонерів обумовлена головним чином тим, що приватизація не привела до передачі у їх власність з подальшим продуктивним використанням навіть незначної частки того національного багатства України, яке було створено їх руками, а також

знецінення заощаджень внаслідок інфляції на початку 90-х років минулого століття. В нинішніх умовах основна частина пенсіонерів немає ніяких джерел доходів окрім отримуваної пенсії, що примушує їх до продовження трудової діяльності.

Для характеристики форми вирішення четвертої суперечності в функціонуванні вітчизняної системи соціального захисту ми оцінимо вплив заходів соціального захисту на розширення можливостей для населення отримати повну, ефективну і вільно обрану зайнятість, адже саме розширення сфери продуктивної і високо оплачуваної зайнятості водночас – і зменшує потребу в ресурсах для соціального захисту і збільшує економічні можливості суспільства для виділення таких ресурсів.

Рівень соціальної захищеності сім'ї, окремого індивіда формується, перш за все, за умов їхньої зайнятості. Тому слід констатувати ряд позитивних тенденцій в цій сфері. Протягом 2000-2013рр. рівень офіційно зареєстрованого безробіття зменшився на 2,4 процентних пункти, а чисельність тих, хто перебуває на обліку в Державній службі зайнятості в 2,7 рази. Однак кількість працевлаштованих зменшилась майже в 2 рази.

Серед позитивних тенденцій у сфері зайнятості за 2000-2013 роки слід відзначити зменшення в 3,2 рази тих, хто працює неповний робочий день та зменшення в 1,5 рази навантаження на одне вакантне робоче місце. Однак за даними Державної служби зайнятості України в 2014 році у порівнянні з 2013 роком чисельність зайнятих зменшилась на 1,2 млн. осіб, а рівень безробіття за цей час зріс з 7,3 до 9,3% серед економічного активного населення [138].

Проте хронічні недоліки вітчизняної зайнятості (стійкість яких, значною мірою, на нашу думку, зумовлена недоліками соціальних стандартів і процедур реалізації базових принципів соціального захисту), такі як бідність працюючого населення та мінімальна віддача на інвестиції в людський капітал, залигаються вагомими чинниками погіршення рівня життя населення.

За даними обмеження умов життя домогосподарств за 2012 рік Міністерства соціальної політики України рівень бідності за відносним критерієм населення у нашій країні становив 25,5%, за абсолютним критерієм (доходи нижче прожиткового мінімуму) – 9,1%, рівень бідності серед працюючих – 20,7%, а серед дітей до 18 років – 33,1%. У розрізі регіонів за результатами цього обмеження найвищий рівень бідності за відносним критерієм мали Рівненська (46,7%), Тернопільська (44,9%), Кіровоградська (35,9%) області. Найнижчий рівень бідності у місті Києві (7,8%), а також у Запорізькій (13,0%), Миколаївській (14,2%) областях. Водночас слід зауважити, що стандартною для економічно розвинених країн є частка населення, що проживає за межею бідності не більше 10%, а середнє значення для країн Євросоюзу складає 17% [136]. Однак слід брати до уваги те, що у сучасній Україні спостерігається своєрідний феномен: населення і експерти переконанні в тому, що суспільство є дуже розшарованим, а офіційна статистика свідчить про доволі помірний, приблизно відповідний європейським стандартам ступінь нерівності. Пояснюється це тим, що статистичні показники не містять параметрів рівня життя відносно нечисленних крайніх децильних груп – найбагатших і найбідніших. У разі використання так званого квінтільного коефіцієнта не враховуються доходи 20% найбідніших і 20% найбагатших осіб, децильного – відповідно, 10% з обох полюсів. Тому наявність нечисленного прошарку дуже заможних чи, навпаки, дуже бідних людей (родин, домогосподарств) не впливає на статистичні оцінки, але, безперечно, впадає в око і формує відповідне соціопсихологічне уявлення. Даються взнаки і поширеність тіньових доходів у поєднанні з демонстрацією своїх статків, з одного боку, і поблажливе ставлення суспільства до ухиляння від сплати податків – з іншого [143, с.10].

Низький рівень соціальної захищеності людини у сфері оплати праці, спричиняє наростання негативних процесів у суспільстві. До найбільш яскраво виражених з них належить бідність працюючого населення, яка значною мірою породжена переважанням суто ринкових методів

регулювання суспільних відносин. Доречним є твердження, що «...суспільний розвиток на сучасному етапі виходить далеко за межі ринкових законів організації економічного життя, виробництво, розподіл, обмін споживання яких не може регулюватися суто ринковими принципами» [144, с.128].

Іншим негативним наслідком поширення бідності серед працюючих є зростання багатопланових обмежень для соціально-економічного розвитку, котрі стають загрозою економічній та соціальній безпеці України. Виник і набуває загрозливих масштабів рух української економіки по так званому “зачарованому колу злиденності”. Йому притаманні певні причинно-наслідкові взаємозалежності: низький рівень доходів спричиняє низький рівень споживання і заощаджень, деградацію носіїв робочої сили, негативні зміни в людському капіталі України. У свою чергу, низький рівень споживання обертається скороченням кількісних та якісних параметрів сукупного попиту, що звужує внутрішній ринок та обсяги інвестицій, і як наслідок – низькі темпи економічного зростання, падіння ефективності суспільного виробництва, якості продукції, її низька конкурентоздатність. У кінцевому підсумку маємо низькі доходи наших громадян та низький рівень їх соціальної захищеності.

Суспільно-неприйнятний рівень соціальної захищеності працівників унеможливорює розширене відтворення людських ресурсів, погіршення їх кількісних і якісних параметрів, породжує трудову міграцію економічно активних працівників за межі нашої держави, дефіцит кваліфікованої робочої сили. Соціально несправедлива приватизація національного багатства України привела до володіння та користування ним декількох тисяч сімей олігархів, позбавивши мільйони громадян до його продуктивного використання та створення передумов формування економічних основ соціальної захищеності власними зусиллями. Наслідком останнього є нерозвиненість малого й середнього бізнесу, який є гарантом соціальної стабільності, утвердження в нашій країні інститутів громадянського

суспільства. Представники деяких професійних груп (лікарі, освітяни, науковці, інженери), які ще на початку трансформаційного періоду мали середні (за вітчизняними стандартами) прибутки і відігравали стабілізуючу роль у суспільстві, сьогодні у більшості опинились серед “нових бідних”. Кількаразове збільшення тарифів на енергоносії, плати за користування житлом, породило нову хвилю бідних, які не спроможні сплатити ці послуги. Перехід значної частини людей з високим освітнім рівнем і високими соціальними орієнтирами до групи, яка отримує мінімальні доходи, звужує перспективні можливості формування особистості, розвитку інтелектуального і економічного потенціалу суспільства. Середній клас, сформований у процесі реформ, зокрема в результаті приватизації, незначний і не справляє належного впливу на розвиток суспільства.

Відсутність потужного малого і середнього підприємництва в Україні унеможливорює формування його суб'єктами власної соціальної захищеності та членів своєї родини. Створюючи робочі місця, вони забезпечують найманих працівників відповідним заробітком, що є основою для соціального захисту останніх. З іншого боку, низький рівень соціальної захищеності у сфері соціально-трудоких відносин є однією з причин кризи мотивації до високопродуктивної праці, появи неефективних працівників, неповне використання трудового потенціалу суспільства, зниження ролі праці та її повне або часткове вилучення зі складу життєвих цінностей окремої особи, цілих верств населення. Зазначене є однією з вирішальних причин посилення психолого-поведінкових стереотипів пасивного ставлення до праці і як наслідок – її низької продуктивності в нашій економіці порівняно з іншими країнами.

3.2. Системна оцінка результативності діяльності інститутів соціального захисту в Україні

Сучасній ринковій економіці, яка повинна служити суспільству, об'єктивно потрібна результативна система соціального захисту як окремої людини, так і всього соціуму, що дозволяє раціонально використовувати трудовий та інноваційний потенціал кожної особистості, незалежно від її соціально-економічного статусу. Тільки в такому разі забезпечуватиметься високоефективне використання людини як працівника і як активного громадянина суспільства, а вона відчуватиме впевненість у завтрашньому дні. Тобто соціально-економічним імперативом сучасної ринкової економіки, яка ґрунтується на використанні висококваліфікованих працівників, є створення ефективної системи соціального захисту населення, без якої не можна створити таку економіку.

Під результативністю соціального захисту розуміється здатність його системи забезпечувати кожному його члену суспільства гарантії рівня життя, необхідного для розвитку й використання його здатності до праці, підприємництва та інших видів суспільно корисної діяльності. У більш широкому плані про результативність системи соціального захисту населення можна судити з ознак послаблення соціальної напруженості в суспільстві, з одного боку, та відсутності глибоких розривів у рівнях доходів найбагатшої і найбіднішої верств населення, з другого. У кінцевому підсумку соціальна захищеність населення постає як результат дії законодавчо визначених і дотримуваних економічних і соціальних прав та свобод громадян, соціальних гарантій, які забезпечують йому суспільно-необхідний рівень соціальної безпеки та життєдіяльності.

Соціальний захист населення України в нинішніх умовах має реформуватись і розглядатись не як абстрактно-благочинна діяльність, покликана забезпечити реалізацію деяких моральних імперативів, а, в першу

чергу, з позицій економічних та соціальних. Він має бути орієнтований на найбільш раціональне використання ресурсів суспільства, найважливішим з яких є людина та еволюціонувати, виходячи із завдань соціально-економічної ефективності, а не з прагнень забезпечення ефективності передусім ринкової економіки. Необхідною умовою його розвитку є відповідність прогресивним тенденціям еволюції сучасної економіки та людської спільноти в цілому.

Доречно підкреслити, що роль соціального захисту населення зростає в період глибоких соціально-економічних трансформацій. У суспільстві, яке трансформується, доводиться не так сприяти підвищенню якості людського капіталу, як протистояти його занепаду, деградації соціальної сфери, зростанню кількості знедолених груп і верств населення, посиленню соціальної напруженості. Не менш важливим є також збереження та підвищення соціально-інноваційного потенціалу суспільства, розширення соціальної бази реформ, забезпечення активної участі громадян у реформуванні суспільного устрою. Рівень соціально-інноваційного потенціалу віддзеркалює спроможність і готовність суспільства до радикального реформування основних інститутів, до перетворень в його економічній, політичній, соціальній сферах та, відповідно, до перетворень економічної й соціальної структури. У разі невисокого рівня цього потенціалу радикальні перетворення в суспільних відносинах та їх інститутах наштовхуються на опір, стають небажаними і, зрештою, згасають.

З огляду на це, доречною є думка, що соціальний захист населення – це своєрідний амортизатор ринкових ризиків, а отже, важливим критерієм його результативності є насамперед рівень суспільної злагоди та суспільної солідарності. За відсутності ефективного соціального захисту в суспільстві виникає загроза консервативної реакції та популістської спекуляції на соціальній незахищеності значних верств населення [138, с.23]. Конфліктогенність постсоціалістичних суспільств висуває наявність дієвої системи соціального захисту до складу провідних чинників успішності ринкових перетворень.

Зазначимо, що формування ринкової економіки в Україні характеризується незадовільним забезпеченням економічних основ життєдіяльності населення, низькими темпами поліпшення людського капіталу, кризою системи соціального захисту населення. Останнє значною мірою пов'язане з використанням державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій, які характеризуються низькою вад.

Перш за все, для визначення параметрів соціального захисту населення в Україні використовується обмежена кількість показників. В законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» визначено дев'ять основних базових гарантій [149]. Їх дотримання визначається на основі використання відповідних показників мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії за віком тощо.

Між тим вчені пропонують визначати досягнення країн світу з точки зору суспільного добробуту і соціального прогресу, а у відповідні розрахунки рейтингів країн не включати показники економічного розвитку, оцінюючи досягнення лише в соціальній сфері. Так, науковці Гарвардської школи бізнесу і Масачусетського технологічного інституту при визначенні успіхів країн в цій сфері, врахували більше 50 показників, які об'єднали в три основні групи: Перша – включає задоволення основних потреб людини (їжа, доступ до медичних послуг, забезпеченість житлом, можливості користування електроенергією, газом та рівень особистої безпеки). Друга група показників характеризує особисте благополуччя людини (доступ до базових знань, рівень грамотності населення, доступ до інформації і засобів комунікації, рівень медичного обслуговування, економічна стійкість). Третя – характеризує можливості розвитку людини (рівень забезпечення особистих і громадянських свобод, дотримання прав і забезпечення можливостей приймати рішення та реалізувати свій потенціал).

Нині діюча в нашій країні система державних соціальних гарантій, стандартів, соціальних нормативів та норм не є цілісною, частина складових цієї системи не зорієнтована на реалізацію конституційних норм і тому не

втілюються в життя. Їх функціональне призначення надто звужене – бути основою розрахунків обсягу мінімально необхідних видатків при формуванні бюджетів усіх рівнів, фондів соціального страхування, міжбюджетних відносин, розробки загальнодержавних та регіональних програм економічного та соціального розвитку.

Впровадження механізмів нормативного регулювання соціального захисту населення ускладнюється недосконалістю соціального законодавства, відсутністю єдиних інституційно-правових механізмів та методичних основ обґрунтування соціальних нормативів і норм, неефективним управлінням системою державної стандартизації.

Має місце термінологічна неузгодженість чинного соціального законодавства та невідповідність тлумачення сутності державних соціальних гарантій й державних соціальних стандартів. Нормативно-правові акти, що регулюють цю складову соціально-економічних процесів, характеризуються неадекватністю понятійно-категоріального апарату, невідповідністю функціям, котрі вони мають виконувати в системі соціального захисту населення.

Відповідно до Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» - державні соціальні гарантії – це мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму» [149].

Закон України «Про стандартизацію» визначає стандарт як документ, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких є обов'язковою [150]. Згідно з Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», державні соціальні стандарти – це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні

норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій [149].

В етимологічному сенсі «стандарт» - зразок, еталон, модель, яка служить мірилом для інших подібних об'єктів. Тому в соціально-правовому контексті кількісні параметри соціальних гарантій мають орієнтуватися на рівень життя особи не нижчий прожиткового мінімуму. Однак, нині діюча в нашій країні система соціальної стандартизації порушує зобов'язання держави щодо забезпечення достатнього життєвого рівня кожній людині та її сім'ї, як це зазначено в статті 48 Конституції України.

Соціальні стандарти не тотожні соціальним нормам і нормативам, котрі належать до показників необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів, забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами. За своєю сутністю «стандарт» означає свого роду планку у задоволенні потреб людини, яку держава не повинна опускати; будь-яку норму, що вироблена суспільством з метою впорядкування життєдіяльності людини; цільовий орієнтир, на досягнення якого спрямована соціальна політика. Тобто соціальні стандарти апріорі мають прирівнюватися до певної еталонної моделі достатньої якості життя населення, а не до мінімальних норм життєзабезпечення людини, які часто межують із малозабезпеченістю чи бідністю і радше можуть бути класифіковані як соціальний мінімум, абсолютно віддалений від істинних соціальних стандартів [151].

Термінологічна неузгодженість базових понять системи соціального захисту населення не дозволяє використовувати чіткі критерії оцінки якості його стану, стати базою визначення розмірів мінімально необхідних видатків при формуванні бюджетів усіх рівнів та страхових соціальних фондів, налагодження гармонізації міжбюджетних відносин та надійною нормативно-правовою базою розробки й реалізації загальнодержавних і регіональних програм соціально-економічного розвитку.

Згідно зі ст.95 Кодексу Законів України про працю законодавче встановлення мінімального рівня заробітної плати нині належить до основних елементів державного регулювання соціально-трудових відносин [152]. В ідеалі передбачається, що мінімальна заробітна плата встановлюється для того, щоб збільшити і заробітну плату, і рівень зайнятості шляхом усунення монопсонічної експлуатації [153, с.162].

Законом України «Про оплату праці» визначено, що «мінімальна заробітна плата є законодавчо встановленим розміром зарплати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитись оплата за виконаний обсяг робіт за місяць» [154].

З відомих у світовій практиці підходів до розрахунку розміру мінімальної заробітної плати в Україні використовується той, що ґрунтується на задоволенні мінімальних потреб для відтворення життєдіяльності працівника. В такому разі мінімальна заробітна плата жорстко пов'язана з розміром прожиткового мінімуму і в кількісному вимірі дорівнює розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб без урахування податку на доходи фізичних осіб. При такому підході її розміри не здатні забезпечити задоволення соціальних та культурних потреб працівників, непрацюючих членів їх сімей (освіта, медичне обслуговування, підвищення культурно-освітнього рівня, оплата та комунальних та транспортних послуг, засобів комунікації).

Позбавлення значної частини наших громадян можливості задовольняти соціальні потреби та підтримувати соціальні зв'язки має негативні соціально-економічні наслідки. Ці потреби менше орієнтують людину на споживання як таке, а відмова від їх задоволення не викликає відчуття болю та голоду. Задоволення соціальних потреб є стимулом до творчих форм соціальної активності, різноманітних інновацій, котрі ведуть або до підтримання усталених форм життєдіяльності індивідів, або навпаки – до модернізації цих форм. Відмова від їх задоволення породжує негативні емоції особистісного, психологічного порядку, які руйнують структуру

самосвідомості особи, консервують негативні форми її життєдіяльності виключають її із соціуму.

Мінімальна заробітна плата не може в кількісному відношенні бути нижчою або рівною мінімальному споживчому кошику. Якщо функціонально останній спрямований на забезпечення мінімальних потреб людини, то мінімальна заробітна плата повинна забезпечити придбання фонду життєвих засобів у обсягах необхідних для розширеного відтворення працівника та членів його родини. Використання такого підходу до розрахунку розмірів мінімальної заробітної плати в економічно розвинених країнах світу допускається лише в умовах війни.

В міжнародних нормативно-правових актах основні критерії щодо мінімальної заробітної плати визначені Конвенцією МОП №131 «Про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються» (ратифікована Україною 19 жовтня 2005 р.). Згідно з цією Конвенцією кожний член МОП, який її ратифікує, зобов'язується створити систему встановлення мінімальної заробітної плати, яка охоплювала б усі групи найманих працівників. У ст. 3 цієї Конвенції зазначається, що при визначенні рівня мінімальної заробітної плати, включають, наскільки це можливо й прийнятно відповідно до національної практики та умов: потреби працівників та їхніх сімей, беручи до уваги загальний рівень заробітної плати в країні, вартість життя, соціальні допомоги й відносний рівень життя інших соціальних груп; економічні міркування, включаючи вимоги економічного розвитку, рівень продуктивності й бажаність досягнення й підтримання високого рівня зайнятості [155, с.908]. Конвенція також обумовлює, що «мінімальна заробітна плата повинна час від часу регулюватися з урахуванням змін вартості життя та інших економічних умов». З цією метою передбачається проведення консультацій із зацікавленими представницькими організаціями профспілок і роботодавців або там, де таких не існує, із зацікавленими представниками роботодавців і найманих працівників.

Викладене дозволяє твердити, що при встановленні мінімальної заробітної плати найбільш правомірно орієнтуватись на обсяги фонду життєвих засобів, сформованих на конкретному етапі соціально-економічного розвитку.

Нами зазначалося, що в ратифікованій Україною Європейській соціальній хартії залишилися нератифікованими ряд вкрай актуальних для впровадження європейських соціальних стандартів в практику соціального захисту населення нашої країни, в тому числі пункт 3 статті 31 «Право на житло». В цьому контексті нині важливо законодавчо унормувати право тимчасово переміщених осіб та членів їх сімей на житло.

Нині державні соціальні стандарти застосовуються при відсутності адекватної нинішнім економічним реаліям нормативно-правової основи, зокрема у вигляді Закону України «Про державні мінімальні стандарти». Кількісні параметри державних соціальних стандартів та соціальних нормативів визначаються не законодавчими нормами, а можливостями консолідованого бюджету. В основу соціального захисту населення в Україні покладено соціальні мінімуми, тоді як соціальний стандарт – це гарантія високого рівня і якості життя, який держава зобов'язується забезпечити громадянам.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що «стандарт» - це теоретико-практична конструкція рівня блага, що виражає взаємозв'язок між відносними на нього цінами і отриманим доходом у відповідній формі, який достатній для якісного задоволення основних життєвих потреб на суспільно-необхідному (середньому) рівні в конкретній соціально-економічній ситуації. За таких умов нівелюється сутність та функціональне призначення встановлених в нашій країні державних соціальних стандартів, поскільки стандарти реально стають стандартами при їх дотриманні на практиці.

Досить поширеною є практика створення фінансового потенціалу для реалізації загальнодержавних альтернативних соціальних проєктів за рахунок зменшення соціальних статей видатків з державного бюджету, що негативно

позначається на рівні соціальної захищеності нашого населення. Останнє є одним з проявів деформації принципу соціальної відповідальності держави перед своїми громадянами.

Серед інституційних механізмів соціального захисту населення, які впливають на його результативність, суттєва роль належить споживчому кошику. Споживчий кошик містить конкретний перелік матеріальних благ, використовуваних для задоволення найнеобхідніших потреб людини (сім'ї) при середньостатистичному споживанні за певний період часу. Його призначення полягає в тому, щоб за допомогою сукупності товарів і послуг забезпечити задоволення найбільш життєво важливих потреб людини. Споживчий кошик є також основою для розрахунку прожиткового мінімуму – законодавчо встановленої в державі, виходячи з потреб різних статевовікових груп населення, середньодушової місячної вартості набору продуктів харчування, непродовольчих товарів, необхідних послуг, ліків, предметів побуту, в тому числі тривалого користування, задоволення у встановлених межах культурно-освітніх потреб [149].

Аналіз переліку матеріальних благ і послуг, введеного в дію Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року №656 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення», свідчить про надзвичайно обмежену кількість продуктів харчування, товарів першої необхідності, послуг та скупі норми їх споживання. Цим переліком для працездатного населення не передбачено споживання чаю, кави, соків, солі. Немає в ньому і жодних алкогольних напоїв. Впадає в око й мізерна кількість споживання запропонованих продуктів харчування: яловичини працездатній особі пропонується спожити протягом року 14 кг, свинини – 8 кг, м'яса домашньої птиці – 12 кг, а в розрахунку на добове споживання відповідно 334,4 г., 21,9 г. і 32,8 г. Гречаної крупи така особа протягом року має спожити 2 кг, тобто приблизно 160 г. щомісяця та 1 кг пшона, або 32,2 г. на місяць [156].

Такі кількісні параметри споживчого кошика не кореспондується з поняттям «стандарт». Мінімальний набір послуг та фізіологічна норма харчування не можуть задовольняти «основні соціальні та культурні потреби особистості», особливо враховуючи той факт, що до прожиткового мінімуму прив'язані соціальні гарантії, які зазвичай є нижчими за нього, тобто взагалі не можуть вважатися «нормою». Між тим Глосарій з трудового права та соціально-трудова відносин (з посиленням на досвід ЄС) визначає прожитковий мінімум як рівень заробітної плати, достатній для задоволення основних життєвих потреб сім'ї середнього розміру в конкретній економіці [157, с.138].

Згідно з чинним законодавством розмір прожиткового мінімуму має щорічно затверджуватися Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів і періодично переглядатися з урахуванням індексу споживчих цін разом з уточненням показників Державного бюджету України для забезпечення його відповідності мінімальному розміру оплати праці, мінімальному розміру пенсій, допомог та інших соціальних виплат. Однак, починаючи з 2000 року він не переглядався.

Інфляційні процеси, падіння купівельної спроможності гривні в трансформаційній економіці України провокують зростання вартості життя населення, що не компенсується збільшенням величини прожиткового мінімуму.

У зв'язку з цим неможна погодитися з пропозицією відмовитись від прожиткового мінімуму як головного критерію рівня життя українців [158, с.66]. Перехід на використання як соціального стандарту мінімальної зарплати і пенсії не вирішує проблем, пов'язаних із зростанням вартості життя, недотриманням соціальних гарантій і стандартів в Україні, їх низьким рівнем. Останнє викликане неспроможністю держави забезпечити відповідність цього соціального стандарту реаліям життєдіяльності мільйонів громадян нашого суспільства. Розв'язання цих проблем можливе лише за умови динамічного, ефективного розвитку української економіки на основі її

інноваційної моделі. Викликає сумніви аргумент щодо зменшення фінансового навантаження на місцеві та державний бюджет, тому що буде необхідно доповнювати мінімальну заробітну плату та мінімальну пенсію допомогою по бідності і доводити доходи низькооплачуваних працівників і малоїмущих непрацюючих до рівня доходів, передбачених системою соціального захисту населення.

Недотримання законодавчо встановленого співвідношення між прожитковим мінімумом та мінімальною заробітною платою суперечить об'єктивним законам розвитку розподільчих відносин, внаслідок чого в нашій країні генерується бідність як серед зайнятих громадян, так і серед соціально вразливих верств населення.

Основну частину у вартісній величині фактичного прожиткового мінімуму для всіх соціальних і демографічних груп населення протягом 2001-2010 років складали продукти харчування (55-67%). Зокрема, для працездатних осіб питома вага набору продуктів складала 51-56%, непродовольчих товарів – 17-25%, набору послуг – 20-24,5%. При цьому, порушуючи законодавство, прожитковий мінімум не збільшується на суму податку з фізичних осіб [99, с.5]. Хоча, на думку міжнародних та вітчизняних експертів, при оптимальній структурі прожиткового мінімуму витрати на продукти харчування не повинні перевищувати 30%, витрати на непродовольчі товари – 40-50%, а витрати на послуги – 20-30% [159, с.180].

Прожитковий мінімум, орієнтований на мінімально допустимі обсяги споживання товарів і послуг, необхідних для задоволення першочергових фізіологічних потреб людини, не забезпечує нормальне відтворення робочої сили. Це дає підстави твердити, що його нинішні кількісні параметри не сприяють примноженню людського капіталу та упередженню деградації суспільства. Їх слід розглядати як тимчасовий орієнтир в системі соціального захисту населення, обмежений термінами кризового стану економіки, військовими діями в Донецькій та Луганській областях.

Оскільки прожитковий мінімум разом із мінімальною заробітною

платою складають становий хребет формування доходів населення, то їх нинішній рівень спричиняє обмеження у споживанні. Значній частині наших співгромадян доводиться постійно вибирати, які з найнеобхідніших товарів можна придбати, а від яких відмовитись, витративши при цьому мінімум грошових коштів. Внаслідок падіння сукупного попиту порушується ряд фундаментальних макроекономічних пропорцій, що проявляється у зменшенні обсягів реалізації на внутрішньому ринку тощо. Нинішній рівень оплати праці в Україні обмежує інвестиційні можливості домогосподарств, гальмує запровадження медичного страхування та системи недержавного пенсійного забезпечення з метою диверсифікації пенсійних виплат.

Здійснений аналіз свідчить, що серед проблем соціального захисту населення в нашій державі найбільш актуальними є недотримання соціальних прав та гарантій наших співгромадян, низький рівень стандартів, норм і нормативів. Оскільки стратегічною метою зовнішньої політики України є євроінтеграційний курс та включення в європейський соціальний простір, то найважливішим завданням для нашої країни є наближення до рівня європейських соціальних стандартів, що передбачає ряд механізмів та етапів. Принципово важливим для майбутнього країни є не тільки створення передумов для «європеїзації» соціальних стандартів, а й використання притаманним цим країнам підходів до визначення їх кількісних параметрів.

У країнах ЄС при встановленні мінімальної заробітної плати орієнтуються на рівень та динаміку середньої заробітної плати в її середньому рівні, чим забезпечується суттєвий вплив на розподіл доходів серед працюючих. Співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати складає не більше ніж 1:3. В середньому в країнах ЄС мінімальна заробітна плата складає 60% від середньої [135].

В Україні розмір мінімальної заробітної плати відповідно до чинного законодавства визначається з урахуванням: вартісної величини мінімального споживчого бюджету з поступовим зближенням цих показників у міру стабілізації та розвитку економіки країни; загального рівня середньої

заробітної плати; продуктивності праці, рівня зайнятості та інших економічних умов. Мінімальна заробітна плата встановлюється в розмірі, не нижчому за вартісну величину межі малозабезпеченості в розрахунку на працездатну людину. Слід підкреслити, що до досить поширених явищ в Україні належать зловживання у сфері оплати праці, її виплата у розмірах нижчих від законодавчого встановленого мінімуму, хоча у відповідності з чинним законодавством України вона віднесена до державних соціальних гарантій і є обов'язковою для підприємств усіх форм власності та господарювання [160, с.18].

При регулюванні соціально-економічних процесів у відповідності до європейських стандартів виходять з необхідності дотримання певних макроекономічних пропорцій між прожитковим мінімумом та мінімальною заробітною платою. За таких умов рівень мінімальної заробітної плати слугує нижньою межею гарантій щодо задоволення основних потреб людини – працівника та членів його сім'ї, підтримки та нагромадження національного людського капіталу, створення необхідних умов для нормального функціонування й розвитку сімейно-шлюбних відносин. В цьому контексті слід розглянути динаміку співвідношення прожиткового мінімуму для працездатних та мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії за віком з прожитковим мінімумом для непрацездатних в Україні (табл. 3.6.)

З наведених даних в таблиці видно, що протягом десяти років мінімальна заробітна плата була меншою прожиткового мінімуму для працездатних, а мінімальна пенсія – протягом чотирьох років. Якщо взяти до уваги, що для зрівняння розміру мінімальної заробітної плати з прожитковим мінімумом знадобилося 13 років, то для того щоб мінімальна заробітна плата складала 2,0-2,5 прожиткових мінімуми при збереженні умов соціально-економічного розвитку 2001-2013 рр. буде потрібно 26-32 роки.

Таблиця 3.6.

Динаміка основних соціальних стандартів в Україні за 2001–2013 рр.**

Показники (у розрахунок на місяць)	Роки												
	2001	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Прожитковий мінімум для працездатних осіб, грн.	287	342	363	423	516*	516*	607*	663*	848*	962,5	923*	1218	1218
Мінімальна заробітна плата, грн.	118	195*	237	298*	375*	430*	547*	650*	894*	963*	1130	1218	1218
% до прожиткового мінімуму	41	57	65	70	72	83	90	98	105	106,1	105	100	100
Прожитковий мінімум для непрацездатних, грн.	240	268	284	308*	358*	400,7*	482,7*	510,5	712,1	766,8	842,3*	898,5*	949
Мінімальна пенсія за віком, грн.	39	47,3	50	332	410,36	415,11	470,0	512,3*	708,4	769,5	842,3	898	949
% до прожиткового мінімуму непрацездатної особи	16,2	17,6	17,6	107,7	133,2	115,9	117,2	100,3	99,4	100,3	100	100	100

* в середньому за рік

Джерело: розраховано за даними: [161, 162, 163, 164, 157, 130]

У питанні про співвідношення мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму слід орієнтуватись не на їх рівність, а на перевищення першої над другим. Таке співвідношення диктується тією обставиною, що прожитковий мінімум стосується всіх членів суспільства – і працюючих, і непрацюючих, а мінімальна заробітна плата є формою винагороди за працю і повинна виконувати ряд функцій, у тому числі й відтворювальну. З огляду на останнє в умовах трансформаційної економіки мінімальна заробітна плата повинна збільшуватися з декількох причин. По-перше, український уряд зобов'язаний індексувати рівні заробітних плат на індекс зростання споживчих цін. По-друге, має місце порушення пропорцій оплати праці, коли посадові оклади працівників бюджетної сфери прирівняні

до розміру тарифної ставки працівника першого тарифного розряду, тобто фактично їх встановлено менше останнього. Внаслідок цього окремі категорії працівників бюджетної сфери, щомісячно недотримують декілька сот гривень. Зазначена недоплата згідно чинного законодавства – це доплата для найменш кваліфікованих працівників. Тож чим вищим є розряд працівника, тим більшою є недоплата.

Інфляційні процеси і як наслідок падіння купівельної спроможності гривні провокують зростання вартості життя населення, яке не компенсується збільшенням вартісної величини прожиткового мінімуму та доведенням мінімальної заробітної плати до науково обґрунтованих параметрів. Недотримання законодавчо встановленого співвідношення між прожитковим мінімумом та мінімальною заробітною платою суперечить об'єктивним законам розвитку розподільчих відносин.

В контексті визначення ефективності дії інституційних механізмів соціального захисту населення, привертає увагу те, що визначення мінімальної заробітної плати повністю відповідає її сутнісним характеристикам у якості соціальної гарантії. Однак її кількісні параметри у порівнянні з іншими країнами характеризуються низьким як абсолютним, так і відносним рівнем (табл. 3.7.). З наведених у таблиці даних випливає що мінімальна заробітна плата в Україні в абсолютному вимірі значно нижча, ніж у країнах Західної Європи та США. У більшості країн світу мінімальна заробітна плата встановлюється законодавчим шляхом, а також на основі угод між роботодавцями і профспілками у формі погодинних тарифних ставок для працівників з урахуванням зазначених вище характеристик. Цей мінімум дійсний тільки для даної галузі і поширюється, як правило, на працівників, охоплених колективними угодами.

Таблиця 3.7.

**Розміри мінімальної заробітної плати в деяких країнах світу
на 1 січня 2013 р. ***

Країни	Євро в місяць	Країни	Євро в місяць
Люксембург	1874,19	Польща	392,73
Бельгія	1501,82	Хорватія	372,35
Нідерланди	1469,40	Угорщина	335,27
Ірландія	1461,85	Словаччина	337,70
Франція	1430,22	Естонія	320,00
Великобританія	1264,25	Чехія	312,01
США	952,46	Литва	289,62
Словенія	783,66	Латвія	286,66
Іспанія	752,85	Болгарія	158,50
Мальта	697,42	Румунія	157,50
Греція	683,76	Росія	130,75
Португалія	565,83	Беларусь	123,02
Туреччина	415,52	Україна	108,85

*Джерело: [134, с.76-77]

В нашій країні при щорічному та неухильному зростанні номінального розміру мінімальної заробітної плати її частка по відношенню до середньої характеризується негативною динамікою.

Якщо брати до уваги, що відсоткове відношення мінімальної заробітної плати до середньої у відповідності з рекомендаціями МОП та Світового банку має становити 50-60%, то її максимальне наближення до рекомендованих мало місце лише в 2000 р. (51%). В подальшому чітко простежується тенденція до зменшення (37% в 2013 році). Оскільки мінімальна заробітна плата оподатковується як дохід фізичних осіб, а її частина вилучається до єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, то в дійсності цей показник значно нижчий (табл.3.8).

Вирішальною мірою низький рівень мінімальної заробітної плати спричинений тим, що її розмір визначається за прожитковим мінімумом, в

якому до краю мінімізовані норми споживання. До того ж в методичному плані її розмір розраховується, виходячи не з об'єктивної необхідності задоволення потреб працівника, а можливостей державного бюджету, котрі слід враховувати в процесі переходу від розміру прожиткового мінімуму до величини мінімальної заробітної плати та брати до уваги те, що мінімальна заробітна плата повинна перевищувати прожитковий мінімум. До того ж зазначені складові інституційного механізму соціального захисту не тотожні його елементам, а абсолютно різні.

Таблиця 3.8.

**Динаміка мінімальної заробітної та середньомісячної
номінальної заробітної плати в Україні за 2000-2013 рр.****

Показники	Роки								
	2000	2003	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Середньомісячна заробітна плата, грн..	230	462	806	1806	1906	2239	2633	3026	3265
Мінімальна заробітна плата, грн..	118	195*	293*	547*	650*	894*	963*	1130	1218
% до середньомісячної заробітної плати	51	42	36	30	35	39	36	37	37

*в середньому за місяць

**Джерело: [розраховано за даними 129, с.363; 130, с.12].

Викладене свідчить про те, що стандарти оплати праці в нашій державі залишаються низькими. Таке становище в цій сфері соціально-економічних відносин спричинене тим, що при структурі виробництва минулого століття, технологічній відсталості роботодавці використовують низьку оплату праці працівників як складову конкуренції, а при відсутності дійових механізмів колективно-договірного регулювання це приводить до консервування моделі дешевої робочої сили. Питома вага оплати праці найманих працівників у складі ВВП України у 2005-2013 роках складала 49-50% і є наближеною до середньоєвропейського рівня [40, с.32]. Однак це зумовлене високими ставками на соціальне страхування для роботодавців. Сама частка заробітної плати у ВВП України є низькою.

Викладене свідчить, що періодично здійснюване підвищення номінальної величини прожиткового мінімуму, інших соціальних стандартів не компенсує їх втрат у сфері споживання, викликаних хронічним зростанням вартості життя. Нинішній прожитковий мінімум ледве дозволяє забезпечувати первинні, або фізіологічні, потреби людини (головним чином здорової, оскільки цей мінімум не враховує вартості ліків і лікування), оплату комунальних послуг і не знімає актуальності проблеми доступності для малозабезпечених домогосподарств мінімального набору продуктів харчування, а також непродовольчих товарів і послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб кожного члена домогосподарства. Законодавчо встановлена норма прожиткового мінімуму до мінімально допустимих обсягів споживання товарів і послуг за відсутності його кореляції з мінімальним розміром заробітної плати, пенсій та індексом інфляції деформує закони відносин розподілу. Як результат – стрімке зростання вартості життя, збільшення частки бідного населення, звуження його купівельної спроможності та сукупного платоспроможного попиту, а відтак порушення основних макроекономічних пропорцій, обмеження інвестиційного ресурсу домогосподарств.

Аналіз критеріїв та показників результативності інституційних механізмів соціального захисту населення підтвердив, що існуюча в нашій державі система соціальних гарантій та стандартів характеризується низькою якістю і незважаючи на те, що вони встановлені національними нормативно-правовими актами, ряд з них не виконується та не реалізується на практиці. Політика нашої держави та бізнес-структур в цій сфері спрямована на стримування їх зростання і в такому разі є соціально безвідповідальною та соціально-несправедливою. Порівняння останніх з кількісними параметрами ряду європейських соціальних стандартів свідчить про відставання ряду з них від, стандартів рівня життя населення Європейського Союзу. Внаслідок цього система соціального захисту населення не в змозі сприяти розвитку української економіки, забезпечити гарантії стабільності людського життя,

поліпшення його добробуту, зміцнення соціального потенціалу суспільства, формування та підтримання мотиваційного механізму ефективної праці.

В цьому контексті, на нашу думку, специфіка трансформаційного суспільства полягає не у висуванні фізичного виживання на перший план, а в принципово новій системі відносин між суспільством і його членами, основою якої є система соціальних прав, гарантій, стандартів та нормативів, котра, з одного боку, забезпечує підтримку людини в складних життєвих ситуаціях, а з іншого – створює умови для її самореалізації в одній із сфер життєдіяльності. При цьому систему соціальних прав, гарантій, стандартів і нормативів неправомірно зводити тільки до гарантій споживання. Історично гарантія певного мінімуму споживання належить до фундаментальних функцій будь-якої держави. При порушенні інституційних механізмів їх реалізації змінюється суспільна мораль, суспільство перестає вважати аутсайдерів повноправними співгромадянами, змушене формувати інститути громадської опіки для значної частини своїх громадян. Конкретний зміст системи соціальних прав, гарантій, рівень реалізації кожної з них повинні відображати не тільки рівень факторів виробництва сформовані в суспільстві уявлення про справедливість. При її ігноруванні не залишається нічого, що могло б надати цінності життю людей.

Посилення результативності інституційних механізмів соціального захисту населення України вбачається у здійсненні наступних конкретних заходів по коригуванню мінімальної заробітної плати в Україні (щоквартальне збільшення номінальної величини мінімальної заробітної плати в умовах економічного зростання з врахуванням рівня інфляції, зменшення її оподаткування, приведення до 2020 р. мінімальної заробітної плати до рівня 60% від рівня середньої згідно стандартів гідної праці МОП, збільшення питомої ваги оплати праці у ВВП до рівня 50%. В умовах ринкових відносин держави не може примушувати роботодавців підвищувати оплату праці найманих працівників тим більше в умовах глибокої економічної кризи. Ресурсом, який стимулює роботодавців

виплачувати більш високу заробітну плату безпечно є економічне зростання та конкуренція за робочу силу. Її відсутність за нинішніх умов потребує зосередження зусиль держави на детінізації економіки посилення контролю державних інституцій за дотриманням трудового законодавства. У зв'язку з цим слід погодитись з тим, що проблеми конкуренції в новітній економіці, заснованій на знаннях, де успіх визначають наявністю добре адаптованої, кваліфікованої й освіченої робочої сили, можуть бути розв'язані лишень інструментами добробуту, що заохочують активну участь населення, передусім на ринку праці, та готують громадян до протистояння новим ризикам [165, с.59].

З метою посилення впливу інституційних механізмів соціального захисту на поліпшення добробуту наших співгромадян слід реформувати соціальні стандарти, гарантії і нормативи, що включає створення єдиної державної системи соціальної стандартизації й соціального нормування на основі інституційно-правової кодифікації їх інституційно-правових засад; визначення відповідних соціальних стандартів як нормативно-регламентованих державою орієнтирів щодо якісних і кількісних характеристик задоволення суспільно-необхідних потреб людини, доступність яких гарантується державою через різні форми фінансування; розроблення організаційно-правових основ дотримання державою соціальних гарантій, стандартів та нормативів з метою формування цілісної інституційно-правової системи соціального захисту населення; виокремлення спеціальних положень щодо програми дій уряду на період подолання кризових станів в країні з відповідним внесенням змін до нині діючого соціального законодавства з урахуванням регіональних проблем соціального захисту населення. Слід також привести понятійно-категоріальний апарат в частині соціальної стандартизації у відповідність з його сутнісними характеристиками, подолання неузгодженості та неадекватності їх використання в соціальному законодавстві укласти термінологічний словник соціальної сфери з чітким та однозначним визначенням термінів, понять та

категорій, пов'язаних з соціальним захистом населення. В процесі якісного вдосконалення єдиної державної системи соціальної стандартизації та соціального нормування правомірно доповнити розробці та прийнятті законодавчим органом нашої держави поданий проект Соціального кодексу положення визначенням відповідних соціальних стандартів як нормативно-регламентованих державою орієнтирів щодо якісних і кількісних характеристик задоволення суспільно-необхідних потреб людини, доступність яких гарантується державою через різні форми фінансування, в тому числі позабюджетні страхові та інші джерела; виокремити спеціальним розділом «Організаційно-правові засади дотримання державою соціальних стандартів, нормативів та гарантій» з метою формування цілісної інституційно-правової системи як одного з важливих елементів реалізації соціальної політики; відмовитись від пропонованого в проекті Соціального кодексу трактування прожиткового мінімуму з орієнтацією його вартісної величини на мінімальний набір непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи.

У такий спосіб буде створена загальнодержавна інституційно-правова система дотримання соціальних стандартів, основні засади поліпшення соціальної захищеності населення визначатимуться загальнодержавним соціальним законодавством, а розвиватимуть та реалізуватимуться в нормативних актах і заходах центральної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що дозволить регулювати соціальні асиметрії доступу до соціальних послуг, соціальну відповідальність регіонального бізнесу, органів місцевого самоврядування, демократизацію та утвердження громадянського суспільства.

До прийняття Соціального кодексу та в контексті реалізації програми дій уряду України на період до подолання економічної кризи внести зміни до нині діючого соціального законодавства шляхом визначення послуг, які входять до мінімальних соціальних стандартів з урахуванням потреб для

задоволення основних соціальних і культурних потреб особи.

На сучасному етапі формування інституційно-правових засад соціального захисту населення адекватного ринковим відносинам та враховуючи зростання масштабів бідності серед значної частини пересічних громадян нашої країни було б доцільно Міністерству економічного розвитку і торгівлі України підготувати законопроект в якому чітко визначити взаємозалежність між динамікою зростання валового внутрішнього продукту і підвищенням рівня соціальних стандартів, оскільки за умов його падіння чи стагнації постановка питання про підвищення прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати та інших державних соціальних гарантій і стандартів економічно є не логічною.

При наявності значних природних, економічних та інтелектуальних ресурсів України в сучасних умовах здатна реалізувати цей потенціал для того, щоб вийти на рівень сталого економічного розвитку, структурних змін, адекватних сучасному етапу науково-технічної революції і зростання добробуту населення. Вітчизняні науковці і фахівці в пошуках моделі відродження нашої країни намагаються визначити модель економічного розвитку яку варто було б використовувати в якості довгострокового орієнтира. Дискусія ведеться в основному навколо «доганяючої» та «випереджаючої» моделей економічного розвитку. На нашу думку, довготривалий кризовий стан нашої економіки, військові дії на Сході країни, значний обсяг зовнішніх боргових зобов'язань об'єктивно штовхають нашу країну на шлях економічного розвитку на засадах «доганяючої» моделі. Слід брати до уваги, що Україна не зможе вийти на авангардні рубежі світового розвитку з промисловістю, в якій домінують технології XX століття, екологічно небезпечні виробництва третього і четвертого технологічних укладів та вкрай зношена інфраструктура.

Значне відставання в економічному розвитку відповідно породило низку проблем у сфері соціального захисту наших громадян. За оцінками експертів рівень соціальної захищеності нашого населення відстає від рівня

країн Центральної Європи і Балтії в 2-3 рази. Зрозуміло, що при відсутності необхідних економічних умов, швидке та одномоментне подолання цього розриву неможливе. Тому складовою стратегії реформи соціального захисту в нашій країні має стати поетапне досягнення рівня соціальних стандартів східноєвропейських країн та Латвії, Литви і Естонії. Доцільно у якості орієнтирів поставити завдання протягом перших 10 років довести кількісні параметри соціальної захищеності наших громадян до 80% нинішнього рівня життя в цих країнах, на наступному етапі – 100%. Однак вирішальною мірою це можливе при умові, що військові дії на Сході нашої держави будуть припинені, а вітчизняна економіка вийде на траєкторію сталого економічного зростання.

Нова стратегія регіонального розвитку передбачає впровадження в практику державного управління організаційної, адміністративної і фінансової автономії місцевих общин. Перенесення прийняття рішень щодо вирішення проблем соціально-економічного розвитку на регіональний та локальний рівень несе в собі позитивний потенціал. Однак зміна підходів до адміністративно-територіального устрою нашої держави має здійснюватись на засадах упередження «феодалізації» регіонів та збереженні відповідальності держави за всі дії щодо захисту соціальних та економічних прав і свобод населення, виконання вимог Конституції України, унеможливленні перенесення корупційних схем привласнення ресурсів соціального захисту населення на регіональний і локальний рівень.

Значним ускладнюючим чинником здійснення децентралізації управління є насторожене ставлення до всіляких реформ, яке сформувалося в менталітеті наших співгромадян. Адже доволі часто вони завершувались погіршенням соціальних стандартів їх життєдіяльності. Таке ставлення до реформ значною мірою викликане і тим, що теорія і особливо практика соціального захисту населення набули політичного забарвлення.

Таким чином, аналіз критеріїв та показників результативності соціального захисту населення в нашій країні свідчить про досить

суперечливі процеси в цій сфері. При зростанні номінальних величин основних соціальних стандартів має місце їх нездатність забезпечити суспільно-прийнятий рівень задоволення базових потреб населення що свідчить про їх низьку результативність та невідповідність функціональному призначенню. Поліпшення результативності інституційних механізмів соціального захисту населення потребує реформування соціальних стандартів, визначення стратегії їх наближення до рівня країн членів Європейського Союзу.

3.3. Механізми соціального захисту соціально-вразливих верств населення

Серед таких соціально-вразливих верств населення як інваліди, члени неповних сімей, хронічно бідні, люди похилого віку, на яких поширюються різноманітні форми підтримки з боку держави виокремлено дітей, молодь, жінок. В умовах ринкових відносин ці категорії населення потребують використання додаткових механізмів соціального захисту.

Однією з актуальних проблем для нашої та багатьох країн світу є дитяча безпритульність, бездоглядність і соціальне сирітство. Чисельність безпритульних дітей в Україні коливається від 40 до 100 тисяч. Більшість безпритульних – це діти шкільного віку від 6 до 16 років – 76%, дошкільнята – 13%, підлітки старше 16 років – 11%. Найбільша кількість безпритульних та бездоглядних дітей в межах України налічується в Донецькій, Луганській, Харківській областях. Третину цих дітей виганяють з дому батьки-алкоголіки та наркомани; до 40% – це діти з неблагополучних сімей та відповідних соціальних груп населення, значна частина яких стає жертвами окремих злочинців та злочинних угруповань [167, с.55-57].

В українському суспільстві не до кінця усвідомлені наслідки такого становища у сфері соціального захисту дітей. Адже через декілька десятиліть ці діти стануть дорослими і всі економічні та соціальні негативи їх виживання в дитячому віці будуть інституціолізованими, що може привести до цілого ряду негативних наслідків в соціально-економічній сфері загалом, криміногенній ситуації та демографічних процесах, зокрема.

Донедавна безпритульність дітей та соціальне сирітство було більшою мірою притаманне промисловим центрам нашої країни з їх розвиненою інфраструктурою та мережею торгівельних і розважальних центрів, котрі сприяють підтриманню життєдіяльності бездомних дітей, а з іншого боку, несуть велику кількість загроз. Однак зі зростанням трудової міграції бездоглядність, соціальне сирітство стало поширеним явищем і в аграрно-індустріальних регіонах нашої країни.

Інституалізація суспільної опіки над сиротами та покинутими дітьми в Україні за роки незалежності відбувалася при провідній ролі держави й її взаємодії з громадськими інституціями. Для поліпшення соціальної захищеності безпритульних дітей, пошуку і впровадження результативних інституційно-правових механізмів була розроблена і реалізована Державна програма подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на 2006–2010 роки.

Однак аналіз законодавчих актів свідчить про невизначеність категоріального апарату стосовно бездоглядності дітей. Так, в Законі України “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, безпритульні діти ототожнюються з дітьми позбавленими батьківського піклування [167]. В Законі України “Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей” поняття “безпритульні діти” поширюється на дітей, які змушені залишати свою сім’ю або дитячий заклад, де вони перебували, або пішли зі своєї власної волі й не мають певного місця проживання [168]. В цьому нормативно-правовому акті на противагу вищезгаданому законодавець

відокремив із загальної маси дітей, позбавлених батьківського піклування, категорію “безпритульні діти”.

З метою поліпшення інституційно-правових засад подолання бездоглядності та безпритульності дітей в умовах України правомірно скористатися типологією безпритульності за критерієм відсутності житла, розробленою Європейською федерацією організацій ETHOS. Концептуальною основою такої типології взято три сфери, що складають поняття “дім”, відсутність яких можна сприймати як вказівку на бездомність. Дім можна зрозуміти, як наявність належного помешкання, яким людина та його сім'я повністю володіє (фізична сфера); здатність підтримувати приватні стосунки та насолоджуватися ними (соціальна сфера) і законне право на роботу (юридична сфера) [169, с. 8].

В контексті реформування системи соціального захисту населення, на наше переконання, шляхи подолання безпритульності та бездоглядності дітей вбачаються у поєднанні декількох складових. По-перше, зменшення рівня безробіття, яке є основною причиною бідності багатьох українських сімей і їх неспроможності утримувати та належним чином виховувати власних дітей. В такий спосіб буде нейтралізовуватися дія чинників, котрі є джерелом цього негативного явища у сфері соціального захисту дітей.

По друге, до наявного арсеналу соціально-захисних дій, спрямованих на упередження та подолання негативних наслідків бездоглядності дітей, необхідний постійний науковий моніторинг тенденцій та динаміки показників безпритульних дітей, стану їх соціальної захищеності; аналіз результативності державної політики щодо реалізації форм, механізмів, заходів у сфері соціально захисту безпритульних; поширення практики укладання угоди між батьками або органами опіки і піклування та конкретним громадянином (соціальним працівником, патронатом, вихователем), який працює в соціальній сфері і опікується забезпеченням життєдіяльності, вихованням та влаштуванням такої дитини; розширення мережі соціально реабілітаційних центрів для неповнолітніх; перенесення

пріоритетів у діяльності державних соціальних служб та виявлення кризових родин з метою своєчасного проведення низки профілактичних заходів; удосконалення реабілітаційно-профілактичної роботи, здійснюваної у притулках для дітей; розробка та реалізація нової Державної програми подолання дитячої безпритульності.

По-третє, поступове поширення більш дієвих форм соціального захисту та виховання дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування навічмін існуючій системі інтернатних закладів, а також виховання таких дітей в сімейних формах та їх усиновлення. Динаміка кількості інтернатних закладів соціального захисту дітей, чисельності дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування, виховання яких здійснюється в сімейних формах та їх усиновлення представлена в додатках В, Г, Д.

Злободенною проблемою сьогодення стало використання дитячої праці в Україні, яка з планом часу тільки загострюється. Основною причиною поширення нерегламентованої дитячої зайнятості є низький рівень життя більшості українських сімей. Це призводить до того, що в Україні змушена працювати значна кількість дітей.

За даними Федерації профспілок, в Україні найвищий рівень (до 10%) дитячої праці припадає на багатодітні сім'ї, а зайнятості – на вікову групу 15–17 років. Спостерігається використання праці дітей у віці 7–12 років, що національним законодавством взагалі заборонено. Особливо високим є рівень зайнятості дітей у безробітних родинах. Водночас певна частка серед працюючих дітей належить дітям із забезпечених сімей.

За оцінками експертів, лєвова частка дітей зайнята на роботах, які небезпечні для здоров'я. Поширення цього явища призводить до того, що трудова діяльність у ранньому віці може мати серйозні наслідки для здоров'я дитини та її розвитку. Тому нагальним є дотримання норм Конвенції Міжнародної організації праці №182, ратифікованої Україною у 2000 році [170, с.1542-1545].

В контексті нашого дослідження слід підкреслити, що дитинство – це той відрізок життя людини, коли родина та суспільство мають всіляко сприяти оволодінню нею необхідним запасом знань, фізичному, інтелектуальному розвитку, її становленню як соціально відповідальної особистості. Невід’ємною складовою частиною цього періоду розвитку людини є трудове виховання, котре направлене на формування творчої особистості в різних видах трудової діяльності: навчальній, науковій, виробничій, сфері обслуговування, господарсько-побутовій та інших [171, с.165]. Його завдання зводяться до розуміння трудової діяльності як потреби живого здорового організму; формування психологічної та практичної готовності працювати; виховання умінь та навичок колективної й індивідуальної праці; прищеплення інтересу до науки, техніки, культури, виявлення схильностей та навичок до певних видів діяльності; виховання свідомої дисципліни та дисциплінованості; врахування регіональних, місцевих умов та використання їх в навчально-виховному процесі.

З цього випливає, що слід розмежовувати дитячу працю як складову соціально-економічних відносин, коли вона використовується для отримання прибутку та через свою природу або умови, в яких вона протікає, нерідко ставить під загрозу майбутнє дітей, їхні можливості стати повноцінними працівниками та членами суспільства. А допомога батькам у виконанні родинних і домашніх обов’язків, трудова діяльність підлітків протягом кількох годин до або після занять у школі, під час канікул, щоб заробити на кишенькові витрати за визначенням не належить до дитячої праці, а є елементами трудового виховання. Вона сприяє набуттю ними професійних базових навичок і вмінь майбутньої трудової діяльності та соціалізації особистості. В соціально-економічному сенсі така трудова діяльність дозволяє їм робити внески у сімейний бюджет, заробити гроші на кишенькові витрати, сприяє формуванню їх впевненості в собі та соціальної відповідальності.

Встановлення кримінальної відповідальності за експлуатацію дітей є прогресивним кроком вітчизняного законодавства, однак низка проблем у конструюванні цієї норми та практиці її застосування призвела до того, що цей правовий механізм протидії незаконному використанню праці дітей неефективний. Підвищення результативності соціального захисту дітей від експлуатації вбачається у посиленні адміністративної та кримінальної відповідальності роботодавців, розширенні контрольних функцій держави в цій сфері соціально-економічних відносин.

В узагальненому вигляді інституційні механізми соціального захисту дітей передбачають комплексне використання адміністративної і кримінальної відповідальності роботодавців за експлуатацію дитячої праці, розроблення дієвих засобів моніторингу та контролю з метою протидії безпритульності, залученню дітей до небезпечних видів діяльності з визначенням структур, на які покладаються ці функції, розширення неінтернатних форм виховання, легалізації праці підлітків за згодою батьків за умов, що це не шкодить їх здоров'ю та не перешкоджає отримувати належну освіту, зменшення рівня бідності сімей з дітьми. Їх використання сприяє формуванню на макро- і мікрорівні соціального середовища, яке зменшує ризики десоціалізації дітей, забезпечує виховання у відповідності за діючими у суспільстві нормативними моделями, інтегрує дію інституційних механізмів соціального захисту дітей. Водночас лише зменшуючи безробіття, масштаби і глибину бідності наших співгромадян, поліпшуючи ставлення суспільства до проблем дитячої праці, спрямовуючи його зусилля на подолання негативних соціально-економічних наслідків цього феномену можна наблизитися до утвердження стандартів притаманних країнам Європи.

Важливість проблем соціального захисту молоді аргументується тим, що вона складає біля половини працездатного населення країни. Однак молодь як об'єкт соціального захисту населення в сучасних умовах стикається з рядом проблем, при ігноруванні яких українське суспільство

може полатитися демографічною кризою. З огляду на це одним з пріоритетів реформування соціального захисту населення має бути орієнтація на вирішення проблем молоді та залучення її потенціалу на вирішення поточних і стратегічних цілей соціально-економічного розвитку [160].

При дослідженні стану соціального захисту молоді в нашій країні слід враховувати, що нині молодіжного віку досягло те покоління наших співгромадян, котре народилося і виховувалося в умовах становлення і дії ринкових відносин, розвитку інформаційних технологій, величезних можливостей спілкуватися не тільки з громадянами своєї країни, а практично зі всією планетою. Тому цілком природним є прагнення частини нашої молоді мати рівень соціальної захищеності за стандартами постіндустріальних країн у власній країні та відносини з державними інституціями на засадах демократичного суспільства.

Серед значної кількості форм соціального захисту молоді провідне місце належить її зайнятості. В Україні, як і в інших країнах світу, найбільше від безробіття потерпають молоді особи у віці від 15 до 24 років. Наші дослідження свідчать, що за 2010-2014 рр. рівень безробіття серед цієї вікової групи молоді збільшився з 17,2% до 22,4% і був найвищим серед інших вікових груп усього населення нашої країни. Серед молоді у віці 25–29 років безробіття теж зросло від 10,0% у 2010 році до 11,1% в 2014 році. За цей час рівень зайнятості у першій віковій групі зменшився з 33,6% до 26,5%, а в другій скоротився з 72,0% до 71,6% [173, с. 62; 174, с.56]. В 2014 р. рівень безробіття у першій віковій групі становив 23,1%, а зайнятості 29,5%, а у другій відповідно 1,1%.

Високе безробіття серед молоді є складовою соціально-економічною проблемою для нашого суспільства. Воно є джерелом високого рівня ризиків соціального виключення цієї суспільно значущої верстви внаслідок низького рівня соціальної захищеності. Інший негативний наслідок - поширення бідності, алкоголізму, наркоманії, зростання злочинності, жорсткості,

падіння загального культурного рівня населення, негативних тенденцій у демографічній сфері. Між тим в кожному суспільстві молодь належить до тієї соціальної верстви, соціальна захищеність якої сприяє її соціалізації, формуванню висококонкурентної робочої сили, здатної вирішувати не тільки власні життєві проблеми, а й брати активну участь у вирішенні загальносуспільних проблем. Майбутнє кожної сучасної спільноти визначальною мірою залежить від того як вона дбає про тих, хто вливається в усі її структури нині і в прийдешніх часах [176, с.30].

У цьому контексті намагання молодих осіб, що підтримується багатьма батьками, здобути вищу освіту містить у собі потенційні можливості підвищення конкурентоспроможності цієї категорії населення на ринку праці й соціальної захищеності в майбутньому. Однак, нині чітко окреслився дисбаланс між потребою нашої економіки, соціальної сфери, органів державного управління у фахівцях гуманітарно-економічного та юридичного профілю і чисельністю підготовлених фахівців інженерно-технічного та технологічного профілю, висококваліфікованих робітників.

Констатоване багатьма дослідженнями намагання нашої молоді якомога раніше почати трудову діяльність виховує в неї орієнтацію на працю, самостійність, ініціативність, формує багатопрофільність праці, тощо. З іншого боку, конкурентоспроможність цієї категорії населення значно знижується при відсутності закінченої повної загальної середньої та повної вищої освіти, що призводить до зниження стартових характеристик носіїв робочої сили, поліпшувати які необхідно вже в процесі трудової діяльності. Водночас при ранньому початку трудової діяльності молодих осіб зростають соціальні та економічні ризики (безробіття, нестійкий характер зайнятості тощо).

Можливість набути молодого людиною певного досвіду трудової діяльності і в такий спосіб дає новий Закон України «Про зайнятість населення» поліпшити конкурентоздатність. Стимулом до працевлаштування молодих фахівців є звільнення роботодавців протягом року від виплат

єдиного соціального внеску [177]. Однак ця норма закону не враховує необхідність соціального захисту працевлаштованої особи в разі хвороби, виробничої травми тощо. До того ж молодому фахівцю доведеться на рік довше працювати, щоб мати право на мінімальну пенсію, бо відсутність відрахувань до страхових соціальних фондів позбавляє молоду особу такої можливості.

Внутрішні державні інвестиції, призначені для розв'язання соціально-економічних проблем зайнятості, стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу (на що найбільше вмотивована українська молодь) і поліпшення у такий спосіб самозахисту та соціальної захищеності цієї важливої складової нашого населення, фактично не працюють.

Кабінет Міністрів України 15 жовтня 2012 р. затвердив Програму сприяння та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 р. Серед основних напрямів діяльності уряду в цій сфері визначено: стимулювання зацікавленості роботодавців у створенні нових робочих місць, підвищення рівня зайнятості сільського населення, посилення мотивації та сприяння в працевлаштуванні соціально вразливих категорій населення.

Головною вадою цієї програми є відсутність заходів, спрямованих на підвищення оплати праці, а звідси – мотивації до працевлаштування. Ця програма, як і низка подібних, відірвана від реального стану економіки нашої держави. Створення робочих місць потрібно профінансувати, а без цього програма існуватиме тільки на папері. Окрім того, суттєвий вплив на працевлаштування має мотивація до зайнятості. Активні дії щодо пошуку роботи можливі за наявності такої мотивації, в іншому разі це просто дефінітивне, а не змістовне твердження.

У зв'язку з цим основними заходами щодо поліпшення соціального захисту молоді на ринку праці мають бути:

- забезпечення права на перше робоче місце з гарантуванням безперервної трудової діяльності не менше двох років, сприяння держави і приватного сектору залученню до трудової участі молоді за набутою

спеціальністю в індустріальних парках, кооперативних, орендних підприємствах, шляхом встановлення пільг при оподаткуванні та кредитуванні роботодавців, державне фінансування молодіжних обмінів з іншими країнами для підвищення кваліфікації й інші, шляхом удосконалення механізмів їх реалізації;

– впровадження в систему вищої та професійно-технічної освіти гнучких форм підготовки фахівців, а також застосування правових норм щодо відшкодування вартості навчання фахівцями, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, позбавлення права працювати за фахом, якщо випускник ВНЗ не працював за спеціальністю протягом двох років. Поєднання цих заходів сприятиме соціальному становленню молоді як головного носія потужного трудового потенціалу економіки, а його реалізація у сфері продуктивної зайнятості, відкриває перспективи професійного зростання та поліпшення соціальної захищеності молоді як активного суб'єкта ринкових соціально-економічних трансформацій.

Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що результативність зазначених заходів щодо поліпшення соціального захисту молоді сприятиме включенню молоді у вирішенні тактичних і стратегічних проблем соціально-економічного розвитку нашої держави.

Активні соціально-економічні трансформації в постсоціалістичних країнах суттєво змінюють усталені уявлення щодо ролі і місця представників протилежних статей як у веденні домашнього господарства, так і їхньої участі у трудовій діяльності і охоплення соціальним захистом. Сьогодні ринкові перетворення відчутно позначилися на системі соціально-економічних відносин і актуалізували гендерні аспекти останніх.

Жінки не тільки беруть активну участь у спільному виробництві та наданні різноманітних послуг, а й виконують ряд інших функцій, пов'язаних з організацією життєдіяльності домогосподарств, вихованням дітей. За своїм фізіологічним призначенням. Тільки вони народжують дітей та разом з іншими членами родини, у першу чергу з чоловіком, опікуються станом їх

здоров'я, вихованням, навчанням та соціалізацією у систему суспільних відносин, що потребує значних витрат часу та зусиль. Тому порівняно з чоловіками в соціально-захисному сенсі жінки перебувають у більш вразливому становищі. З цього випливає гендерна складова соціального захисту населення.

Конституція України, ряд нормативно-правових актів декларують рівність представникам обох статей, надаючи жінкам і чоловікам однакові можливості у сфері трудової діяльності і винагороди за працю, здобуття освіти, професійній, громадсько-політичній та культурній діяльності [172, с. 192]. Разом з державними інституціями на забезпечення соціального захисту жінок спрямована діяльність понад 70 недержавних жіночих об'єднань. Проте законодавство створює лише певні правові передумови для поліпшення стану соціальної захищеності жінок, а громадські організації мають обмежені можливості. Тому соціально-економічна дійсність демонструє дію механізмів, котрі інколи невіддільні як державному регулюванню, так і позитивним змінам у сфері соціального захисту жінок.

Структурування нашого суспільства за гендерною ознакою у сфері соціально-трудова відносин, закріплює за статтями певні соціально-економічні статуси, ролі та норми поведінки, що негативно позначається на стані соціального захисту жінок і спричиняє специфічні процеси в цій сфері соціально-економічних відносин. В соціально-захисному вимірі гендерний аспект цих відносин передбачає розподіл економічних ресурсів між групами людей залежно від їх статі, а також розподіл соціальної відповідальності за добробут між родиною (як домогосподарством), ринком та державою. Визначальною мірою формою їх прояву служить рівень економічної активності, зайнятості та безробіття чоловіків і жінок. Динаміка цих індикаторів представлена в таблиці 3.9. З таблиці випливає, що за досліджуваний період рівень економічної активності жінок був нижчий на тлі всього населення та порівняно з чоловіками хоча за 2000–2013 роки він зменшився на 0,3%. Рівень зайнятості жінок за цей період зріс на 4,6%, але

був нижчий порівняно з усім населенням та з особами протилежної статі. Це можна віднести не тільки на рахунок нижчої економічної активності жінок за період спостережень, а й на те, що протягом 2000–2013 років в Україні спостерігалось зростання валового внутрішнього продукту. Тому можна припустити, що зростання доходів чоловіків (в тому числі грошових переказів чоловіків-мігрантів) були такими, що деякі заміжні жінки вирішили не працювати. На економічну активність жінок має вплив і відсутність необхідної кількості дитячих дошкільних закладів, гнучких графіків робочого дня. Суттєво вплинуло на присутність жінок на ринку праці збільшення виплат допомоги у зв'язку з народженням дитини, внаслідок чого багато жінок воліють присвятити себе догляду та вихованню дітей впродовж кількох років.

Таблиця 3.9

Динаміка рівня економічної активності, зайнятості та безробіття за статтю в 2000–2013 роках

	Роки														
	2000			2008			2011			2012			2013		
	Рівень економічної активності (у %)	Рівень зайнятості (у %)	Рівень безробіття (у %)	Рівень економічної активності (у %)	Рівень зайнятості (у %)	Рівень безробіття (у %)	Рівень економічної активності (у %)	Рівень зайнятості (у %)	Рівень безробіття (у %)	Рівень економічної активності (у %)	Рівень зайнятості (у %)	Рівень безробіття (у %)	Рівень економічної активності (у %)	Рівень зайнятості (у %)	Рівень безробіття (у %)
Усе населення	62,5	55,3	11,5	63,3	59,3	6,4	64,3	59,2	7,9	64,6	59,7	7,5	64,5	59,3	8,0
жінки	58,6	50,7	11,7	57,5	54,0	6,1	58,5	54,5	6,8	58,6	54,8	6,4	58,9	55,3	6,2
чоловіки	69,0	60,9	11,7	69,8	65,2	6,6	70,7	64,4	8,8	71,3	65,2	8,5	71,6	65,9	8,0

*в середньому за місяць

**Джерело: [розраховано за даними 129, с.363; 130, с.12].

Гендерний компонент розподілу економічних ресурсів найбільш яскраво проявляється в оплаті праці жінок та чоловіків. Якщо в 2008 році середньомісячна заробітна плата чоловіків складала 2080 грн., то жінок

1565 грн., що становить 75,2% оплати праці чоловіків, в 2013 році відповідно 3711 грн., і 2866 грн., та 77,2% [120, с.223; 119, с.189]. Це є свідченням наявності суттєвого розриву у рівнях заробітної плати чоловіків та жінок і є проявом гендерної нерівності у цій важливій складовій соціального захисту жінок. Водночас позитивною тенденцією, є звуження гендерного розриву в оплаті праці, що відповідає прагненню України досягти заявленої мети – скороченню гендерного розвитку до 14% відповідно до цілей розвитку тисячоліття, яким Україна рішуче висловила свою прихильність.

В соціально-економічній літературі причини нерівності у доходах та стані соціальної захищеності чоловіків і жінок є предметом гарячих дискусій. Серед цих причин називаються відміни у кількості відпрацьованих робочих годин, рівнях освіти, кваліфікації та досвіді роботи, вертикальну професійну сегрегацію, котру доволі часто називають “скляною стелею” через її невидимість. Досить поширеною є точка зору, відповідно до якої до причин нерівності в доходах і соціальній захищеності за статевою ознакою відносять гендерно-обумовлені відмінності та вибір, що його жінки та чоловіки здійснюють стосовно умов праці й обсягу часу та енергії, котрі використовуються на кар’єрне зростання. При цьому береться до уваги схильність жінок обирати низькооплачувану роботу та надання переваги менш небезпечній або гнучкішій роботі, тоді як чоловіки погоджуються працювати в небезпечних та шкідливих умовах з відповідними надбавками в оплаті праці. Водночас дослідження свідчать про наявність прямої гендерної дискримінації. Така дискримінація здійснюється не шляхом сегрегації жінок у неформальний сектор, а через різницю у винагороді за різні завдання у формальному секторі, неоднакові можливості кар’єрного зростання та виключення жінок із сфери краще оплачуваних робіт у верхній частині професійної ієрархії [184, с.24].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що гендерний розрив в оплаті праці належить до визначальних чинників меншої соціальної захищеності жінок, є об’єктивним явищем, що спонукає державні та громадські інституції

до реалізації принципів гендерної рівності у сфері зайнятості з метою усунення відмінностей в оплаті праці чоловіків і жінок, статевих дискримінацій при працевлаштуванні, скороченні персоналу, при просуванні на використання праці жінок з дітьми шляхом відшкодування державою витрат; сприяння їх самозайнятості; відкриття державною службою зайнятості шкіл ведення бізнесу з дистанційною формою навчання; залучення до нестандартних форм зайнятості (неповна зайнятість, зайнятість на умовах неповного робочого часу, дистанційна зайнятість та інші) жінок, які мають дітей; преференційне ставлення до осіб тієї статі, котра представлена меншою чисельністю (що слід передбачити в проекті трудового кодексу); встановлення квот на керівні посади у державних органах та органах місцевого самоврядування; запровадження адміністративних стягнень у вигляді штрафів за прояви дискримінаційної поведінки роботодавців. Дотримання інституційно-правових норм щодо рівних можливостей чоловіків і жінок у сфері зайнятості сприяє подоланню гендерного розриву в розподілі економічних ресурсів, досягненню економічної незалежності представників обох статей, поліпшенню соціальної захищеності жінок, подоланню гендерних стереотипів у суспільно-економічних відносинах.

Проблематика соціальної захищеності жінок включає не тільки подолання гендерного розриву в оплаті праці, професійному зростанні, а й сферу родинних відносин. Ринкові перетворення в Україні змінюють моделі формування доходів сім'ї. З одного боку, немає "межі" заробітної плати і законодавчої заборони сумісництва, змінився процес формування заробітної плати, легалізоване отримання дивідендів за акціями, ренти від здачі в оренду нерухомого майна тощо, що суттєво змінює структуру доходів українських родин. За таких умов частина з них має можливість повноцінно жити за рахунок заробітків одного з членів подружжя. Водночас у період ринкових перетворень виникло і продовжує існувати сімейне безробіття,

значно знизився добробут багатьох родин, має місце безпритульність дітей, соціальне сирітство.

В другій половині XX ст. ринкові принципи почали проникати у ті сфери соціально-економічної життєдіяльності, котрі традиційно регулювалися соціокультурними механізмами. До прикладу родину, котра в сучасних умовах належить до однієї з головних життєвих цінностей світової спільноти, нова інституційна економічна теорія розглядає як малодохідне підприємство, що виробляє низькорентабельний продукт – дітей. Порівнюючи діяльність у двох сферах – виробничій і родинній, з точки зору одержання особистого доходу, апологети цієї теорії твердять, що вкладення у власну освіту, здоров'я, кар'єру приносять у грошовому еквіваленті набагато більший дохід, аніж затрати часу та коштів на родину і дітей [185, с.78]. Дж. Б'юкенен, підкреслюючи парадоксальні й згубні для соціуму наслідки такої вульгарно-ринкової орієнтації, зазначав, що чим багатша країна, тим менше в ній дітей і тим швидше її народ починає вимирати [186, с.56].

В найбільш загальному визначенні соціальний захист сім'ї, як об'єкта та складової реформування цього суспільного інституту, має спрямовуватись на формування інституційних механізмів, котрі забезпечують ефективну профілактику соціальних ризиків в процесі функціонування цього інституту. Мається на увазі їх спрямованість на формування і збереження сім'ї, створення умов для проживання в ній осіб з обмеженими можливостями забезпечення власної життєдіяльності та поєднання виконання сімейних обов'язків з професійною діяльністю.

У спадок від адміністративно-командної системи наше суспільство отримало значною мірою одержавлену сім'ю з її повною економічною соціальною правовою залежністю від державних, необґрунтованих останньої в родині відносин. Тому реформування системи соціального захисту населення України включає нові підходи до державного регулювання сфери сімейно-шлюбних відносин. Його кінцевою метою є посилення ролі сім'ї як соціального інституту, створення умов для реформування економічних,

соціальних, правових засад утвердження свободи сімейно-шлюбних відносин, сімейної незалежності й цілісності її розвитку. Пріоритетом цього реформування є створення умов для відтворення природно-історичного характеру функціонування і розвитку українських родин, які були б адекватні сучасним реаліям їх соціально-економічного буття в умовах глобалізації, загальносвітових демократичних тенденцій. Утвердження таких зв'язків і взаємодій у сфері соціально-економічних відносин, які б відповідали сучасним прогресивним цінностям та нормам сімейної організації життєдіяльності суспільства на всіх етапах життєвого циклу сім'ї належить до актуальних проблем сьогодення.

На нинішньому етапі соціально-економічних трансформацій наочно стали проявлятися загрози, пов'язані з порушенням рольової функції сім'ї – репродуктивної. При цьому слід мати на увазі, що саме жінки виконують значні обсяги репродуктивної діяльності, пов'язаної з виконанням сімейних функцій та домашньої роботи. Стрижнем та головним мотиваційним чинником життєдіяльності жінок є сім'я. В центрі духовності української родини завжди перебувала жінка-мати, берегиня, котра згуртовує навколо себе її членів.

Серед значної кількості механізмів заохочення народжуваності, нагромаджених світовою спільнотою, в Україні надано перевагу матеріальному стимулюванню. Активне монетарне стимулювання народжуваності в роки незалежності почалося у 2005 році шляхом запровадження значної фінансової допомоги при народженні дитини.

У складі інституту соціальних допомог функція активізації народжуваності покладена на монетарне стимулювання у формі виплат грошової допомоги при народженні дитини. Ця форма соціального захисту сім'ї в контексті її можливостей і результатів впливу на підвищення народжуваності в нашій країні позитивно оцінюється переважною більшістю наших співгромадян. Лише 65 опитаних вважають, що держава ніяким чином не має впливати на народження у сім'ях тієї чи іншої кількості дітей, 47% –

що держава має допомагати сім'ям мати стільки дітей, скільки вона бажає мати і 47% – що держава повинна намагатися зацікавити сім'ї у народженні більшої кількості дітей [187, с.186].

Збільшення виплат при народженні дитини спричинило зростання кількості народжених. Протягом 2005–2012 років вдалося збільшити річну кількість народжених дітей з 426,1 до 520,7 тис. осіб, або в 1,22 раза [189, с.327]. Особливо високими показники народжуваності були у 2008–2009 роках.

Не заперечуючи позитивного впливу фінансового стимулювання народжуваності в Україні, науковці підкреслюють короткотермінову ефективність таких стимулювань, коли активізація дітонародження відбувається за принципом “доза-ефект”. Прогнозується, що у недалекому майбутньому ситуація з народжуваністю не поліпшиться. На етапі переходу до інформаційної економіки швидше за все спостерігатиметься зниження дітородної активності населення під впливом соціокультурних чинників. Із року в рік в структурі населення зростатиме частка високоосвічених та професійно спроможних категорій, орієнтованих переважно на одnodітну модель сім'ї, готових інвестувати значні кошти у розвиток власного людського капіталу та людського капіталу дитини [190, с.31].

Досягнення стійких показників народжуваності вбачається у контексті реформування соціального захисту населення стосовно поліпшення народжуваності у поєднанні монетарного стимулювання материнства з трудовою діяльністю. З цією метою слід заборонити: працю жінок, особливо дітородного віку у нічні зміни та на робочих місцях зі шкідливими умовами праці; встановити оплату репродуктивної праці жінок, пов'язаної з виконанням сімейних функцій за виховання трьох і більше дітей до 16-річного віку на рівні не нижче мінімальної заробітної плати; половину витрат, пов'язаних із забезпеченням здоров'я жінки та базових потреб новонароджених під час вагітності й до моменту отримання першої виплати при народженні дитини відшкодовувати за рахунок місцевих бюджетів; для

поширення різних форм пільгового молодіжного житлового кредитування шляхом формувати накопичувальний та відновлювальний інвестиційні ресурси держави для забезпечення молодих сімей житлом; сформувати організаційні засади для здешевлення вартості будівництва та придбання житла молодим сім'ям.

Основні напрями реформування цієї складової соціального захисту населення нашої країни вбачаються у комплексному підході до політики зайнятості, пенсійного забезпечення та податкової політики. В цьому контексті необхідним є стимулювання працездатних членів сімей з дітьми до повернення на ринок праці. З цією метою доцільно запровадити систему податкових пільг для родин залежно від кількості дітей.

Слід одночасно із виплатами допомоги при народженні дитини посилити контроль з цільовим використанням коштів. Для захисту інтересів працівників із сімей, що потребують матеріальної підтримки слід, надавати пільги підприємствам, котрі створюють робочі місця для цієї категорії працівників, забезпечують їх професійну підготовку і перепідготовку. Для цільового спрямування коштів державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми доцільно вивчити соціально-економічні переваги запровадження продовольчих талонів, котрі дають право на безкоштовне отримання продуктів харчування в межах спеціальної державної програми. Вони є сурогатними грошима, що обмежуються обігом у вузькому секторі економіки і не впливають на стан монетарної системи країни.

Таким чином, система соціального захисту населення має у своєму розпорядженні значний арсенал механізмів забезпечення гідного життя соціально-вразливих верств населення та їх сімей. В нинішніх умовах їх застосування потребує якісного вдосконалення в контексті реформування цього суспільного інституту.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Вивчення соціального захисту населення в транзитивній економіці України свідчить про неоднозначні тенденції в цій сфері та наявність ряду проблем. У сфері оплати праці при зростанні номінальних величин середньомісячної та мінімальної заробітної плати протягом 2000-2014 років остання по відношенню до середньої залишається на рівні 35%. Погодинна заробітна плата була введена тільки в 2010 р. Хронічного характеру набула заборгованість із виплат заробітної плати.

В демографічній сфері продовжується процес депопуляції населення при його високій смертності і низькій народжуваності. Означені процеси породжені дією ряду чинників, серед яких досить дієвими є низький рівень життя наших співгромадян, спричинений відсутністю у них необхідних доходів, які можна було б витратити на збільшення чисельності сімей, виховання підростаючого покоління.

Аналіз стану зайнятості свідчить про те, що при зменшенні рівня безробіття кількість працевлаштованих зменшилась протягом останніх чотирнадцяти років майже в 2 рази.

Значною залишається кількість працюючих пенсіонерів, а їх питома вага в обліковій кількості працівників зростає, що є однією з причин низької соціальної захищеності цієї категорії населення. Свідченням останнього є зменшення частки пенсії по відношенню до середньої номінальної заробітної плати. Крім того має місце погіршення економічної безпеки пенсійного забезпечення, зростання дефіциту Пенсійного фонду, який покривається за рахунок надходжень з Державного бюджету України. Означені тенденції у сфері зайнятості населення є свідченням бідності наших співгромадян.

До чинників, які вплинули на низький рівень соціальної захищеності населення нашої країни належить деформована державна політика, проявом якої є ігнорування інтересів широких верств населення, здійснена соціально

несправедлива приватизація національного багатства, внаслідок якої її власниками стали представники олігархічного класу, надвисока монополізація вітчизняної економіки, відсутність прозорого конкурентного середовища, нерозвиненість інституту малого і середнього бізнесу та інституційної системи.

Аналіз діяльності інститутів соціального захисту населення свідчить, що за роки незалежності з формальної точки зору практично завершився процес її інституціоналізації. Однак нині діюча система державних соціальних стандартів, соціальних нормативів і норм не є цілісною, частина складових цієї системи не зорієнтовані на реалізацію конституційних норм і тому не втілюються в життя, що проявляється як недотримання соціальних прав, соціальних гарантій та соціальних стандартів в нашій країні. Інфляційні процеси і як наслідок падіння купівельної спроможності гривні не компенсуються збільшенням величини прожиткового мінімуму, а недотримання законодавчо встановленого співвідношення між прожитковим мінімумом та мінімальною заробітною платою далекі від стандартів європейських країн, суперечать об'єктивним законам розвитку розподільчих відносин, що є основною причиною поширення бідності як серед соціально вразливих верств населення, так і серед зайнятих.

Періодично здійснюване підвищення номінальної величини прожиткового мінімуму, інших соціальних стандартів та нормативів не компенсує втрат наших співгромадян у сфері споживання, викликаних хронічним зростанням вартості життя. Історично гарантія певного мінімуму споживання належить до фундаментальних функцій будь-якого суспільства, а нинішні проблеми в цій сфері економічних відносин свідчать про нагальну необхідність реформування інституційних механізмів соціального захисту населення нашої країни.

Вирішення цієї проблеми вбачається у реформуванні соціальних стандартів, гарантій та нормативів, яка включає створення єдиної державної системи соціальної стандартизації й соціального нормування на основі

інституційно-правової кодифікації їх інституційно-правових засад; визначення відповідних соціальних стандартів як нормативно-регламентованих державою орієнтирів щодо якісних і кількісних характеристик задоволення суспільно-необхідних потреб людини, доступність яких гарантується державою через різні форми фінансування; розроблення організаційно-правових основ дотримання державою соціальних гарантій, стандартів та нормативів з метою формування цілісної інституційно-правової системи соціального захисту населення; виокремлення спеціальних положень щодо програми дій уряду на період подолання кризових станів в країні з урахуванням регіональних проблем соціального захисту населення.

В процесі дослідження результативності дії механізмів забезпечення гідного життя окремих категорій населення, соціально вразливих верств населення встановлено, що найбільш актуальною щодо захищеності дітей є дитяча безпритульність, бездоглядність та використання дитячої праці. Основні шляхи вирішення цих проблем вбачаються у поєднанні декількох складових: зменшення безробіття, яке спричиняє бідність багатьох українських сімей і їх неспроможність утримувати та належним чином виховувати власних дітей; здійснення організаційних заходів науково-аналітичного, інституційного та соціально-реабілітаційного характеру спрямованих на поліпшення соціального захисту дітей. Останньому також сприятиме подальша підтримка й поширення сімейних форм виховання, усиновлення, опіка, супровід вихованців інтернатних закладів після їх закінчення, розробка та реалізація регіональних програм забезпечення житлом таких дітей, зменшення використання дитячої праці з метою отримання прибутку та підвищення соціального захисту дітей від експлуатації, потребує посилення адміністративної і кримінальної відповідальності роботодавців за її використання, розробки дієвих засобів моніторингу щодо виявлення та контролю стосовно залучення дітей до найгірших видів діяльності та визначення структур, на які покладаються ці

функції. В умовах низького рівня життя частини нашого народу, відсутності системи організації вільного часу для молодих поколінь прийнятною є легалізація праці підлітків за гарантії, що це не буде шкодити здоров'ю, перешкоджати отримати необхідну освіту.

Аналіз стану соціального захисту молоді виявив, що до найбільш значимих негативних чинників в цій сфері належить низька конкурентоздатність цієї категорії населення на ринку праці і як наслідок високий рівень безробіття, який є джерелом можливого соціального виключення цієї суспільно значущої верстви з економічної сфери, спричиняє поширення бідності, алкоголізму, жорсткості, падіння загального культурно-освітнього рівня, негативних тенденцій у демографічній сфері.

Поліпшення соціальної захищеності молоді вбачається у створенні ефективних соціально-економічних, політичних та інституційно-організаційних механізмів для дотримання гарантій у сфері зайнятості молоді; шляхом забезпечення права на перше робоче місце з гарантуванням безперервної трудової діяльності не менше двох років в приватному і державному секторах за набутою спеціальністю і стимулювання роботодавців за допомогою пільг при оподаткуванні та кредитуванням безперервної трудової діяльності не менше двох років в приватному і державному секторах за набутою спеціальністю і стимулювання роботодавців за допомогою пільг при оподаткуванні та кредитуванні державного фінансування молодіжних обмінів з іншими країнами для підвищення кваліфікації й інші. Необхідне впровадження в систему вищої та професійно-технічної освіти гнучких форм підготовки фахівців, а також застосування правових норм щодо відшкодування вартості навчання фахівцями, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, позбавлення права працювати за фахом, якщо випускник ВНЗ не працював за спеціальністю протягом двох років. Поєднання цих заходів, що сприятиме соціальному становленню молоді як головного носія потужного трудового потенціалу економіки, а його реалізація у сфері продуктивної зайнятості, відкриває

перспективи професійного зростання та поліпшення соціальної захищеності молоді як активного суб'єкта ринкових соціально-економічних трансформацій.

Дослідження особливостей соціального захисту жінок свідчить, що в соціально-захисному сенсі наявність гендерної складової передбачає розподіл економічних ресурсів між групами людей залежно від їх статті. Встановлено, що у сфері зайнятості відсутні ознаки дискримінації жінок, однак оплата праці чоловіків та жінок суттєво відрізняється, незважаючи на звуження гендерного розриву в заробітній платі останніми роками. З огляду на належність гендерного компоненту до об'єктивних соціально-економічних явищ у сфері соціального захисту населення протидія йому досягається за допомогою здійснення компенсаційних заходів у сфері зайнятості жінок. В нинішніх умовах до найбільш дієвих належить подолання гендерної сегрегації у професійному навчанні та працевлаштуванні за допомогою професійної орієнтації та дорадчих заходів; запобігання дискримінації при наборі персоналу; відкриття заочних шкіл ведення підприємницької діяльності; сприяння частковій та нестандартній зайнятості серед жінок, які мають неповнолітніх дітей; співпраця в контексті соціального партнерства з жіночими організаціями щодо питань подолання гендерної нерівності у сфері зайнятості.

Проблематика соціальної захищеності жінок в гендерному контексті включає і сферу родинних відносин. Аналіз їх стану в сучасних умовах свідчить про необхідність створення умов для відтворення природно-історичного характеру функціонування і розвитку українських родин, які були б адекватні сучасним реаліям її соціально-економічного буття в умовах глобалізації, загальносвітових демократичних тенденцій. З метою зменшення загроз пов'язаних з порушенням репродуктивної функції сім'ї поряд з монетарним стимулюванням народжуваності слід заборонити трудову діяльність жінок дітородного віку у нічні зміни, розвивати мережу дошкільних навчальних закладів різних форм власності, поширювати

різноманітні форми пільгового молодіжного житлового будівництва та сформувати організаційні засади здешевлення вартості житла.

Основні результати розділу опубліковані в наукових працях [111, 141, 160, 176].

РОЗДІЛ 4.

РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТІВ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР НІВЕЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ АСИМЕТРІЙ В УКРАЇНІ

4.1. Модернізація інституту зайнятості – ключовий вектор розбудови ефективної системи соціального захисту населення

Процеси глобалізації економічних і політичних відносин, що викликають стрімку зміну географічних кордонів, національних економічних, соціальних та культурних систем, й екстраполяцію західної моделі соціально-економічного розвитку на інші традиційні моделі неминуче породжують зміну підходів до соціального захисту населення. Одним з них є наближення хоча б до стандартів, забезпечення соціальних гарантій для всіх працюючих та непрацевдатних і поширення їх на цих осіб незалежно від того, на території якої країни вони знаходяться.

Реалії нинішнього соціально-економічного розвитку України, породжені її поступовим втягуванням у процеси глобалізації, вступом до Світової організації торгівлі, підписанням угод про асоціацію з ЄС, посиленням конкуренції за контроль і використання всіх видів ресурсів, у тому числі людських, ставлять перед українською державою нові завдання у сфері соціального захисту населення. Зростаюча складність соціально-економічних процесів і пов'язані з ними виклики соціальній захищеності населення України потребують розширення функцій держави в цій сфері. Останнє диктується й тим, що посилення диктатури ринкових відносин та споживацьких настроїв в умовах України супроводжується втіленням у життя принципів соціального дарвінізму, прирікаючи певну частину громадян до становища «зайвих» у суспільстві. Економічні, технологічні, демографічні, екологічні та інші фактори все сильніше впливають на

розвиток української економіки та суспільства в цілому, викликають потребу розробки адекватної довгострокової стратегії і реалізації обґрунтованих програм соціального захисту населення.

На наше переконання вона має включати ефективну систему регулювання державою сфери зайнятості населення, яка є ареною для прояву навичок і здібностей людини та де створюються передумови для вирішення багаточисельних проблем у всіх сферах життєдіяльності нашого суспільства.

При визначенні основних шляхів модернізації інституту зайнятості населення слід виходити з того, що в основі розвитку економічної системи лежить дія об'єктивних економічних законів, що визначають логіку розвитку економічних процесів і явищ. Згідно з цим суспільна праця як джерело суспільного багатства й умова життєзабезпечення суспільства має використовуватись раціонально, у максимально доцільній формі. Останнє покладається на зайнятість населення, котра постає як функція суспільного виробництва та форма відповідності між пропозицією робочої сили і попитом на неї. Із цього випливає, що використання людських ресурсів належить до завжди актуальних проблем державного регулювання соціально-економічного розвитку суспільства, є стратегічною метою функціонування світової та національних економік.

Ефективність зайнятості визначається таким її рівнем та структурою, які відповідають, з одного боку, потребам виробництва за кількістю та якістю робочої сили, а з другого – потребам трудоактивного населення у відповідній кількості робочих місць з необхідними якісними параметрами (технічна озброєність, характер і зміст праці, санітарно-гігієнічні умови та ін.). Критерієм ефективності зайнятості є взаємна кількісна і якісна збалансованість матеріально-речових та особистих факторів виробництва, що забезпечує їх якнайповніше використання [187, с. 27]. Соціальна функція ринку праці в цьому разі полягає в тому, щоб у міру розвитку особистих здібностей і професійних навичок людини пропонувати їй більш складну, цікаву і вищеоплачувану роботу. Для цього інститути ринку праці проводять

систематичні загальні переатестації робочих місць і кадрів згідно з нагальними вимогами науково-технічного прогресу.

Активна роль держави в цій сфері зумовлює посилення соціальної захищеності населення не тільки тому, що більш кваліфікована і результативна праця краще оплачується, а й тому, що внаслідок більшої професійної мобільності працівники час від часу змінюють своє робоче місце на інше, більш складне і краще оплачуване, відповідно до результатів індивідуальних тестових випробувань. Тільки за наявності такої системи можна говорити про те, що праця, яка відповідає здібностям, є основним джерелом добробуту людини, а соціальний захист кожного перебуває в його власних руках.

Із зайнятістю населення нерозривно пов'язане забезпечення кількісної відповідності робочих місць і наявної робочої сили. Брак такої відповідності породжує наявність значних за обсягом контингентів незайнятих, масштабного безробіття, що спричиняє зменшення матеріальних та фінансових ресурсів для соціального захисту непрацездатного населення і водночас збільшує потребу в таких ресурсах для соціальної підтримки безробітних.

Соціальний захист населення в економічному аспекті базується на функціонуванні механізмів перерозподілу доходів шляхом стягнення податків та інших платежів, які надходять до державного бюджету та фондів соціального страхування. Тому одним із джерел фінансування соціального захисту населення є державний і місцевий бюджети, кошти різноманітних соціально орієнтованих позабюджетних фондів. Обсяги податкових надходжень та страхових платежів визначаються обсягами знов створеної вартості, що теж значною мірою залежить від зайнятості населення.

На мікрорівні саме зайнятість є тим інструментом, який забезпечує окремій особі отримання доходу, певний рівень добробуту для нього і членів його сім'ї, зростання професійної майстерності. З іншого боку, трудова діяльність працевлаштованої особи перетворює її з людини, яка потребує

соціального захисту, в соціально захищену особу, яка до того ж бере участь у соціальному захисті інших членів суспільства [188, с. 15].

Соціально-захисна здатність зайнятості проявляється в тому, що оплата праці, інші складові соціально-економічних відносин формують соціальну захищеність відтворення людського капіталу. Трудова діяльність зайнятої особи супроводжується нагромадженням професійного досвіду, компетентності та майстерності, що не тільки «працює» на її соціальну захищеність, а й посилює конкурентоздатність на ринку праці. Окрім цього, працевлаштована людина включається у створення валового внутрішнього продукту, який є економічною основою соціального захисту як окремої особи, так і всього населення країни. З позиції соціальної захищеності має місце реалізована працевзабезпеченість людини, внаслідок якої її трудова діяльність матеріально винагороджується і створюються можливості задовольняти її потреби на суспільно прийнятному рівні. Досягнення цих визначальних цілей соціально-економічного розвитку суспільства залежить від наявності вільних робочих місць.

Незважаючи на певні кількісні та якісні втрати, інтелектуальний, освітній та кваліфікаційно-фаховий рівень сукупного трудового потенціалу нашого суспільства є доволі високим і в цілому відповідає стандартам розвинених країн світу. За найважливішим стосовно ступеня розвитку інформаційного суспільства – чисельністю сертифікованих програмістів – Україна входить до першої п'ятірки, а за інтелектом нації згідно з рейтингом ЮНЕСКО їй належить достатньо високе місце – 23-тє (Росія посідає 27-ме місце, США – 13-тє) [189, с. 168].

Концептуально модернізація інституту зайнятості населення має ґрунтуватись на його тісній взаємодії з інститутами соціального захисту та з врахуванням сучасного стану останнього. Захист добробуту працівника, його здоров'я та трудового статусу, соціальних прав і гарантій, використання механізмів компенсації втрат, спричинених страховими випадками, - все це напроцьовувалось протягом багатьох століть, інституціоналізувалось і нині

належить до одного з найважливіших надбань розвитку нашої цивілізації. Зрозуміло, що вести мову про соціальний захист населення відповідно до його сучасного змістовного наповнення стало можливим лише з утвердженням сучасного громадського суспільства, економічною основою якого є розвинені товарно-грошові відносини [190, с. 24-25].

Провідною ідеєю реформування інституту зайнятості в постсоціалістичних країнах є відмова від патерналістської моделі його регулювання, основу якої становила концепція загальної зайнятості. На відміну від цього ринковим соціально-економічним відносинам притаманна своя шкала індивідуальних і соціальних цінностей та відповідна цьому система соціального захисту. Внаслідок трансформаційних перетворень адміністративно-командної системи в постсоціалістичних країнах право на працю як загальний обов'язок працездатних працювати отримав форму повної свободи вибору працювати або не працювати.

Зміна обов'язку суспільства гарантувати реалізацію права на працю заходами на сприяння реалізації цього права за допомогою інститутів посередництва на ринку праці, котрі виконують функцію перерозподілу робочої сили попиту і пропозиції на неї змінила роль держави. Остання, яка була гарантом всезагальної зайнятості населення, відмовляється від цієї функції та обмежується тільки заходами регуляторного впливу на сферу зайнятості населення. В економічній системі України відбувається поступовий перехід від патерналістської до ринкової моделі соціального захисту населення у сфері трудової діяльності, котра. Відхід від адміністративно-командних методів регулювання економіки, утвердження ринкових механізмів господарювання, входження України в систему ринків європейського співтовариства супроводжується виникненням нових тенденцій і проблем у сфері зайнятості населення.

Нині в Україні утворилась неадекватна соціально орієнтованій економіці модель регулярного впливу держави на цю сферу соціально-економічних відносин. Цій моделі притаманна фрагментарність,

розбалансованість, наявність елементів стихійності, відмова від використання централізованих регуляторів функціонування і розвитку. Внаслідок цього заходи і дії у сфері зайнятості спрямовуються не на те, щоб цілеспрямовано впливати на процеси і явища, котрі забезпечують підтримку позитивних і унеможливлення негативних тенденцій, а на пристосування до умов, що формувалася. Тому має місце намагання амортизувати чисельні наслідки, якими супроводжуються процеси системної трансформації соціально-трудових відносин, перш за все за рахунок зміни ціни праці, тривалості робочого часу, і лише незначною мірою – за рахунок змін у сфері зайнятості населення [191, с.121].

До цього слід додати низьку мотивацію до зайнятості, подолання дефіциту робочих місць, законодавче унормування нових процесів і явищ у сфері соціально-трудових відносин. Невирішеність означених проблем перетворило їх у головні обмежуючі чинники ефективної взаємодії інституту зайнятості із соціальним захистом населення в нашому суспільстві. Адже мотивація до зайнятості сприяє оптимальному вибору людиною спрямованості і способу реалізації свого права на працю або підприємництво, забезпечує піднесення економічної активності населення, зростання продуктивної зайнятості [192, с.292].

Однак в процесі ринкових перетворень в Україні держава, не створивши необхідного інституційного середовища, надала господарюючим суб'єктам право самостійного розв'язання багатьох проблем у сфері соціально-трудових відносин. Нині державне регулювання оплати праці працівників підприємств усіх форм власності обмежене встановленням мінімальної заробітної плати (місячна і погодинна), інших окремих норм та гарантій, а також умов і розмірів оплати праці працівників підприємств, установ та організацій, фінансованих з державного бюджету та непрямим регулювання її оподаткування. Частина питань організації оплати праці вирішується шляхом договірного регулювання в процесі діалогу соціальних партнерів, а значну здійснюють безпосередньо роботодавці.

В найбільш концентрованому вигляді ці негативні тенденції в регулюванні зайнятості полягають у втраті соціально-захисної здатності заробітної плати визначається не суб'єктивними міркуваннями роботодавця в нахшталт того, що «я плачу працівникам багато (або мало)», а вартість матеріальних благ, необхідних для розширеного відтворення робочої сили працівника та утримання членів його домогосподарства [149, с.17].

З метою відновлення функцій, притаманних заробітній платі в ринкових умовах, подолання тенденції до посилення диспропорції між рівнем її оплати і вартістю відтворення робочої сили доцільне подальше реформування цього інституту. Потреба в цьому викликана не тільки зазначеними тенденціями, а й тим, що її організація на підприємствах та в установах України здійснюється практично без впливу чинного законодавства. Періодично та безсистемно піддаються перегляду умови оплати праці в галузях бюджетної сфери. Водночас підприємства – монополісти виробничої сфери користуються можливістю підвищувати ціни, і за рахунок цього оплату праці. Внаслідок цього різниця між максимальною і мінімальною зарплатою в галузях економіки може бути досить значною.

Воно має здійснюватись в контексті загальної соціально-економічної політики держави в трансформаційних умовах та базуватися на чіткій системі основоположних принципів соціального захисту населення, котрі забезпечують реалізацію тактичних і стратегічних напрямів реформування відносин розподілу. Для того щоб заробітна плата виконувала притаманні їй функції необхідне забезпечення ряду найважливіших об'єктивних умов.

Перш за все, підвищення реальної заробітної плати можливе тільки в міру зростання ефективності виробництва та праці. Порушення цього принципу може призвести, з одного боку, до виплати незароблених грошей, а отже, до інфляції, знецінення отриманої номінальної заробітної плати, що в кінцевому підсумку веде до зниження реальної заробітної плати. З іншого боку, нині виплачується занижена заробітна плата, яка не відповідає ефективності трудового внеску працівника і унеможливорює задоволення

потреб працівників, знижує їх соціальну захищеність та платоспроможний попит населення.

Однак ці застереження не знімають з порядку денного необхідності збільшення рівня оплати праці, поліпшення умов трудової діяльності та охорони праці в контексті посилення мотивації до продуктивної зайнятості та її соціально-захисної здатності.

У процесі реформування оплати праці необхідно створити такі механізми розподілу новоствореної вартості, які б збільшили ту її частину, котра спрямовується на заробітну плату, перетворивши її на головне джерело доходів працюючих залежно від їх особистого внеску в кінцеві результати діяльності підприємств, установ та організацій. Останнє посилить дію соціально-захисної функції ринку праці, зменшить масштаби бідності серед працюючих, а відповідно і обсяги виплат різноманітних трансфертів та субсидій з державного бюджету соціально незахищеним верствам населення. У такий спосіб буде подолана надзвичайно небезпечна для майбутнього України тенденція, коли працююча людина недоотримує зароблене, а держава змушена компенсувати її втрати соціальними виплатами з державного бюджету.

Доречно підкреслити, що в такому разі компенсація недоотриманої працівниками частини новоствореної вартості перекладається з роботодавців на все суспільство, що призводить до дефіциту бюджетних коштів на державну підтримку програм модернізації української економіки, виробничої та соціальної інфраструктури тощо. Буде зменшена гострота суперечності між ринковими умовами відтворення найманої робочої сили, коли, з одного боку, коли її власники купують продукти харчування, товари довготривалого користування, оплачують комунальні послуги, лікуються, здобувають освіту за ринковими цінами, а з іншого, масовим явищем є неринкові умови відшкодування затрат робочої сили. Актуальність цієї проблеми посилюється тим, що з переходом до ринку поступово зникають такі складові патерналістської моделі соціального захисту населення, як безплатне або за

невелику плату надання житла, послуг освіти, охорони здоров'я та отримання ряду інших благ.

Водночас слід посилити диференціацію заробітної плати залежно від трудового внеску працівника в результати діяльності підприємства, змісту праці, місця розташування підприємства, його галузевої належності. Це дозволить посилити матеріальну зацікавленість працівників у підвищенні кваліфікації та виконанні більш складної роботи, забезпеченні високої продуктивності праці і якості продукції. При цьому потрібно враховувати різницю в кількості й вартості матеріальних благ, необхідних для відтворення робочої сили за різних умов праці, економічних та географічних умов життя. Необхідна розробка і реалізація загальнодержавної програми легалізації заробітної плати.

До складових реформування оплати праці належить відмова від використання мінімальної заробітної плати у якості технічного нормативу для розрахунку заробітної плати у бюджетній сфері. Виходячи з цього, пропонуються конкретні кроки, спрямовані на утвердження мінімальної заробітної плати у статусі соціального стандарту:

- поетапна реалізація права працівників на мінімальну заробітну плату не меншу від прожиткового мінімуму в усіх галузях та секторах національної економіки;
- в умовах економічного зростання поступове підвищення мінімальної заробітної плати до рівня 60% середньої заробітної плати в національній економіці;
- запровадження погодинної оплати праці із застосуванням мінімального розміру;
- фіксації в галузевих (регіональних) угодах, колективних договорах умов регулювання зростання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних і міжпосадових співвідношень в оплаті праці відповідно до чинного законодавства;
- вдосконалення умов оплати праці в бюджетній сфері з метою

забезпечення залежності її розмірів від рівня відповідальності, складності виконуваних робіт та кваліфікації [191, с.123].

Такі заходи слід здійснювати, виходячи із засад державного регулювання оплати праці, що включає законодавство і угоди у сфері праці, зменшення податкового навантаження на заробітну плату, встановлення залежності між динамікою індивідуальних доходів та інфляцією. Засобом державного регулювання оплати праці, яке забезпечує соціальну захищеність низькооплачуваних працівників, є наближення мінімальної заробітної плати до рівня суспільно прийнятого прожиткового мінімуму [192, с.17]. Для унеможливлення негативних наслідків таких змін, підвищення заробітної плати, дотримання відповідності між її мінімальним розміром і рівнем прожиткового мінімуму мають супроводжуватися випереджальним зростанням продуктивності праці на основі технічної модернізації виробництва.

Таким чином, втілення в життя цих концептуальних положень вдосконалення соціального захисту зайнятих у сфері соціально-трудових відносин посилить мотивацію до продуктивної зайнятості, сприятиме економічному зростанню і відповідно посиленню соціальної захищеності зайнятих і непрацездатних. Водночас це посилить соціальну відповідальність людей, зробить самовідтворюваними мотиви до праці, адже жодна, навіть економічно могутня держава не зможе забезпечувати соціальний захист значної кількості працездатних громадян без їх продуктивної зайнятості, зменшить диспропорції між рівнем оплати праці і вартістю відтворення робочої сили, позитивно вплине на зменшення зовнішньої міграції наших співвітчизників. Одним з основних завдань цієї концепції реформування соціально-економічних відносин в цій сфері є оптимальний розподіл ресурсів між тими, хто через певні життєві обставини не може себе захистити сам, та створити максимум можливостей для тієї частини населення, яка може й хоче працювати.

Наші дослідження свідчать, що на результативність функціонування інституту зайнятості в нинішніх умовах істотно впливає дефіцит робочих місць – невідповідність між їх пропозицією та попитом на них [71, с.9; 193, с.25].

Вихідним пунктом теоретико-методологічних та прикладних розроблень, спрямованих на модернізацію інституту зайнятості населення та переходу останнього до якісно нового стану, що відповідатиме критеріям повної та продуктивної зайнятості є сприяння створенню нових робочих місць засобами державного регуляторного впливу. При цьому слід мати на увазі, що в інституційно недосконалих економіках, до яких належить і українська, створення робочих місць має розглядатись не тільки як складова державної політики зайнятості, а й як фундаментальне політико-економічне завдання трансформаційних перетворень.

Змістовний аспект створення нових робочих місць має підпорядковуватись структурній перебудові економіки, яка є імперативом ринкових перетворень в постсоціалістичних країнах. Звідси випливає декілька застережень щодо конкретних кроків із створення нових робочих місць.

Нові робочі місця мають створюватися з орієнтацією на інноваційну модель економічного розвитку, тобто цей процес має підпорядковуватись структурній перебудові економіки України. Кількість і якість робочих місць, створюваних в окремих галузях, необхідно узгоджувати з наявними ресурсами, враховуючи спеціалізацію України в міжнародному поділі праці, яка повинна відповідати національним інтересам нашої держави, геоекономічній стратегії, пошуку своєї “ніші” у світовій економіці. Важливо чітко визначити, в яких галузях можна створювати нові робочі місця і де взяти для них достатню кількість кваліфікованих кадрів.

Серед незайнятого населення є люди ініціативні, з високим рівнем кваліфікації та із значним адаптаційним потенціалом, налаштовані на сприйняття інновацій. Вони будуть активно шукати й реалізовувати

можливості для свого працевлаштування, успішно пристосовуватись до вимог робочого місця нового типу. Інша категорія наших співгромадян, яких, на жаль, більшість серед незайнятого населення, – це особи з обмеженими адаптаційними здатностями, що пов'язане із станом здоров'я, дією психологічних чинників, низьким рівнем освіти та кваліфікації. Певна частина цих людей є продуктом минулого етапу соціально-економічного розвитку, коли особистий успіх трактувався як антицінність, а системними правилами поведінки були колективізм та орієнтація на те, що рівень життя, благополуччя окремої особи у першу чергу має забезпечувати держава. Зрозуміло, що ця частина незайнятого населення не може бути потужним ресурсом якісних змін у суспільному виробництві. Тому доцільно відокремити політику зайнятості щодо цієї категорії безробітних від структурної політики, спрямованої не тільки на створення нових робочих місць, а й на залучення до роботи на них безробітних громадян з високими адаптаційними здатностями.

Проте внаслідок зниження до загрозливих меж фінансування професійної освіти та відсутності чіткої державної політики в цій сфері, падіння престижу робітничих професій загострився професійно кваліфікаційний дисбаланс між потребами ринку праці та підготовкою кадрів [193, с.54].

При створенні нових робочих місць перевагу слід віддавати галузям з вищими технологічними укладами, які можуть дати максимальний конкурентний ефект і забезпечити реалізацію національних інтересів України. Останнє зумовлює участь у цих процесах патріотично налаштованих українських підприємців, а роль економічного цілепокладання має належати державі. Адже, що лібералізація міжнародних економічних відносин дає нині змогу транснаціональним компаніям вилучати основну частину прибутку за межі країни перебування, по-хижацькому використовуючи ресурси та мало дбати про розвиток людського капіталу. У контексті цього реальною загрозою для української економіки бути

зорієнтованою на обслуговування транснаціональних корпорацій і постіндустріальних економік Західної Європи та США.

Утвердження сучасних технологічних укладів при виробництві товарів і наданні послуг та одночасне вирішення проблем зайнятості і соціального захисту населення можливі в разі інноваційного розвитку економіки. У зв'язку з цим необхідне формування дієвого механізму державної підтримки ефективних робочих місць на базі розробки відповідних програм, котрі зорієнтовані на забезпечення адекватності змін у зайнятості населення та структурних зрушень в національній економіці. При цьому слід враховувати, що досягнення продуктивної зайнятості можливе лише за рахунок формування ефективної структури робочих місць, збереження висококваліфікованої робочої сили, сприяння розвитку малого і середнього бізнесу. Останнє – найбільш дієвий шлях забезпечення зайнятості соціально вразливих верств населення в транзитивній економіці.

Перепорою цьому є збереження високого рівня монополізації української економіки, орієнтація в першу чергу на розвиток великого серійного виробництва, нерозвиненість законодавчої бази, високий рівень корумпованості та криміналізації структур, пов'язаних з функціонуванням цього сектору національної економіки, брак навичок підприємництва в суб'єктів підприємницької діяльності.

“Точкове”, а не масове оновлення засобів виробництва, технологій, орієнтація основної частини підприємців на максимальне використання морально застарілого та фізично зношеного обладнання й технологій, а не на їх модернізацію, породжує застосування малокваліфікованої ручної праці, погіршення якості продукції, а відповідно і її низьку конкурентоспроможність, консервує технічне й кадрове відставання галузей національної економіки.

Серед комплексу економічних, організаційних та правових заходів, спрямованих на збереження існуючих ефективних та створення нових робочих місць, слід досягти збалансованості пропозиції робочої сили, що

передбачає: розробку стратегії та індикативних планів формування структури робочих місць, їх узгодження з державними програмами розвитку і розміщення об'єктів економічної та соціальної інфраструктури; пошук і впровадження ефективних інструментів досягнення балансу між гарантуванням соціального захисту працівників та необхідністю забезпечення конкурентоспроможності підприємств і організацій; підвищення продуктивності робочих місць за рахунок більш тісного зв'язку заробітної плати працівників з результатами їх роботи, у тому числі її якісними показниками; активне використання робочих місць з гнучким, дистанційним віртуальним графіком роботи; державну підтримку молоді в отриманні першого робочого; посилення стандартів та контролю безпеки, визначення санітарно-гігієнічних і психологічних умов праці, характерних для тих чи інших робочих місць [194, с.4].

Невід'ємною складовою заходів щодо стимулювання створення нових робочих місць є розробка сукупності податкових і кредитних інструментів стимулювання роботодавців, які створюють нові робочі місця та мають ефективні. Підтримку фінансової стабільності підприємств, які здійснюють реорганізацію робочих місць, можна забезпечувати шляхом пільгового оподаткування, створення спеціального страхового фонду за рахунок відрахувань від прибутку.

З огляду на те, що створення робочих місць потребує не тільки реалізації ряду заходів техніко-технологічного та організаційного плану, а й наявності робочої сили належної якості, то складовою модернізації інституту зайнятості населення об'єктивно необхідним є наступне: створення державної системи моніторингу та прогнозування розвитку професій та вдосконалення інституційно-правового забезпечення її функціонування; перегляду концептуальних засад професійної підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації незайнятого населення і встановлення пріоритетів державної політики в цій сфері; визначення теоретико-практичних засад науково-методичного та фінансового забезпечення професійного навчання,

перепідготовки і підвищення кваліфікації в кризових і післякризових умовах; запровадження триланкової системи підготовки фахівців у вищих навчальних закладах: за договорами окремих підприємств, організацій і установ з гарантованим працевлаштуванням; на замовлення органів місцевої влади (теж з гарантованим працевлаштуванням); вступ до вищих навчальних закладів за особистим бажанням, проте з перспективою самостійного працевлаштування; орієнтація працівників, вивільнених з аграрного сектора, на оволодіння професіями, необхідними для відродження й подальшого розвитку виробничих і соціальних послуг на селі, нових для сільської місцевості видів комерційної діяльності; збільшення кількості безробітних з числа жителів сільської місцевості, охоплених навчанням професіям, котрі мають попит на локальному ринку праці на базі створених філіалів навчальних центрів державної служби зайнятості у визначених населених пунктах.

Виходячи з викладеного вважаємо доцільним в Законі України «Про зайнятість населення» внести Положення щодо залучення до участі в регулюванні зайнятості Міністерства економічного розвитку і торгівлі України при визначенні кількості робочих місць, необхідних для реалізації інфраструктурних проектів і державних цільових програм як органу, що формує та здійснює державну політику у сфері державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів (післядипломна освіта) для державних потреб, здійснює координацію робіт державних замовників щодо його розміщення та виконання. Окрім цього у пункті 2 статті 25 зазначеного Закону чітко окреслити порядок, за яким розроблятиметься механізм визначення роботодавців, які створюватимуть нові робочі місця, а також зазначити, з якого сектору будуть залучені роботодавці – державного чи приватного, ввести термін «перше робоче місце», угодивши його змістовні характеристики, що використовуються в інших законодавчих актах.

Розгортання військових дій на сході нашої держави призвели до зміни місця проживання значної за чисельністю і різної за віком та статевим складовим частини наших співгромадян. Це позбавило їх місця роботи, майна, житла, і засобів існування перетворило у соціально-незахищених та відповідно спричинило величезну кількість проблем психологічно та соціального характеру. З огляду на ці обставини працездатна частина тимчасово переміщених осіб фактично перетворилася на соціально вразливу категорію наших співгромадян.

З врахуванням останнього внести доповнення до статті 14 Закону України «Про зайнятість населення», розширивши її дію на тимчасово переміщених осіб та учасників антитерористичної операції у сприянні працевлаштуванню.

Динамічні зміни у сфері зайнятості населення нашої держави нерозривно пов'язані з їх адекватним інститутційно-правовим унормуванням та приведенням у відповідність із закономірностями розвитку цього інституту. В цьому сенсі слід підкреслити, що прийняття у новій редакції Закону України «Про зайнятість населення» не ліквідувало цілого ряду неузгодженостей та протиріч в нині діючому законодавстві про зайнятість населення та суміжними з ним нормативно-правовими актами.

Нормативні документи, пов'язані з реалізацією права молоді на працю характеризується термінологічною неузгодженістю. Використовуваний в і Законі України «Про зайнятість населення», ухваленому Верховною Радою України у серпні 2012 р. понятійно-категоріальний апарат не адекватний Кодексу законів про працю та деяким іншим законодавчим актам. Так, у ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» використовується поняття «молодий працівник», під яким розуміються громадяни України віком до 35 років, випускники професійно-технічного або вищого навчального закладу, якій у шестимісячний строк після закінчення навчання працевлаштувався самостійно або за направленням навчального закладу чи територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну

політику у сфері зайнятості населення а трудової міграції, і продовжує працювати протягом трьох років за кваліфікацією, яку він набув під час навчання в тому числі незалежно від місця першого працевлаштування [164].

Водночас у ст.197 Кодексу законів про працю зазначено, що молодими спеціалістами є випускники державних навчальних закладів, потреба в яких раніше була заявлена підприємствами, установами, організаціями, яким надається робота за фахом на період не менше трьох років у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Отже, згідно з КзПП поняття «молодий спеціаліст» не означає обов'язкової наявності вищої освіти, тобто молодими спеціалістами можуть бути й випускники державних і комунальних професійно-технічних навчальних закладів. Цей кодекс не містить терміну «молодий працівник», але визначає поняття «працездатної молоді». Згідно з його статтею 197, працездатною молоддю є громадяни України віком від 15 до 28 років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби надається перше робоче місце на строк не менше двох років [139].

На відміну від останнього у ст. 1 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», молодь, молоді громадяни – це громадяни України віком від 14 до 35 років [195]. Отже, у відповідності з нормами цього закону, молодими працівниками слід вважати осіб у віці від 14 до 35 років, що суперечить законодавству про зайнятість населення нашої країни В Законі України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування визначено, що особи працездатного віку – це особи віком від 16 років, які не досягли встановленого статтею 26 -ою Закону пенсійного віку [196]. А у відповідності з пунктом 2 статті 1 Закону України «Про зайнятість населення» безробітними можуть вважатися особи віком від 15 до 70 років. Окрім цього згідно КзПП мають право працювати особи з 15 років. Аналогічна норма міститься і в статті 7 ратифікованій Україною

Європейській соціальній Хартії, якою чітко визначено, що мінімальний вік прийняття на роботу становить 15 років за винятком дітей, які залучаються до виконання робіт, визначених у якості легких робіт, що не завдають шкоди здоров'ю дітей, їхній моралі або освіті. Виходить, що віковий період між 15 і 16 років випадає із законодавчого регулювання і призводить до ситуації, коли особи у віці 15 років не є працездатними, але можуть бути безробітними.

Нове законодавство щодо зайнятості населення містить норми спрямовані на адаптацію вітчизняного трудового законодавства в деяких положеннях з міжнародними. У відповідності зі ст. 1 пункт 2, Закону України «Про зайнятість населення» до безробітних належать особи, віком від 15 до 70 років, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування. В такому разі робоча сила ототожнюється з економічно активним населенням (особи віком від 15 до 70 років), а працездатним населенням вважається особи з 16 років, а не 18 як було раніше. Наявність цих неузгоджень породжує плутанину застосування правових норм щодо соціального захисту цієї категорії громадян. Для їх уникнення слід узгодити вікові межі термінів «безробітний» та «особи працездатного віку» (пункт 2,13 статті 1) зазначеного вище закону, узаконити застосування терміну «молодий працівник». З відповідною імплементацією цих норм у вітчизняне соціальне законодавство. Це буде підставою для гарантування випускникам вишів та ПТНЗ додаткової соціальної підтримки з боку держави, поліпшення їх соціальної захищеності.

Для поліпшення реалізації додаткових гарантій молоді, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладах, звільнилася зі строкової військової або альтернативної військової служби і яка вперше приймається на роботу доцільно в статусі пілотного процесу перевірити дієвість використання двоступінчатої структури мінімальної заробітної, плати за якою після працевлаштування протягом обмеженого періоду часу трудова діяльність оплачується за ставками оплати нижчими від загального мінімуму. Після набуття

необхідного обсягу компетенцій, досягнення відповідного рівня продуктивності та інтенсивності праці дія субмінімуму оплати праці завершується і заробітна плата виплачується в обсягах визначених чинним законодавством.

В Україні, як і в більшості країн світу, має місце глибинна трансформація зайнятості населення, що проявляється у зміні її основних форм, видів та змісту. Вже нині на вітчизняному ринку праці набули поширення такі інновації у сфері зайнятості як лізинг персоналу, дистанційна зайнятість, нестандартні графіки робочого часу, запозичена праця тощо. Зазначені процеси у сфері зайнятості суттєво впливають на соціальну захищеність населення соціально-трудові відносини, адже під їх впливом змінюється структура та зміст цих відносин.

Концепція запозиченої праці виникли в 60-их роках минулого століття, як форма нестійкої зайнятості, була легітимізована Конвенцією №131 МОП в 1997р. і рекомендацією № 188 «Про приватні агентства зайнятості». У відповідності з цими документами приватним агентством зайнятості може надаватись право найму працівників з метою передачі їх третій стороні.

В контексті впливу цієї форми зайнятості на соціальний захист найманих працівників міжнародні експерти відзначають, що у випадку використання запозиченої праці роботодавець: прагне будь-що досягти економії витрат за статтею «Заробітна плата»; намагається «урізати» соціальний пакет; прагне до запозичення праці як засобу внесення розбрату в колективах; хоче посилити експлуатацію працівників; намагається уникнути певних зобов'язань, що випливають з чинних законодавчих та договірних актів; планує використати певні схеми ухилення від сплати податків; прагне до економії за рахунок урізання соціальних гарантій, що їх мають постійні працівники [109, с.99].

З цього випливає, що поширене використання запозиченої праці стає джерелом порушення соціальних прав найманих працівників та формування соціально-прийнятного рівня їх соціальної захищеності. Однак вітчизняне

законодавство про зайнятість населення не містить норм, котрі б регламентували лізинг персоналу, використання запозиченої праці тощо. У зв'язку з поширеністю цих форм зайнятості доцільно шляхом внесення доповнень в Закон України «Про зайнятість населення» інституціоналізувати лізинг персоналу, дистанційна зайнятість, запозичена праця, нестандартні графіки робочого часу тощо на предмет створення правових засад їх регулювання та соціального захисту охоплених ними працівників.

Таким чином, нормативно правові засади функціонування і розвитку інституту зайнятості населення потребують змін і доповнень, що слід врахувати в процесі його реформування.

4.2. Стратегічні напрями реформування інституту пенсійного забезпечення в Україні

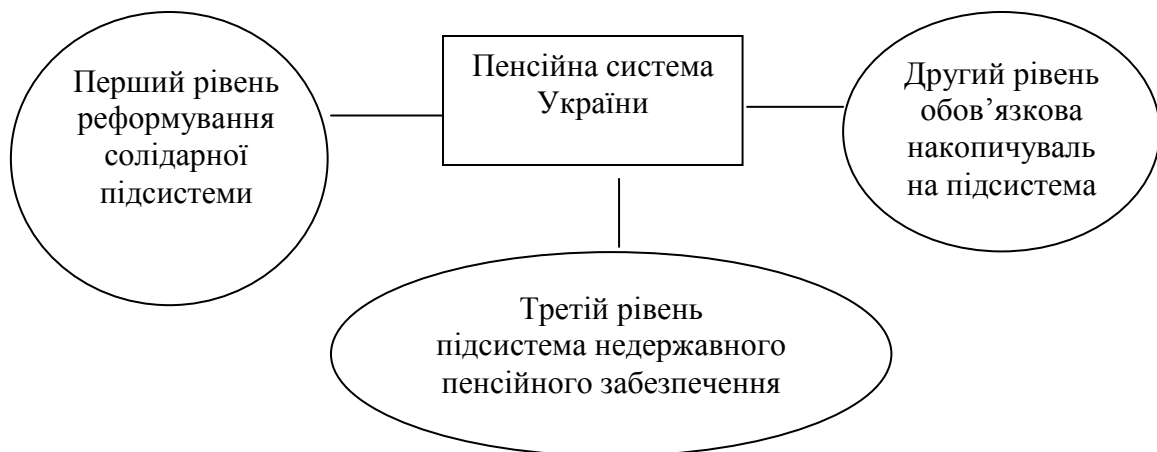
Трансформація інституту пенсійного забезпечення протягом останніх десятиліть виявилася болісною, малоефективною і не завершеною, не адаптованою до соціально-економічної ситуації в українській економіці. Слід наголосити, що характерною рисою цього процесу є неможливість за будь-яких умов здійснити їх миттєво. Зазвичай такі зміни охоплюють тривалість трудового життя людського покоління. До того ж це не локальний, одиничний акт, а складова реформування економічної системи України. Здійснені нині перетворення, спрямовані на подальшу трансформацію інституту пенсійного забезпечення, слід оцінювати як один з її етапів. Тому правомірно визначити основні концептуальні засади його подальшого реформування.

Стратегічною метою здійснюваних реформ у сфері пенсійного забезпечення нашої країни є створення системи, яка б ґрунтувалася на засадах соціальної справедливості і забезпечила дотримання єдиного

принципу при визначенні розміру пенсій для всіх громадян – тривалість трудового стажу і розміри одержуваного заробітку. Скорочення, а в перспективі і ліквідація дефіциту Пенсійного фонду України слід розглядати як тактичну ціль. В цьому контексті доречно підкреслити, що здійснення реформи пенсійної системи належить до проблем, вирішення яких становить загрозу національній безпеці нашої країни. Тому намагання відмінити пенсійну реформу слід розглядати як популістські кроки, оскільки поліпшення соціального захисту пенсіонерів це не дасть. В гіршому варіанті – це свідоме ігнорування тих небезпек і викликів, які породять конкретні дії в цьому напрямі.

Вирішувати цю надзвичайно складну соціально-економічну проблему слід шляхом здійснення комплексної пенсійної реформи, створюючи трирівневу пенсійну систему. Її формування передбачене Законом України «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування» і формування такої системи передбачає збереження державного пенсійного забезпечення (солідарна система) з одночасним створенням елементів та механізмів пенсійного страхування, формуванням накопичувальної пенсійної системи та системи недержавного пенсійного забезпечення (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Трирівнева пенсійна система в Україні

З цього рисунка видно, що така пенсійна система буде змішаною, позитивними рисами якої є її здатність зробити цю складову інституту

соціального захисту населення нашої країни фінансово збалансованою та стійкою. Ризики, породжені демографічною ситуацією, циклічними процесами в економічній системі, до чого дуже чутлива солідарна підсистема, будуть розподілятися між трьома її рівнями і в такий спосіб майбутні пенсіонери поліпшать свою захищеність. Означені характеристики змішаної системи роблять її привабливою, що мотивує працівників до участі в другому та третьому рівні пенсійного забезпечення.

Щодо першого рівня, то реформування солідарної пенсійної системи є неодмінною умовою формування трирівневої, а її функціональне призначення полягає у виплаті пенсій за віком, за інвалідністю, при втраті годувальника та допомоги на поховання пенсіонерів. Ці пенсії призначаються після досягнення особою пенсійного віку згідно чинного законодавства. Кошти, котрі перераховують підприємства і застраховані особи до Пенсійного фонду, відразу ж виплачують пенсіонерам. При цьому пенсійне забезпечення виділяється зі складу державного бюджету, а всі кошти на пенсійні виплати сконцентровано концентруються в Пенсійному фонді, впроваджується система індивідуальних (персоніфікованих) накопичувальних рахунків, виробляються механізми їх застосування.

Сутнісними характеристиками накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування є те, що частина обов'язкових відрахувань (до 7 відсотків від заробітної плати працівника) буде спрямовуватися на персональні рахунки громадян. Ці кошти можна інвестувати у вітчизняну економіку, а інвестиційний дохід збільшуватиме розмір майбутніх пенсійних виплат. Кошти накопичені в цій системі мають статус приватної власності, використовуються для здійснення пенсійних виплат і будуть успадковуватись.

Підсистема добровільного недержавного пенсійного забезпечення ґрунтується на добровільній участі в її формуванні і функціонуванні та використанні нагромаджених пенсійних коштів окремих осіб, роботодавців

та їх об'єднань. Вони використовуються як доповнення до пенсійних виплат першої і другої складових цієї системи.

В соціально-економічній літературі окремі автори пропонують сформувати єдину пенсійну систему для всіх пенсіонерів у розмірі 60 відсотків від середньої заробітної плати у період трудової діяльності (служби), що відбиває професійний рівень робітника та стаж його праці [197, с. 48]. В даному випадку радше йдеться про формування єдиного підходу до нарахування пенсій, а не створення єдиної пенсійної системи. Остання має більш широкі змістовні характеристики і включає не тільки методику нарахування пенсій, а й інші елементи.

Таким чином, створення трирівневої системи пенсійного забезпечення покладе початок диверсифікації джерел фінансування пенсійних виплат шляхом поєднання внесків на соціальне страхування та обов'язкові й добровільні накопичення. В контексті окреслення стратегічних напрямів вдосконалення інститутів пенсійного забезпечення найбільш перспективним є впровадження накопичувальної підсистеми, якій притаманні спільні риси та відміни переваги порівняно з солідарною.

З останньою накопичувальну підсистему споріднює те, що вона є обов'язковою, тобто пенсійні внески здійснюються не добровільно, а на обов'язкових засадах. Відміни між ними полягають в тому, що існування накопичувальної підсистеми передбачає персоніфікацію пенсійних внесків в процесі трудової діяльності на індивідуальному рахунку, які будуть основним джерелом пенсій в майбутньому.

За своєю економічною сутністю накопичувальна система належить до відкладеного доходу у вигляді індивідуального пенсійного фонду. Його власник бачить прямий зв'язок між нинішньою заробітною платою та розміром пенсії в старості. Виникає не абстрактно відсторонене ставлення до майбутнього пенсійного забезпечення, а досить реальне уявлення про його параметри. За таких умов розмір індивідуального пенсійного фонду

визначається легальним заробітком особи, сумарною тривалістю трудового стажу та якістю управління пенсійними активами.

Докорінною відміною вітчизняного варіанту солідарної пенсійної підсистеми від накопичувальних систем інших країн є те, що перша базується на перерозподілі та споживанні нагромаджених коштів, коли потреби нинішніх пенсіонерів задовольняються не на основі їхньої минулої трудової діяльності, а за рахунок податків на економічно активну частину населення. З позицій соціальної справедливості такі характеристики накопичувальної системи є досить привабливими для майбутніх пенсіонерів. Для соціально-економічних реалій України актуальним є те, що принципи пенсійного страхування, реалізовані у накопичувальних пенсійних програмах мають стимулювати працездатне населення брати активну участь у даних пенсійних системах, оскільки вони передбачають ще й одержання інституційного доходу, який залежить від того, в які інвестиційні проекти вкладалися пенсійні активи платників страхових внесків [198, с.73].

Безперечні переваги та апробованість практикою багатьох країн світу інституту накопичувальної системи служать вагомими аргументами на її перетворення у найбільш дієву складову системи пенсійного забезпечення наших співгромадян. Оскільки в Україні вже створені інститути накопичувальної системи (другий рівень), то необхідно приводити в дію цю складову пенсійного забезпечення в першу чергу для осіб, котрим залишилося 25 і більше років до настання пенсійного віку. Адже через два-три десятиліття однією із заporук їхнього матеріального добробуту в старості будуть власні заощадження.

На нашу думку, для українських соціально-економічних умов найбільш прийнятним був би порядок, коли фінансові ресурси для другого рівня пенсійної системи формувалися за рахунок внесків роботодавців і працівників, зберігалися і нарощувалися під державним контролем спочатку в державних, а в подальшому і в недержавних пенсійних фондах (рис. 4.2).

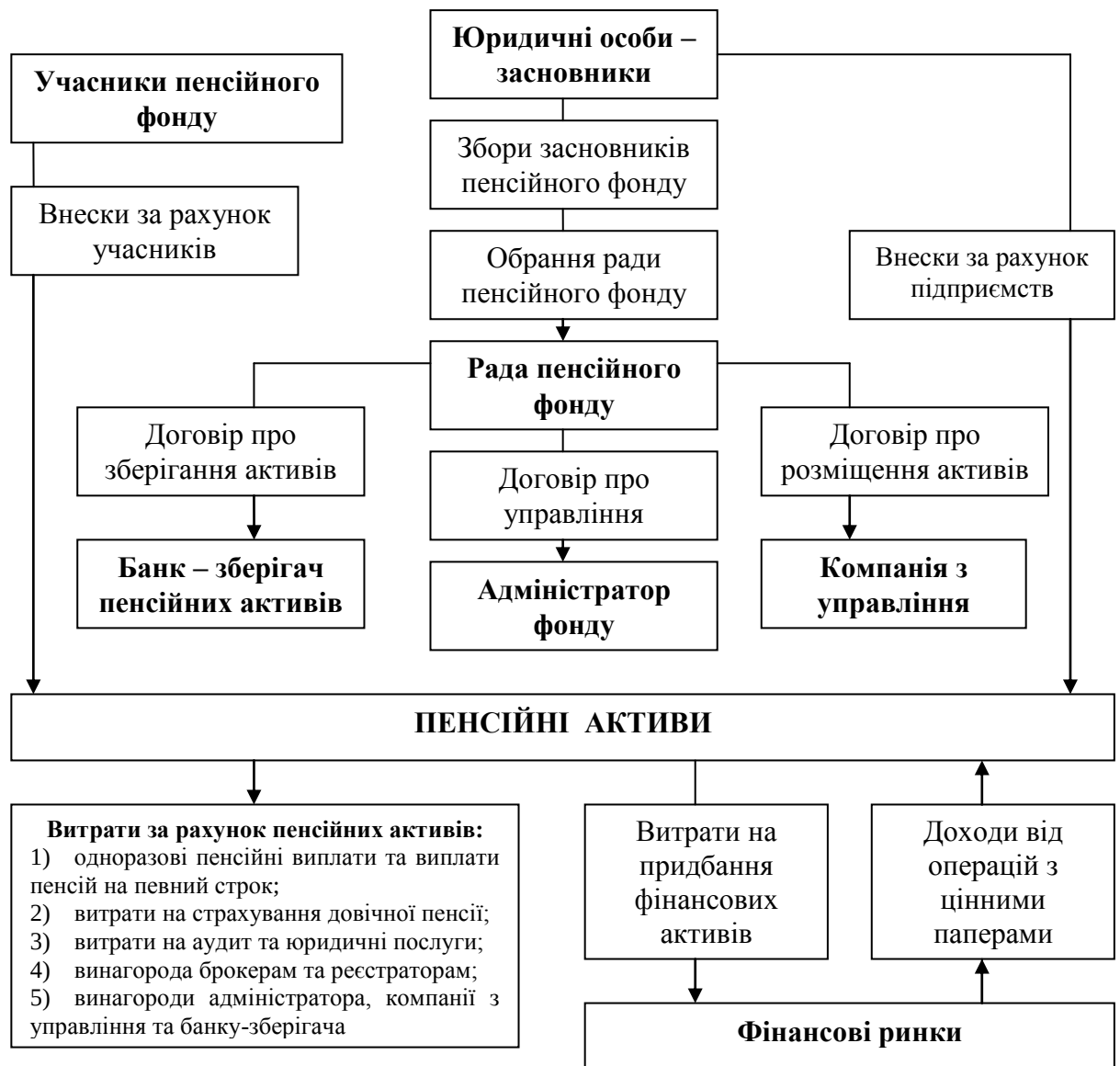

Рис. 4.2. Орієнтовний механізм функціонування недержавного пенсійного фонду

Необхідною умовою такої моделі пенсійного забезпечення є інвестування вільних фінансових ресурсів з метою отримання додаткового доходу в різноманітні фінансові інструменти (нерідко це можуть бути й акції підприємств-роботодавців). У період, коли більшість учасників фонду досягає пенсійного віку, дефіцит поточних внесків покривається за рахунок капіталізованих внесків, які були здійснені раніше та інвестиційних доходів, отримуваних від володіння пенсійними активами за період функціонування фонду. Крім того, для гарантування пенсійних виплат мають створюватися спеціалізовані установи.

Отже, з точки зору учасника накопичувальної системи її привабливість полягає в тому, щодо його накопичень додається інвестиційний дохід, отримуваний внаслідок їх інвестування. При цьому незалежно від того чи накопиченими фондами управляє державна або недержавна компанія, організація інвестиційний дохід не може бути однаковий з року в рік. Останнє зумовлене постійними змінами умов інвестування, професійністю управлінського апарату тощо. Зазвичай він корелюється, хоча і досить опосередковано, з такими макроекономічними показниками як обсяги ВВП, інфляція тощо. Зазначена властивість інфляційного доходу, зумовлена значною мірою не об'єктивністю економічних процесів, а впливом політичних інтересів. Навіть при високому рівні професіоналізму менеджменту декількох недержавних структур результати інвестування у кожної з них будуть різні.

Таким чином, функціонування накопичувальної системи характеризується виникненням дисбалансу серед учасників. Виходить, що тісної залежності розміру пенсійних виплат та розміру внесків вона не забезпечує, оскільки їй притаманне коливання суми накопичень в залежності від ефективності інвестування.

Водночас ефективне управління накопичувальними пенсійними фондами передбачає зведення їх інвестування до мінімуму, що досягається шляхом диверсифікації. Уникнути ризиків відсоткових ставок, валютних курсів, котирувань цінних паперів тощо можна лише частково. Їх мінімізація досягається шляхом розробки і запровадження в практику управління пенсійними активами накопичувальної системи прудеційних правил і норм.

Нині накопичувальна система пенсійного забезпечення в Україні перебуває в зародковому стані. Її поступове впровадження як повноцінного інституту дозволить здійснити диференціацію пенсій не на основі лобістських дій представників окремих верств населення, а за рахунок зусиль працівників, коли найбільш кваліфіковані та старанні змусять платити в пенсійні фонди не тільки своїх роботодавців, а й державу.

Водночас утвердження накопичувальної системи пенсійного забезпечення пов'язане з виникненням ряду ризиків.

Світова фінансова криза спричинила значну уразливість пенсійних фондів в умовах масштабних фінансових потрясінь. В українських соціально-економічних реаліях ймовірність цих ризиків суттєво зростає в нинішніх економічних умовах. Досить ймовірно, що в умовах низької фінансової стабільності в Україні накопичувальна складова інституту пенсійного забезпечення перебуватиме під ризиком втрати купівельної спроможності нагромаджених пенсій через 10–20–30 років. Тому необхідна розробка й використання дієвих інституційних та фінансових механізмів збереження купівельної спроможності пенсій, що їх отримуватимуть громадяни в майбутньому, та повноцінності накопичувальних пенсійних фондів.

Негативно впливатимуть на утвердження та подальше функціонування накопичувальної системи пенсійного забезпечення такі обставини:

- нерозвиненість національного фінансового ринку, брак досвіду управління інститутами накопичувальної системи, що в кінцевому підсумку спричинятиме низьку доходність пенсійних нагромаджень;
- низька заробітна плата, яка є базою нарахувань пенсійних тарифів, що не дозволяє за 30–35 років нагромадити прийнятні за обсягом фінансові ресурси для отримання достатньої пенсії;
- високий рівень інвестиційних ризиків, спричинений відсутністю досвіду управління пенсійними фондами та іншими чинниками, негативні наслідки яких покладаються на платника внесків;
- в умовах політизації проблем соціального захисту населення існує велика ймовірність маніпулювання макроекономічними показниками задля досягнення будь-яких цілей державної політики досить далекої від пенсійного забезпечення;
- тотальна корупція, заангажованість правоохоронних органів, судової системи породжує велику ймовірність зловживань, окупанства власників пенсійних накопичень.

Наміри нашого уряду активізувати впровадження накопичувальної складової системи пенсійного забезпечення мають враховувати два важливих аспекти.

Для широкого поширення обов'язкової накопичувальної системи необхідне досягнення темпів економічного зростання не менше двох відсотків щорічно, підвищення рівня оплати праці застрахованих осіб; досягнення збалансованості бюджету Пенсійного фонду України у відповідності до Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку; забезпечення пенсійних виплат за рахунок солідарної системи на рівні прожиткового мінімуму, створення інституційних складових функціонування накопичувальної системи (система персоніфікованого обліку пенсійних накопичень, автоматизованого звітування про стан пенсійних рахунків, системи збирання внесків, сумісної з системою електронних переказів банків), ухвалення інституційно-правових актів, котрі забезпечують функціонування накопичувальної системи, створення ефективної системи державного нагляду та регулювання цієї системи, а також необхідної інфраструктури.

Аналіз наукових публікацій та узагальнення практики впровадження накопичувальної системи в нашій країні, дозволяє нам спрогнозувати можливі негативні наслідки при переході від розподільчої до накопичувальної системи:

- надзвичайно низький рівень залучення населення до участі в накопичувальній системі, що викликаний низькою мотивацією працівників до формування своїх пенсійних надходжень і легалізації в такий спосіб тіньових доходів та поінформованість про переваги цієї системи;

- при невисокому рівні оплати праці лєвова частка найманих працівників буде не в змозі самостійно накопичити необхідні кошти протягом трудової діяльності для достойного пенсійного забезпечення після її закінчення;

- необхідність пошуку державою значних фінансових ресурсів для

виплати мінімальних і соціальних пенсій у разі ліквідації солідарної системи пенсійного забезпечення;

- зростання фінансових ресурсів порівняно з солідарною системою необхідних для управління накопичувальною пенсійною системою за допомогою значної кількості накопичувальних пенсійних фондів і компаній, що утримуються за рахунок використання частини пенсійних ресурсів.

Слід мати на увазі й те, що в країнах, котрі обрали накопичувальну пенсійну систему як базову, відсутній швидкий очікуваний позитивний вплив на економічний розвиток від інвестицій капіталізованих пенсійних ресурсів, що пояснюється високою волатильністю норм повернення капіталовкладень [199, с. 18].

В Україні у зв'язку з цим найбільш прийнятим буде поєднання солідарної системи з накопичувальною. Третій рівень, хоча й демонструє певну динаміку, не справляє відчутного впливу ні на економіку, ні на матеріальний добробут пенсіонерів. Водночас, як свідчать дослідження суспільної думки, у позитивний вплив впровадження другого рівня пенсійної системи вірять тільки 24% респондентів, тоді як не вірять 55% [200]. Однією з причин недовіри до накопичувальної пенсійної системи є побоювання щодо спроможності держави гарантувати збереження пенсійних накопичень. Ця проблема є предметом гострих дискусій. У зв'язку з цим доречною є думка, що держава повинна нести відповідальність за збереження пенсійних накопичень, тобто бути їх гарантом в останній інстанції, а громадянину має бути гарантоване їх збереження в повному обсязі [201, с. 82]. Отже, необхідно детально проробити форми залучення коштів накопичувальної системи в економіку України як значного внутрішнього інвестиційного ресурсу для соціально-економічного розвитку нашого суспільства; забезпечити прогнозування й оцінювання впливу здійснюваної пенсійної реформи на соціально-економічне зростання.

Реформування системи пенсійного забезпечення включає в себе ще

такі важливі компоненти як продовження трудового стажу та залучення в трудову діяльність осіб пенсійного віку.

Щодо першого, то, на нашу думку, в нинішніх умовах це неминучий процес, оскільки демографічна ситуація в найближчій перспективі в нашій країні немає передумов для поліпшення. Однак підвищення пенсійного віку не дасть очікуваних позитивних наслідків без збільшення кількості робочих місць.

Слід підкреслити, що пропозиції щодо підвищення пенсійного віку мають місце не тільки в Україні. Так, уряд Греції оголосив про радикальну пенсійну реформу, характерною рисою якої є «збільшення фактичного пенсійного віку в середньому на два роки до 63 років через скасування всіх стимулів для дострокового виходу на пенсію та зрівняння пенсійного віку чоловіків і жінок» [201, с. 15, 16]. Для допомоги системі соціального забезпечення впоратися з проблемою старіння населення в Іспанії схвалено план поступового підвищення пенсійного віку від 65 до 67 р., починаючи з 2013 р. у Фінляндії стратегія Уряду полягає у тому, щоб за 12 років, починаючи з 2011 р., підвищити визначений законом пенсійний вік до 65 років. Досить цікавим є досвід Франції, яка поступово, починаючи з 2009 р., запровадила «автоматичний вік виходу на пенсію», який з 2010 р. є обов'язковим для всього приватного сектора [202, с.15].

Працюючі пенсіонери - це зазвичай дисципліновані, висококваліфіковані фахівці з високою відповідальністю. Для багатьох з них вилучення з процесу праці, трудового колективу, руйнація соціальних зв'язків стає як особистою трагедією. З позицій раціонального використання трудового потенціалу суспільства позбавлення можливості пенсіонерів трудитися при наявності необхідних якостей працівника буде економічною втратою і для економічної системи, і для конкретної особи. В цьому контексті з метою більш тривалого перебування осіб пенсійного віку на ринку праці України доцільно законодавчо зменшити податки на доходи у віці від 55 до 65 років, а для працівників з трудовим стажем 45-50

років використовувати коефіцієнт заміщення у розмірі 75% заробітку.

Узагальнення теоретичних напрацювань вітчизняних і зарубіжних науковців, практики реформування пенсійної системи в інших країнах дозволяє твердити, що позитивна результативність в цій сфері потребує здійснення заходів регуляторного характеру на макрорівні. Серед них:

- збалансування розвитку факторів виробництва, з тим щоб людина стала пріоритетом соціальної політики;
- приведення до загальновизнаних світовою спільнотою критеріїв конкурентоспроможності державного управління, податкової системи, політики зайнятості, освіти і професійної підготовки;
- формування розвиненого ринку праці, з питомою вагою найманих працівників 60-70% від загальної кількості економічно активного населення
- зниження частки тіньового ринку праці до 5-10% від кількості економічно активного населення шляхом реформування системи оплати праці;
- розробка і реалізація загальнодержавних програм створення робочих місць з орієнтацією на утримання безробіття на рівні 3-5%;
- доведення офіційно декларованої заробітної плати до рівня 35-40% від ВВП;
- наближення мінімальної заробітної плати до 40% від середнього заробітку та диференціації заробітної плати між крайніми децилями на рівні 1:10.

Правомірним є твердження, що подальше реформування пенсійної системи в Україні поряд із зазначеним потребує розробки і створення необхідного стабільного політичного, економічного та регулятивного середовища в країні, організаційного об'єднання наявного інтелектуального потенціалу вчених, провідних фахівців, спеціалістів соціальної системи, народних депутатів для роботи над проектами нормативно-правових актів з питань пенсійної реформи [203, с. 10]. Оскільки значна частина ринкових

перетворень здійснюється в країні без врахування поінформованості суспільства, потрібен постійний діалог політиків і урядовців з населенням, враховуючи економічні та соціальні інтереси його основної частини. Адже як свідчать дослідження українських науковців існують дуже великі відмінності у поінформованості наших громадян стосовно пенсійної реформи. Найбільшу обізнаність населення продемонструвало щодо накопичувальної системи – зі значенням індексу обізнаності 0,40. Однаковою мірою населення обізнане стосовно солідарної (0,29) та (0,28) щодо добровільної недержавної пенсійної системи [204, с.144]. З огляду на це необхідно систематично роз'яснювати проблемні питання реформування пенсійного забезпечення в засобах масової інформації; визначати основні показники пенсійного забезпечення за новою схемою та величину загального пенсійного фонду, достатнього для впровадження нової системи розвитку інституту пенсійного забезпечення в Україні.

Таким чином, кардинальне розв'язання поточних і стратегічних проблем функціонування та розвитку пенсійної системи в нашій країні вбачається у поєднанні декількох напрямків її реформування. По-перше, модернізація пенсійної системи на засадах подальшої диференціації пенсій порівняно з середнім заробітком працівника, його трудовим внеском на засадах дотримання соціальних прав для всіх громадян нашої країни шляхом впровадження відповідних стабільних інституційних механізмів щодо визначення умов пенсійних виплат. Інституціоналізацію відповідних правових засад цих заходів слід прискорити з метою повернення віри наших співгромадян в соціальну справедливість. По-друге, розширення сфери дії накопичувальної підсистеми і стимулювання розвитку недержавного пенсійного страхування.

По-третє, водночас необхідні кардинальні зміни поза межами пенсійної системи у сфері зайнятості, оплати праці, детінізації економіки, її модернізації на інноваційних засадах і забезпечення на цій основі стабільного економічного зростання.

4.3. Удосконалення інституційних механізмів надання соціальних пільг населенню

Особливістю інституту соціальних пільг є їх спрямованість на підтримку тієї частини населення, яке її потребує з огляду на тяжке матеріальне становище, вік, стан здоров'я. Воно здійснюється у вигляді допомоги сім'ям з дітьми; надання соціальних послуг людям похилого віку, одиноких, немічних, інвалідів; субсидій та дотацій плата за житло та комунальні послуги, користування громадським транспортом, паливо, медикаменти тощо, соціально вразливим групам населення; щомісячної компенсації для догляду за немічними людьми похилого віку та цільової допомоги немічним громадянам, які мають мінімальний дохід.

Серед цих складових інституту соціальних пільг найбільш проблемною є система пільг, дія яких набула масового характеру.

В Україні сучасна система соціальних пільг успадкована як складова системи соціального захисту населення УРСР. В роки незалежності вона трансформувалася на основі значної кількості законодавчих актів. Окрім законів та декретів, ці пільги запроваджувалися указами та розпорядженнями Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, наказами міністерств і відомств. Нині користування пільгами з державного бюджету нашої країни регламентується значною кількістю законодавчих актів.

Свідченням останнього є те, що їх надання передбачене 27 законами України, 15 постановами Кабінету Міністрів України та ще 5 актами уряду [205]. В них передбачене використання різних критеріїв при наданні пільг. В одних випадках береться до уваги як сукупний, так і індивідуальний дохід, в інших норми житлової площі та нормативів споживання комунальних послуг, критерії вислуги та інші показники. Має місце використання і різних показників межі бідності.

Величезна кількість пільговиків сформувалася в нашому суспільстві

після того як була зруйнована система соціального захисту населення, що існувала в СРСР, та через наростання трансформаційної кризи початку 90-х років ХХ ст. Намагаючись підтримати певний рівень добробуту пенсіонерів, інвалідів, ветеранів війни і праці, ліквідаторів наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, відставних військовиків і працівників бюджетної сфери, державні інституції пішли не шляхом радикальних ринкових економічних реформ, а надання цим особам статусу пільговиків, що погано забезпечувалось фінансовими ресурсами.

Значна кількість нормативно-правових актів, які регулюють та регламентують цю складову соціального захисту населення, неузгодженість використовуваних критеріїв є проявом намагання нашої держави на початку 90-х років минулого століття захистити ту чи іншу верству від наслідків економічної кризи, зменшити різке падіння рівня соціальної захищеності наших співгромадян. З іншого боку, відсутність точного переліку пільг, їх поширення на тих громадян, котрі належать до матеріально забезпечених верств дискредитувала гуманну за своєю сутністю ідею надання державних соціальних пільг тим особам, котрі їх заслужили або гостро потребують. Водночас при нині існуючому інституційно-правовому забезпеченні системи пільг і компенсацій одна особа може отримати кілька статусів, що дають їй право на пільги, доплати, преференції, допомоги, тощо. Нині наші співгромадяни мають близько 26 млн. таких посвідчень. Загалом нині українська держава несе зобов'язання з надання 156 видів соціальних пільг, гарантій і компенсацій 230 категоріям [206]. Такої кількості пільговиків немає жодна європейська країна.

Характерними рисами системи пільг, які отримує населення України, є значна кількість категорій громадян, котрі мають право на пільги, та великий спектр останніх. Це пільги стосуються плати за користування газом та електроенергією, безплатним або пільговим придбанням ліків, звільненням від плати за житло та комунальні послуги або її зменшенням. Найбільш використовуваним видом багаторазових пільг є проїзд у міському і

приміському пасажирському транспорті. Свідченням останнього є те, що майже кожна третя особа в країні має право на пільговий проїзд.

Для відшкодування вартості послуг, наданих пільговикам, з державного бюджету виділяється в зростаючі обсяги фінансування і за оцінками експертів для їх відшкодування необхідна сума в 120 – 140 млрд. грн.

Суттєвий вплив на утворення такої кількості пільговиків і витрат за користування ними має те, що вони надаються без точного урахування матеріального становища пільговиків, і громадяни, що отримують цей статус, користуються державною гарантією незалежно від особистих доходів та майнового стану. За таких умов частина пільговиків при помісячній заробітній платі в декілька десятків тисяч гривень теж має право на певні пільги, як і той, хто отримує заробітну плату або пенсію в одну тисячу гривень.

Дослідження свідчать, що в нашій країні найчастіше сім'я має право одноразово на дві пільги і вони складають 29% у загальній кількості пільговиків. Наявність однієї – трьох пільг частіше спостерігається у бідних, а чотири і більше - у небідних сімей. Склалася така ситуація, коли бідні сім'ї використовують лише одну пільгу, а небідні дві і більше. Загалом лише 43% населення використовує своє право на ті чи інші пільги, з них 70% складають не бідні, а ті, що належать до більш заможних верств населення [205]. Невикористання частиною населення права на пільги зумовлене певною мірою їх декларативністю, забюрократизованістю та фізичною неможливістю користуватися.

Внаслідок цього на фоні істотного фінансового навантаження на зведений бюджет України і обмеження бюджетних можливостей, з одного боку, наявності крайніх форм бідності, з іншого, зростає кількість протестних прошарків населення, незадоволених намаганням уряду зменшити це навантаження шляхом перерозподілу фінансових ресурсів, призначених для одних категорій пільговиків, на користь інших.

Таке становище значною мірою зумовлене популістськими діями політиків, розбалансованістю інституційно-правових засад функціонування цієї складової інституту соціальної допомоги населенню. Внаслідок цього посилюється соціальна поляризація, породжена не тільки економічними чинниками, а й інституційною невпорядкованістю права на пільги, утверджуються вкрай несправедливі соціально-економічні відносини в суспільстві. Сформувалась велика залежність значної частини наших співгромадян від існуючої системи пільг, котру досить успішно використовує політикум України у власних інтересах.

У складі кількісно значних та якісно різноманітних соціальних пільг можна виділити декілька споріднених груп.

Велику групу утворюють пільги за соціальною ознакою, які за своєю функціональною спрямованістю здешевлюють або надають можливість користуватися безоплатно послугами соціально-культурної сфери та з частковою оплатою витрат житлово-комунального господарства.

Деяку частину пільг встановлено окремим категоріям громадян як визнання їхніх заслуг перед українським народом (учасники війни та бойових дій, Герої Радянського Союзу та Герої Соціалістичної Праці, Герої України інші категорії осіб). Вони є традиційними для нашого суспільства, існують тривалий час і на ментальному рівні сприймаються як пільговиками, так і рештою населення як цілком соціально справедлива і гуманна норма держави.

Окрему групу утворюють пільги у вигляді компенсації та допомоги при втраті здоров'я. Вони необхідні за життєвими показниками людей з деякими видами хвороб, а також спрямовані на адаптацію до умов життя інвалідів, учасників антитерористичної операції і ліквідаторів та постраждалих внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС тощо. Рядом соціальних пільг користуються працівники з особливими умовами праці (співробітників СБУ, працівники МВС, прокуратури тощо).

Значну частину становлять пільги, що мають компенсувати падіння

рівня життя осіб з фіксованими доходами та громадян, котрі тимчасово не можуть працювати, або рівня доходів тих домогосподарств, чий бюджет переобтяжений утриманнями. Доречно підкреслити, що до цієї групи пільговиків входять особи, доходи яких не дотягують до прожиткового мінімуму і які найбільше потребують соціальної допомоги з боку держави.

До соціальних пільг за професійною ознакою належать ті, котрими користуються народні депутати, депутати місцевих рад, працівники прокуратури і судів та пожежної служби, військовослужбовці, службові особи митних органів, культурно-освітні працівники.

Поділяючи думку тих авторів, котрі вважають правомірним установа пільг особам за професійною ознакою, слід звернути увагу на їх кількість, обсяги та стан матеріального добробуту таких осіб. Не можна за однаковими критеріями надавати право на пільги народним депутатам і саодиноким пенсіонерам, котрі отримують мінімальну пенсію чи родині, в якій всі працездатні особи не можуть знайти підходящу роботу.

Окрім фінансово-економічних проблем для держави, величезна кількість пільговиків, значна кількість форм надання пільг негативно впливають на її економічний розвиток. Немонетизовані пільги руйнують економіку, особливо її фінансову складову, демотивують суб'єктів господарювання до ефективної підприємницької діяльності, створюють конфліктогенну атмосферу в соціально-економічних відносинах, зіштовхуючи різні категорії людей і в такий спосіб розколюючи суспільство.

Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що в теоретико-методологічному сенсі надання пільг не має належного концептуального обґрунтування та системності, а користування ними залежить від можливостей державного бюджету. Останнє не можна вважати вагомим і остаточним аргументом при вирішенні такої актуальної та соціально значущої проблеми. Її наявність демонструє ігнорування засад соціальної справедливості, поскільки внаслідок поширення норм виключного права на ті верстви населення, котрі не потребують цієї складової системи соціального захисту, це право перетворилося

на загальне. Цим самим соціальні пільги втратили своє функціональне призначення: соціально та економічно захищати найбільш соціально вразливі верстви населення.

Втрата соціальними пільгами свого функціонального призначення, порушення при їх наданні засад соціальної справедливості, відсутність системності у їх визначенні та єдиних принципів формування, відсутність економічної й соціальної обґрунтованості, наявність великої кількості державних інституцій, котрі мають право їх встановлювати, свідчать про нагальну необхідність реформування цієї складової соціального захисту населення. При цьому слід повернутися до первісного функціонального призначення пільг: бути частиною соціального захисту найбільш соціально вразливих верств населення.

Об'єктивно необхідними кроками в цьому контексті мають бути:

- заборона для державних інституцій, окрім Верховної Ради України, видавати нормативно-правові акти з надання соціальних пільг;
- скасування найбільш одіозних пільг для представників владних структур.

Щодо останнього слід підкреслити, що навіть за умови їх необґрунтованості це досить важке рішення в суспільно-політичному сенсі, але належить до найважливіших завдань реформування системи соціального захисту населення, вимог соціальної безпеки країни.

До інших вкрай необхідних заходів належать:

- проведення інвентаризації й подальшого аналізу всіх видів соціальних пільг, які існують в нашому суспільстві і на цій основі створення єдиного реєстру пільговиків, визначення точної суми компенсації для кожної пільги в загальнодержавних масштабах і в кожному регіоні;
- перегляд характеру пільг, контингентів осіб, що мають право ними користуватися;
- радикальне зменшення кількості пільг, особливо за професійною ознакою, їх персоніфікація, приведення у відповідність із фінансовим та

майновим станом особи.

Така диференціація можлива при посиленні інституційно-правового регулювання української економіки шляхом декларування витрат не тільки чиновників та членів їхніх родин, а інших отримувачів бюджетних коштів, включаючи пільговиків.

Концептуально збереження соціальних пільг як виняток із загальних правил можливе лише за умови стабільного економічного зростання, розширення продуктивної зайнятості населення і зменшення безробіття та за умови відповідного збільшення реальних доходів працюючих і як наслідок – зменшення масштабів та глибини бідності. У цьому разі вони зберігаються для верств населення з невеликими доходами, а також використовуються з метою стимулювання народжуваності, пільгового кредитування для придбання житла, навчання обдарованої молоді тощо.

За нинішньої соціально-економічної ситуації в нашому суспільстві найбільш прийнятним є зменшення чинних пільг шляхом їх поетапного скорочення, а не шляхом різких і необґрунтованих владних рішень. В умовах, коли переважна частина населення в нашому суспільстві перебуває далеко за межею бідності, а лєвова частка отримуваних доходи витрачає на оплату комунальних послуг, їжу, одяг, ліки тощо, огульне скасування пільг спричинить ще більше зубожіння з великою ймовірністю соціального вибуху, оскільки під час суспільно-економічних трансформацій цінність пільг полягає в тому, що багатьом людям вони дозволяють вижити. У зв'язку з цим доречною є думка, що за умови адекватності надання соціальних пільг їх змістовні характеристики дозволяють віднести до соціальних гарантій [207, с.458].

Формування підґрунтя для зменшення кількості пільг, подолання утриманських настроїв частини нашого населення потребують подальшої лібералізації умов підприємницької діяльності. Вкрай необхідними заходами в цьому напрямі є спрощення системи реєстрації і ведення підприємницької діяльності, зменшення фіскального та бюрократичного тиску на бізнес,

оптимізація регуляторної діяльності держави, децентралізація управління, а також створення нових робочих місць, запровадження дієвої системи громадських робіт, яка забезпечить безробітним та іншим працездатним категоріям пільговиків можливість відпрацювати свої пільги на громадських роботах.

Українська система оподаткування за оцінками Світового Банку та Price Warehouse Coopers належить до найобтяжливіших у світі, то модернізацію цієї складової соціально-економічних відносин слід здійснювати за допомогою добре прорахованих і ефективних засобів. В цьому сенсі доцільно ввести сплату єдиного соціального податку у вигляді сум, що не підлягають оподаткуванню і прямих пільг. Такий підхід аргументується тим, що перелік пільг, а також сум, що не підлягають оподаткуванню єдиним соціальним податком, не є обґрунтованим, оскільки різні пільги ставлять тих, що працює, у нерівні соціальні умови (допомога з тимчасової непрацездатності, по догляду за хворою дитиною, безробіттю, вагітності і пологів). Джерелом фінансування цих допомог є кошти працедавця, перераховані до бюджету за єдиним соціальним податком і тому необґрунтовано оподатковувати цю суму ще раз.

Аналіз досвіду функціонування системи соціального захисту населення в інших країнах доводить, що його результативність та ефективність досягаються шляхом надання адресної соціальної допомоги. Вона являє собою разові або періодичні грошові виплати чи забезпечення майном, які здійснюються на підставі спеціальних рішень органів влади чи громадських організацій [208, с.16].

Серед її основних цілей виокремлюють:

- поетапне визначення пріоритетів соціальної політики держави;
- диференціація виплат соціальної допомоги для різних верств населення;
- конкретне (адресне) виокремлення категорій одержувачів соціальної допомоги;

- доведення фінансових ресурсів, що призначаються на соціальну допомогу, до одержувачів у повному обсязі;
- збереження з органічним нарощуванням потенціалу ключових галузей соціальної сфери;
- визначення та розмежування повноважень різних рівнів бюджетної системи щодо реалізації соціальних завдань та їх відповідне фінансове забезпечення [36, с.24]

Одним із засобів досягнення цих цілей є соціальна електронна картка користувача пільг. Виходячи з того, що в сучасних умовах в Україні існує принцип адресності надання соціальної допомоги, необхідно запровадити в практику захисту соціально вразливих верств населення використання такої картки як однієї з форм монетизації пільг. Це дозволить оптимізувати соціальні виплати та надання послуг шляхом поширення безготівкових трансакцій.

Соціальна картка гарантуватиме адресність надання соціальної допомоги, а тому переоблік та інвентаризація пільг у сфері житлово-комунальних послуг, на транспорті, у торгівлі, а в перспективі і в медичному обслуговуванні забезпечать чітку фіксацію цих пільг і відсутність людського чинника для користувача пільг.

Згідно з діючим інституційно-правовим механізмом за рахунок субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам виділяються кошти на надання пільг та житлових субсидій населенню на квартирну плату (утримання будинків, споруд і прибудинкових територій), оплату електроенергії, природного газу, послуг тепло-, водопостачання і водовідведення, вивезення побутового сміття та різких нечистот. За рахунок зазначеної субвенції органи праці та соціального захисту населення, як головні розпорядники коштів місцевих бюджетів, спрямованих на виконання державних програм соціального захисту населення, відшкодовують підприємствам та організаціям витрати за надані ними пільгові послуги. Запровадження електронної соціальної картки дозволить підприємствам –

надавачам пільг отримувати реальне обґрунтування витрачання коштів місцевих бюджетів на соціальну допомогу. Окрім цього, вона є одним з антиінфляційних чинників, а її використання дозволить регіональним органам влади знизити частку відрахувань до центрального бюджету, комерційним банкам отримати безпосередній доступ до недорогих грошових ресурсів.

Реформування системи соціальних пільг в напрямі їх адресного надання та забезпечення державних гарантій пільговикам має базуватись на результативних, прозорих та ефективних механізмах, які слід розробити й після апробування впровадити в практику. Водночас нагальним стає прийняття розробленого Соціального кодексу, основоположними ідеями якого повинні бути насамперед збереження пільг за соціально вразливими верствами громадян, та пільг, які є компенсаціями за втрату здоров'я і не можуть бути віднесені до тих, які необхідно призупинити. Окрім цього, нормами цього кодексу слід унеможливити здійснення соціального захисту одних категорій пільговиків за рахунок інших. Для поліпшення демографічної ситуації в нашому суспільстві в умовах хронічної інфляції встановлювати не фіксований розмір одноразової допомоги при народженні дитини, а виходячи з щорічних витрат на її утримання з індексацією та створити в Україні фонд майбутніх поколінь.

Викладене дозволяє дійти висновку, що поліпшення функціонування інституту соціальної допомоги пролягає на шляхах його подальшого реформування на ринкових засадах, вилучення пасивних форм соціального захисту населення і впровадження активних.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Дослідження модернізації інституту зайнятості населення як ключового чинника його соціального захисту свідчить, що стан зайнятості є

основою соціально-економічного розвитку, індикатором соціально-економічних процесів у суспільстві, його соціальної стабільності, соціального захисту особи та її безпеки, впевненості людини у завтрашньому дні.

Здійснений аналіз демонструє недосконалість нині використовуваної системи регуляторного впливу держави на зайнятість. Найбільш суттєвими вадами останнього є прояви розбалансованості, фрагментарності, наявності елементів стихійності, відмова від використання централізованих регуляторів функціонування і розвитку. Розв'язання цих актуальних проблем подальшого ефективного функціонування і прогресуючого розвитку інституту зайнятості потребує реформування системи оплати праці шляхом збільшення тієї частину знов створеній вартості, яка розподіляється через заробітну плату. Поряд з цим необхідне посилення диференціації заробітної плати залежно від трудового внеску працівника в кінцеві результати діяльності підприємства, змісту праці, місця розташування, його галузевої належності, розробка і реалізація загальнодержавної програми легалізації заробітної плати.

Здійснені дослідження показують, що ключовою проблемою результативності функціонування інституту зайнятості населення є невідповідність між кількістю робочих місць і претендентами на них. З огляду на це вихідним пунктом теоретико-методологічних та прикладних розроблень, спрямованих на модернізацію інституту зайнятості населення, слід вважати сприяння створенню нових робочих місць засобами державного регуляторного впливу. До них належать розробка і реалізація програм державної підтримки ефективних робочих місць, чітке визначення критеріїв нового робочого місця, методичне та організаційно-правове забезпечення створення і збереження робочих місць, розробка стратегії та індикативних планів формування структури робочих місць, їх узгодження з державними програмами розвитку і розміщенням об'єктів економічної та соціальної інфраструктури, розробка нормативно-законодавчої бази, зорієнтованої на

сприяння створенню ефективних робочих місць, моніторинг існуючих перспективних робочих місць.

У сфері податкової і грошово-кредитної політики слід розробити сукупність податкових і кредитних інструментів стимулювання підприємців щодо створення нових робочих місць. Оскільки використання нових робочих місць потребує відповідно підготовлених працівників, то модернізація інституту зайнятості населення включає створення державної системи моніторингу та прогнозування розвитку професій та професійного навчання безробітних, запровадження триланкової системи підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, включення на законодавчих засадах затрат на професійне навчання з подальшим створенням за їх рахунок робочих місць для молоді та студентів-практикантів.

В процесі дослідження стратегічних напрямів подальшого реформування інститутів пенсійного забезпечення встановлено, що здійснена протягом 2004-2014 років реформа пенсійної системи нашої країни не вирішила основних проблем її функціонування. В умовах економічної кризи в Україні та кризи солідарної моделі пенсійного забезпечення єдиним напрямом поліпшення соціального захисту пенсіонерів є диверсифікація джерел пенсійного забезпечення.

Узагальнення наукових джерел та практики функціонування і розвитку пенсійних систем в постіндустріальних країнах свідчить, що найбільш перспективними стратегічними напрямками подальшого реформування пенсійної системи України є впровадження накопичувальної підсистеми у поєднанні з подальшою модернізацією солідарної та розвиток недержавних пенсійних фондів. Поряд з цим успішне реформування пенсійної системи в нашій країні в стратегічному і тактичному вимірі можливе при здійсненні кардинальних змін у сфері зайнятості, оплати праці, детінізації економіки, її розвитку на інноваційній засадах і забезпечення на цій основі стабільно економічного розвитку.

В контексті визначення шляхів удосконалення інституційних механізмів надання соціальних пільг населенню у нашому суспільстві встановлено, що нині діюча система значною мірою успадкована від попередньої економічної системи, значно збільшена за часів незалежності великою кількістю регулюючих і регламентуючих нормативно-правових актів, котрі не узгоджені між собою. Функціонування такої системи породжує неефективне використання коштів, значне навантаження на державний бюджет, базується на засадах далеких від принципів соціальної справедливості.

За умов економічної кризи вкрай необхідно перейти від несистемних, спорадичних кроків до радикального реформування української системи пільг і компенсацій, позбавивши її ролі додаткового джерела поліпшення добробуту небідних верств і повернувши їй функцію соціального захисту найбільш нужденних категорій наших співгромадян. Цьому слугуватимуть інституційно-організаційні заходи, спрямовані на упорядкування, зменшення та інвентаризацію кількості пільг і пільговиків, перехід на монетизовану адресну соціальну допомогу та впровадження соціальної картки.

Основні результати розділу опубліковані в наукових працях [188, 190, 191, 192].

РОЗДІЛ 5.

СТАЛИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК – СТРАТЕГІЧНА ПЛАТФОРМА ПОБУДОВИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО- ОРІЄНТОВАНОЇ МОДЕЛІ

5.1. Економічне зростання – базисна умова забезпечення добробуту населення

Майбутнє соціальної держави і одного із її важливих компонентів - соціального захисту населення - визначальною мірою залежить від рівня соціально-економічного розвитку національних держав. Повною мірою це стосується і України, в якій ринкові перетворення привели до значних втрат в матеріальному базисі виробництва, радикальної зміни усієї сукупності відносин між економічними суб'єктами й соціальними групами населення. Складовою частиною цих змін є значна диференціація та низький стан соціальної захищеності населення.

Жорсткою реальністю стало є те, що корпоративно-монополітистичний капітал країни не взяв на себе функцію модератора інноваційного розвитку провідних галузей вітчизняної економіки. Варто підкреслити, що соціально-економічний розвиток – це суперечливий процес, який характеризується не завжди тільки позитивними, але й іноді негативними тенденціями. Проблемою була і залишається донині небажання вітчизняних підприємців опановувати наукою і мистецтвом ефективного управління економічними, соціальними та фінансовими процесами.

У відповідності з концепцією Й. Шумпетера, економічний розвиток відбувається у формі перманентних, технологічних комбінацій, в тому числі дисгармонійних стрибків і ривків, детермінованих освоєнням принципово нових інноваційно-інвестиційних проектів. Таке трактування характеру економічного розвитку відображало економічні реалії еволюції капіталізму протягом ХІХ– першої половини ХХ століть і свідчить про те, що поступ

цього способу виробництва тісно пов'язаний з функціонуванням економічних та соціальних інститутів.

Значним кроком вперед в трактуванні сутності економічного зростання стало виявлення його зв'язку з інвестуванням в економіку (темпом економічного зростання залежить від норми заощаджень (S) та коефіцієнту капіталу (k)). Цим обумовлюється об'єктивна необхідність заощадження та акумуляції значної частки національного доходу з метою її подальшого використання у вигляді інвестицій задля збільшення темпів економічного зростання.

На відміну від 70-х років ХХ ст, коли економічний розвиток розглядався як суто економічне явище, нині науковці надають все більшого значення його соціальній складовій. В цьому сенсі конструктивною є думка, що такий розвиток слід розглядати як багатоплановий процес, який веде до радикальних змін у соціальних структурах, поведінці людей, продуцентів, функціонуванні суспільно-економічних інститутів, акумулюється в якісних соціальних параметрах соціальної захищеності як окремої особистості, так і соціальної безпеки суспільства. Отже, у відзначеному аспекті економічний розвиток включає в себе соціальний компонент, що змістовно охоплює категорія «соціально-економічний розвиток». В такому розумінні на перший план виходять зміни, орієнтовані на задоволення основних потреб людини-працівника та споживача, а економічна система еволюціонує від стану гострих суперечностей до формування більш сприятливих для особи матеріальних та духовних умов життєдіяльності. В системі інтегрованої взаємодії соціальні фактори починають відігравати домінуючу роль (освіта, наука, інформатика, наукова організація інноваційної діяльності), що знаходить своє віддзеркалення в категоріях людський та соціальний капітали.

Таким чином, для специфіки змісту категорій «соціально-економічний розвиток» характерне пріоритетне значення має дія безпосередньо соціальних чинників. Щодо забезпечення темпів, характеру самого розвитку суттєвим стає посилення гуманітарної складової в його результатах.

Економічне зростання постає як кількісне збільшення та якісне вдосконалення факторів і результатів виробництва, але в межах однієї економічної системи. Його формує соціально-економічне зростання.

Економічна основа соціального захисту населення формується під безпосереднім впливом економічного зростання, котре матеріалізується в економічних благах і послугах, а проявляється у вигляді відповідних макроекономічних показників збільшення обсягів валового внутрішнього продукту (валового національного продукту, національного доходу тощо), в тому числі його виробництва у розрахунку на душу населення. Всі ці показники виступають в якості основних кількісно-оціночних параметрів потенційних можливостей для формування раціональної та позитивно результативної системи соціального захисту населення в країні на відповідному етапі її розвитку.

Таким чином, параметри економічного зростання демонструють не тільки збільшення або зменшення обсягів суспільного виробництва, але й здатність економічної системи задовольняти зростаючі потреби, підвищувати якість життя, компенсувати втрати населення від ризиків різноманітного походження тощо, а водночас і підтримувати суспільно прийнятний рівень соціальної захищеності населення.

При позитивній динаміці економічного зростання має місце соціально-економічний розвиток, котрий характеризується якісними змінами в економічній системі, яка еволюціонує та розвивається з власними підсистемами, тобто як цілісний об'єкт. У свою чергу позитивні якісні зрушення у відносинах власності, розподілі і перерозподілі доходів, соціальному захисті населення мають суттєвий зворотній вплив на економічне зростання. Останнє супроводжується збільшенням зайнятості, зменшенням безробіття, поліпшенням соціального захисту населення. Водночас слід враховувати, що цей захист за своїми функціями також виконує допоміжну своєрідну специфічну роль по відношенню до економічного розвитку. За таких умов уряди перебувають у стані постійного

вибору між спрямуванням фінансових ресурсів на потреби економічного розвитку та зростаючих витрат на соціальний захист населення. Останнім часом значна частина цих витрат згідно діалектичного характеру економічного розвитку з часом проявляється у формі людського капіталу, тобто набуває продуктивного характеру.

Характеризуючи економічне зростання, слід підкреслити його констатуючу роль у підвищенні рівня та якості життя. Економічні підвалини соціального захисту населення, окремої особи, груп і прошарків населення складає як володіння так і розпорядження та користування об'єктами власності та отримувати від цього прибутки і доходи, в тому числі й від трудової діяльності. Їх обсяги залежать не тільки від ефективного використання об'єктів власності, результативності продуктивної законодавчо-упорядкованої діяльності, а й від їх розподілу. Мається на увазі те, що результати економічного зростання в контексті їх привласнення суттєво коригуються розподільчими відносинами.

Таким чином, параметри економічного зростання демонструють не тільки збільшення або зменшення обсягів суспільного виробництва, але й здатність економічної системи задовольняти зростаючі потреби, підвищувати якість життя, компенсувати втрати населення від ризиків різноманітного походження тощо, а водночас і підтримувати суспільно прийнятний рівень соціальної захищеності населення.

Суттєвий вплив на формування сучасних підходів щодо трактувань суспільно-економічного розвитку, в тому числі і соціального захисту населення як процесу, здійснили ідеї лауреата Нобелівської премії з економіки А. Сени, який вважав, що в центрі останнього має бути високоякісна конструктивна реалізація потреб і прав людини з метою розширення можливостей підвищення її добробуту. Доречно підкреслити, що А. Сена брав участь в реалізації програм розвитку ООН, які сприяли формуванню і реалізації відомої в сучасній науці концепції людського розвитку. Отже, за А. Сеном, мета економічного розвитку не просто

розширення обсягів виробництва, а й надання умов і реальних можливостей людям широкого доступу до знань, запобігання хворобам, жити довше, здійснити більше важливих для неї справ [272, р.32].

Загальноприйнятим є твердження, що економічний розвиток неможливий без економічного зростання, тоді як економічне зростання може мати місце при відсутності соціально-економічного розвитку. Безпосередньо економічну основу соціального захисту населення, як суспільного інституту, складає розподілена, перерозподілена та акумульована в фонді оплати праці, державному бюджеті, державних і недержавних страхових, соціальних і пенсійних фондах частина ВВП, в якій суттєва роль належить державним витратам на фінансування загальнодержавних і регіональних програм соціального захисту. (див. табл.5.1)

З наведених у таблиці даних випливає, що видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення в нашому суспільстві неухильно зростають (за аналізований період у 24,2 разу). Одночасно з цим зросла питома вага державних витрат у складі зведеного бюджету з 12,1% у 2000 р. до 32,7% в 2013 р. Зниження питомої ваги цих видатків протягом 2008–2009 рр. порівняно з 2000-2013 рр. викликане економічною нестабільністю у нашій державі і фінансовою кризою, котра розпочалася у 2009 році. Із поступовим виходом з цієї кризи мало місце зростання питомої ваги фінансування соціального захисту населення у 2009 р. порівняно з 2008 р. – на 1,7%; у 2010 р. порівняно з 2009 р. – на 2%, у 2011 р. порівняно з 2010 р. вона зменшилась на 1,2%, а в 2012 р. порівняно з 2011 р. збільшилась на 1,7%. За аналізований період щороку на соціальний захист витрачалось майже 1/6 частина державного бюджету.

На перший погляд така динаміка державних витрат на соціальний захист населення має оцінюватись позитивно, оскільки її питома вага у загальних видатках держбюджету України складає близько 26% ВВП, відповідає стандартам державних видатків на такий захист у високорозвинених країнах. Однак для більш об'єктивної оцінки стану

фінансового забезпечення соціальної захищеності нашого населення слід враховувати декілька обставин.

Таблиця 5.1

Державні витрати на соціальний захист населення в загальній структурі видатків зведеного бюджету України за 2008–2013 рр.*

Показники	Рік							
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2013 р. до 2000 р
Видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення, млн. грн.	5985,2	74069,7	78775,4	104534,9	105434,8	125306,9	145062,6	24,2
Питома вага видатків на соціальний захист населення та соціальне забезпечення у зведеному бюджеті, %	12,1	23,9	25,6	27,6	26,4	28,1	32,7	2,7

*Джерело: розраховано за даними [102, с. 30, 360; 112. с. 52.]

Перш за все, ці значні фінансові ресурси витрачаються неефективно, оскільки нині діюча система соціального захисту населення не зорієнтована на захист дійсно нужденних верств населення, і тому значна частина форм соціальної допомоги, пільг та субсидій не убезпечують їх від нужденності.

По-друге, доходи населення за 2000–2012 рр. збільшились в 11,3 раза, а валовий внутрішній продукт у 8,43 раза [102, с.30, 360; 112, с. 30]. На кінець 2012 р. частка соціальної допомоги та інших поточних трансферів у складі доходів нашого населення тільки на 4,7% менша від частки зарплати [102, с. 361]. Таке соціальне навантаження на державний бюджет важко витримати більш потужній економічній системі, ніж українська.

В контексті взаємозв'язку соціально-економічного розвитку, економічного зростання та соціального захисту можна твердити, що він обумовлений першим. Прогрес у сфері соціально-економічного розвитку реалізується в поліпшенні стану соціальної захищеності населення і є

безпосереднім результатом економічного зростання, в процесі якого формуються економічні підвалини функціонування цього суспільного інституту.

Незважаючи на те, що в Україні інституціоналізована Концепція сталого розвитку, сутнісні характеристики, якої передбачають врахування в стратегії економічного поступу не лише економічної складової, а й соціальної та екологічної компоненти, реалії сьогодення свідчать про недотримання її засадничих принципів, що було представлено в попередніх розділах роботи (низький рівень соціальної захищеності населення, поширення бідності та інше).

Між тим тільки стійкий економічний розвиток сприяє розширенню зайнятості, створенню робочих місць, виробництву якісних товарів і послуг, формуванню сприятливого інвестиційного клімату й соціальної відповідальності держави, бізнесу і людини, збереженню високої якості оточуючого середовища.

Формування засад соціально-орієнтованої економіки в Україні розглядалося як засіб включення інноваційної та творчої енергії капіталу, що мало б підвищити темпи економічного зростання і на цій основі досягти більшої соціальної захищеності наших співгромадян у відповідній перспективі. Згідно з теоретичними напрацюваннями трансформаційні зміни здійснювались шляхом розширення ринкових відносин, їх поступової інституціоналізації та поєднання сутнісних форм різних економічних систем у сфері соціально-економічних відносин та господарській практиці.

Однак трансформаційні перетворення, на жаль, в основному виявилися контрпродуктивними для української економіки. У перші роки незалежності обсяги ВВП порівняно з 1990 роками зменшилися майже на половину. В подальшому негативні тенденції були подолані.

Наші розрахунки свідчать, що обсяги ВВП в Україні в 2008 році з 74,2% від рівня 1990 року знизились в 2012 році до 66,0% у 2009р. [209]. Якщо у 1990 році ВВП на душу населення за паритетом купівельної

спроможності перевищував середньосвітові показники на 11%, то в 2012 році він був на 40% нижчим від середньосвітового рівня і становив 21,4% рівня країн ЄС. У 2012 році із 229 держав світової спільноти Україна з ВВП у розмірі 7500 дол. на душу населення перебувала на 139-му місці [132, с.5].

У середині 90-х років в нашій державі основні елементи адміністративно-командної економіки були зруйновані, але перехід на ринкову систему соціально-економічного розвитку було не завершено. Поглиблення в цей час трансформаційної кризи спонукало до здійснення подальших ринкових перетворень на основі радикально-ліберальної моделі реформування української економіки та побудови змішаної економіки. Останнє передбачало макроекономічну стабілізацію, структурну перебудову вітчизняної економіки, інституційні перетворення. Однак ці завдання так і не були остаточно виконані.

Не менш суттєвим прорахунком вітчизняних реформаторів було зосередження уваги на вирішенні тактичних завдань ринкових перетворень та неповнота визначення стратегічної мети, стратегічних напрямів і завдань. Тому правомірною є думка про неприйнятність застосування в економічній політиці перехідної економіки лише тактичних заходів, характерних для розвинених ринкових економік та використання монетаристських економічних індикаторів для оцінки ефективності економічної стратегії та стану економіки [210, с.78-79].

Однак позитивні досягнення в розбудові ринкової економіки на цьому етапі не були задіяні внаслідок розгортання соціально-економічної кризи, викликаной стійким трендом розпаду вітчизняної економічної системи і породжених цим процесом макроекономічних та інституційних диспропорцій.

У вирішенні проблем соціального захисту населення суттєве значення має створення засобами державних регуляторних механізмів належних умов зростання провідних галузей економіки, соціально-економічного розвитку регіонів та країни в цілому. Починаючи з 2000 року вітчизняна економіка

мала позитивну динаміку економічного зростання. Останнє викликало сподівання на те, що такі темпи будуть збережені протягом більш-менш тривалого періоду і це дозволить трансформувати її в конкурентоспроможну складову світового господарства. Однак, оскільки на попередніх етапах соціально-економічних перетворень не були подолані такі вади нашої економіки як низька ефективність суспільного виробництва і невисока конкурентоздатність продукції, домінування сировинних галузей, значна залежність від кон'юнктури зовнішніх ринків та висока енергоємність і матеріалоємність, поряд з глибокою технічною і технологічною відсталістю, то в подальшому негативно позначилось на економічному зростанні.

Глобальна фінансово-економічна криза спричинила значний негативний вплив на темпи економічного зростання в Україні та стан економіки. В 2009 році порівняно з попереднім роком обсяги ВВП зменшилися на 3,7%, у переробній промисловості на 6,5%, будівництві на 33,9% [148, с.81]. В подальшому мало місце незначне зростання ВВП, в тому числі промислового виробництва та роздрібного товарообороту. Однак руйнівний характер попереднього етапу фінансово-економічної кризи не був подоланий цим пожвавленням. Свідченням останнього стала криза фінансово-банківської системи та державних фінансів в 2008 році, коли постала реальна загроза розвалу системи соціального захисту населення в нашій державі.

Викладене свідчить, що за роки ринкових перетворень в нашій країні не було забезпечене ефективне економічне зростання. Державні регуляторні інститути спрямовували свої зусилля не на структурну перебудову та модернізацію української економіки, зниження матеріало- та енергоємності виробництва, а на перерозподіл ресурсів, обсяги яких в окремі часові відрізки суттєво знизилися. Так, видобуток сирої нафти разом з природним газовим конденсатом складав у 2000 році 3,7 млн. тонн, а в 2013 році зменшився до 3,1 млн. тонн або в 1,7 раза, природного газу з 28,1 до 21,3 млрд. м³ або в 1,3 раза, виробництво сталі без напівфабрикатів з 25,8 до 15,2 млн. тонн або в 1,7

раза, коксу з 19,4 до 17,6 млн. тонн або в 1,1 раза, автобусів з 3,5 до 2,6 тисяч штук, або в 1,4 раза [102, с. 100, 101].

За таких умов вкрай необхідною є активна регуляторна діяльність держави, шляхом використання наявних інституційних механізмів впливу, на функціонування і розвиток економічної системи, запобігання зовнішнім і внутрішнім загрозам. Однак українська держава в останні десятиріччя поступово відмовившись захисту інтересів внутрішнього ринку та вітчизняних виробників [210, с.40].

Соціальний захист населення, підвищення його загального добробуту неможливі без зростання ефективності суспільного виробництва. З іншого боку, не менш суттєвим є зворотній зв'язок: при певному рівня соціальної захищеності, збереженні його відносної стійкості і стабільності та зростанні впевненості членів суспільства в дотриманні їхніх прав і гарантій, вони перетворюються в дійові соціальні чинники реального економічного зростання. Слід підкреслити, що нашій економіці притаманне технологічне відставання, яке визначає і основні параметри економічного зростання. За своєю структурою промислове виробництво України на третину складається з третього технологічного укладу, розквіт якого у світовій економіці припадає на 50-ті роки минуло століття. В ці роки бурхливо зростало важке машинобудування, виробництво електроенергії, сталі, продукції неорганічної хімії, нарощувався видобуток залізної руди та вугілля. Ще одна третина припадає на четвертий уклад, що домінував у 80-х роках минулого століття (кольорова металургія, машинобудування та приладобудування, автомобілебудування, електронна промисловість). Третина промислового виробництва України припадає на конгломерат вказаних вище технологічних укладів. Щодо п'ятого та шостого технологічних укладів, які становлять основу власне постіндустріального типу виробництва виготовлення складної обчислювальної техніки, впровадження нанотехнологій, програмного забезпечення, телекомунікацій, роботів і нових матеріалів), то на їх частку

припадає тільки 3% у загальній структурі національної економіки [233, с.171].

Аналіз соціально-економічної ситуації в нашій країні свідчить про наявність і збереження високого рівня державних витрат, при відсутності або невисоких чи навіть регресивних темпах економічного зростання. Дана проблема загострилась в умовах військової агресії Російської Федерації в східних областях нашої держави, яка супроводжується людськими жертвами і значними матеріальними втратами та витратами на фінансування національних військових формувань на рівні, якого в Україні ще не було. До цього слід додати витрати на вирішення внутрішніх міграційних, гуманітарних, безпекових проблем, викликаних брутальним порушенням територіальної цілісності України та спровокованого нашим північно-східним сусідом військового протистояння в ряді регіонів Донецької і Луганської областей. По-друге, за таких умов значно актуалізується необхідність збільшення обсягів надходжень коштів до державного бюджету і зменшення його дефіциту шляхом не тільки виведення з тіні значної частини, яка навіть не піддається кількісній оцінці, української економіки, а й удосконалення податкової системи, діяльності митної служби та більш результативної організації збирання податків. По-третє, панування патерналістської системи соціального захисту населення характеризується використанням перехресних соціальних програм. Останнім притаманне дублювання соціальної допомоги окремим верствам населення, що є свідченням неефективного використання обмежених коштів державного бюджету.

Проблема наповнення державного бюджету ускладнюється не тільки нестабільністю економічного зростання, вадами фіскальної політики, а й тим, що нашій економіці притаманне технологічне відставання, яке визначає і основні параметри економічного зростання. За своєю структурою промислове виробництво України на третину складається з третього технологічного укладу, розквіт якого у світовій економіці припадає на 50-ті

роки минуло століття. В ці роки бурхливо зростало важке машинобудування, виробництво електроенергії, сталі, продукції неорганічної хімії, нарощувався видобуток залізної руди та вугілля. Ще одна третина припадає на четвертий уклад, що домінував у 80-х роках ХХ ст. (кольорова металургія, машинобудування та приладобудування, гіпертрофований обсяг традиційного ВПК, автомобілебудування, електронна промисловість). Третина промислового виробництва України припадає на конгломерат вказаних вище технологічних укладів. Щодо п'ятого та шостого технологічних укладів, які становлять основу власне постіндустріального типу виробництва виготовлення складної обчислювальної техніки, впровадження нанотехнологій, програмного забезпечення, телекомунікацій, роботів і нових матеріалів), то на їх частку припадає тільки 3% у загальній структурі національної економіки [211, с.171].

В умовах, коли постіндустріальні країни світу системно переходять до науково-інформаційних технологій, притаманних п'ятому і шостому технологічному укладам, а світова спільнота уже вступила в епоху глобальної конкуренції, єдиний шлях соціально-економічного розвитку України – модернізація виробничої і невиробничої сфер на інноваційних засадах, котрі спрямовані на створення сучасної, інтегрованої у світове господарство, конкурентоздатної до саморозвитку національної економіки. В більш широкому контексті перехід на інноваційну не просто наздоганяючу, а випереджальну модель соціально-економічного розвитку з нашої точки зору слід розглядати як один з основних стратегічних напрямів формування соціальної держави.

Практично всі роки незалежності владні структури при здійсненні реформування національної економіки значною мірою виходили з того, що інноваційна модель економічного зростання формуватиметься без конструктивного втручання держави, а під впливом дії ринкових механізмів самоорганізації. Однак такі сподівання реформаторів не підтвердились, а кризовий стан, в якому економіка перебуває тривалий час, призвів до

поглиблення її структурної деформації, яка досягла критичної межі. Унаслідок непослідовної державної економічної політики останніх років промисловість України настільки деградувала, що більшість експертів наголошують на необхідності здійснення повторної індустріалізації країни й відтворення національної індустрії [259, с.15].

Нині у 90% виробленої продукції відсутнє якісне науково-технологічне забезпечення. Мають місце значні диспропорції у підприємств, які проводять інноваційну діяльність у відповідному галузевому розрізі. При цьому питома вага інноваційно активних підприємств вкрай мала. Так в 2013 році частка інноваційно-активних підприємств в добувній промисловості складала лише 6,5%, тоді як в переробній – 18,5%, постачанні електроенергії, газу, пару та кондиційованого повітря – 12,6%, а у водопостачанні, каналізації, поводженні з відходами – 7,7% [102, с.300].

За 2008–2013 роки загальний обсяг інноваційних витрат у промисловості України зменшився з 11994,2 до 9562,6 млн. грн. або на 20,3% [102, с. 301; 113, с. 329]. За такого фінансування наукових досліджень можна сподіватися лише на те, що наука виконуватиме тільки певну соціокультурну функцію. Країни з таким рівнем вкладень у власну науку, як правило, є донорами інтелектуального потенціалу для інноваційного шляху розвитку інших держав.

При дослідженні цільової спрямованості фінансових ресурсів на інновації, привертає увагу те, що в економіці України на фінансування наукових та науково-технічних робіт 19,01% коштів було спрямовано на галузі III технологічного укладу, 54,89 – IV укладу, а V та VI – 26,10% [213, с. 276]. Це свідчить про деформованість структури фінансування наукової та науково-технічної діяльності, оскільки в нинішніх умовах до пріоритетних напрямків належать фундаментальні розробки в межах VI технологічного укладу, який визначає стратегічні напрямки соціально-економічного розвитку національних економік країн світової спільноти.

У промисловості, яка є джерелом оновлення техніки і технологій та відіграє провідну роль у забезпеченні інноваційного розвитку інших галузей національної економіки, теж мають місце негативні тенденції (див. таблицю 5.2).

Таблиця 5.2.

Кількість промислових підприємств України, що впроваджували інновації у 2000-2012 роках *

Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації												
	2000		2008		2010		2011		2012			
	усього	Відсотків до загальної кількості підприємств, що впроваджували інновації	усього	Відсотків до загальної кількості підприємств, що впроваджували інновації	усього	Відсотків до загальної кількості підприємств, що впроваджували інновації	усього	Відсотків до загальної кількості підприємств, що впроваджували інновації	усього	Відсотків до загальної кількості підприємств, що впроваджували інновації	усього	Відсотків до загальної кількості підприємств, що впроваджували інновації
Усього	1491	х	1160	х	1217	х	1327	х	1571	х	1312	х
впроваджували нові технологічні процеси	416	27,9	515	43,4	522	42,9	605	45,6	598	43,6	665	50,7
у тому числі												
маловідходні, ресурсозберігаючі та безвідходні	172	11,5	280	24,2	203	16,7	240	18,1	224	16,3	194	14,8
освоювали виробництво інноваційної продукції	1372	920	667	47,6	615	50,5	731	55,1	704	51,3	683	521
з них нові види техніки	—	—	201	15,0	194	15,9	218	16,4	195	14,2	174	133
Реалізовували інноваційну продукцію	—	—	993	х	964	х	1043	х	1037	х	1031	х

*Джерело: розраховано за даними [102, с. 303; 112, с. 459; 113, с. 302].

З даних таблиці випливає, що частка підприємств, котрі впроваджували нові технологічні процеси за 2000-2012 роки збільшилась на 12,1%; тих, що освоювали виробництво інноваційної продукції, зменшилась в 2 рази, використання маловідходних та ресурсозберігаючих процесів зросло на 12%, а нових видів техніки за 2008–2013 роки зменшилось на 13,5%. Наслідком такого рівня використання інновацій в українській економіці є те, що приріст валового внутрішнього продукту за рахунок впровадження нових технологій

оцінюється лише у 0,7%–1% [214, с. 11], тоді як у економічно розвинених країнах світу цей показник досягає 60% і навіть 90% [215, с.34].

Негативний вплив на утвердження інноваційної моделі економічного зростання як стабільної економічної основи соціального захисту населення має домінування у вітчизняній економіці галузей з низьким рівнем доданої вартості. У металургії, яка нині є базовою галуззю нашої економіки, частка доданої вартості у виробленій продукції не сягає навіть 20% тієї податкової норми, яку стягують з покупця. Економічна система з високою питомою вагою виробництва і зайнятих третього технологічного укладу в принципі не потребує значного використання результатів наукових досліджень та високих технологій. В нашій структурно деформованій економіці складається ситуація, коли кожна одиниця приросту ВВП потребує зростаючих матеріальних і фінансових витрат, у тому числі й живої праці. Внаслідок цього в ній продовжує домінувати екстенсивний тип суспільного відтворення з притаманною досить високою зайнятістю населення та індустріальною моделлю мотивації праці.

При орієнтації соціально-економічного розвитку української економіки на екстенсивну модель наша країна не зможе досягти хоча б мінімальних для соціального захисту показників виробництва ВВП на душу населення – 10-12 тис. дол. США.

Викладене свідчить про те, що інноваційність української економіки неухильно деградує. На думку деяких науковців, та за оцінками фахівців, вона перебуває в стані інноваційного дефолту [216, с.132]. Консервація такого стану несе в собі цілу низку загроз, реалізація яких суттєво актуалізується у зв'язку з відсутністю міцних позицій нашої економіки у сфері інновації та агресією Російської Федерації проти України. Серед них найбільш можливими є наступні:

- наростання кількості техногенних катастроф в зоні військових дій на сході України з великими матеріальними та людськими

втратами внаслідок повного фізичного зносу основного капіталу та зупинки багатьох виробництв;

- банкрутство і закриття підприємств з високою матеріало- та енергоємністю вироблюваної продукції, зниження попиту на неї;
- стагнація соціально-економічного розвитку, детермінованого подальшим падінням конкурентоспроможності товарів національних виробників та низькою купівельною спроможністю основної маси населення;
- руйнація значної кількості виробничих та інфраструктурних об'єктів внаслідок ведення військових операцій на території Донецької та Луганської областей;
- необхідність значних витрат державного бюджету на відбудову зруйнованих промислових підприємств та об'єктів соціальної інфраструктури в регіонах охоплених війною;
- породжена попередньою владою соціальна нестабільність, що проявляється в різноманітних формах протесту, в тому числі можливість появи третього, четвертого «Майданів», що в кінцевому підсумку, несе в собі велику ймовірність зникнення України як держави з політичної карти світу;
- втрата довіри та інтересу до України в системі світогосподарських економічних відносин як надійного, конкурентоспроможного економічного партнера;
- безперешкодне проникнення іноземного капіталу в економічно привабливі галузі національної економіки приведе до втрати значної частини нашого економічного потенціалу.

У сфері використання людського капіталу досить реальних обрисів набуває загроза подальшої активізації міграції за межі України економічно активного населення і особливо науково-технічних кадрів. Водночас є всі підстави твердити про зниження активності підприємницької діяльності, і як наслідок – зменшення обсягів державних доходів, падіння обсягів

інвестування та реалізації масштабних інвестиційних проектів. Логічним наслідком цих процесів буде зростання тиску на підприємницьку діяльність, руйнація комфортності бізнес-середовища, подальша тінізація української економіки.

Викладене є свідченням того, що перехід на інноваційні засади економічного зростання в Україні, тобто зміна вектору руху, є об'єктивно необхідним, робить його «неодмінною умовою збереження економічного та політичного суверенітету» [217, с.243]. При цьому слід виходити з того, що перехід на таку модель повинен відбуватися при розширенні та поглибленні глобальних світогосподарських зв'язків, що потребує мінімізації витрат такого невідворотного ресурсу, яким є час. Нині людство вступило на такий шлях свого розвитку, коли має місце прискорення протікання процесів у часі. Якщо, починаючи з «історичного нуля» протягом 800 тисяч років зняряддя праці істотно не змінювались, то нині маємо кінематографічну швидкість часових ритмів. Тому формування конкурентоспроможної української економіки, яка функціонує й розвивається на основі інновацій, має відбуватися в умовах ліміту часу та є ціллю, котра перебуває в стані постійного руху й перманентних змін.

Аналітико-критичні узагальнення дозволяють зробити висновок, що перехід на інноваційну модель економічного зростання є дієвим сучасним засобом модернізації української економіки. Все це максимально відповідає гуманістичним цілям поступу суспільства, що одночасно дозволить здійснювати постійне відтворення високого рівня та якості соціальної захищеності відповідних верств населення. Слід зауважити, що в міру економічного зростання української економіки на інноваційній основі, примноження національного багатства, створення сприятливих соціально-економічних умов для поліпшення добробуту може стати не тільки основою соціально-економічної стратегії, а й політичної консолідації громадян України. При такому векторі цієї стратегії буде долатися феномен соціально-

економічного зростання без соціально-економічного розвитку, що притаманне нинішнім українським реаліям.

Необхідність переформатування стратегії розвитку української економіки на інноваційних засадах здатна перетворитися в реальність при наявності певних передумов. До них слід віднести проведення системної, цілеспрямованої, науково-обґрунтованої, інноваційної політики держави. Першим кроком в цьому напрямі має бути визначення стратегії інноваційних перетворень в інституційному, організаційному та освітньо-культурному сенсі. При цьому слід враховувати, що в нинішніх умовах захист прав власності, дотримання прав і обов'язків партнерів по бізнесу, наділення правами і обов'язками громадян та їх обов'язкове дотримання належать до найдієвіших чинників соціально-економічного розвитку.

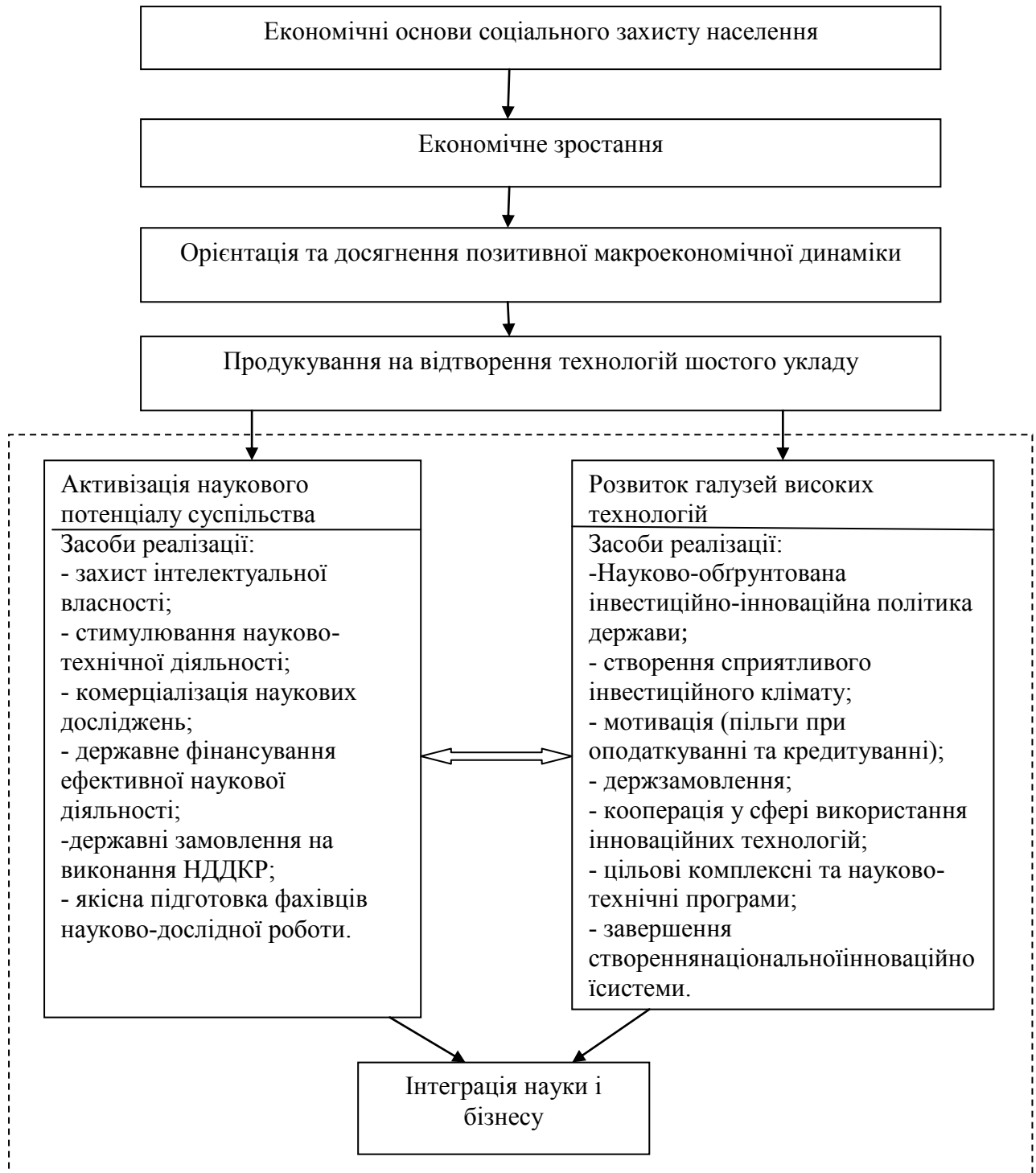
Здійснення системної науково обґрунтованої інноваційної політики потребує удосконалення інфраструктури управління науково-технічною та інноваційною діяльністю в нашій державі. Це передбачає зменшення її структурних елементів, створення умов для результативної взаємодії та координації на основі відповідного підпорядкування, а також наділення відповідними повноваженнями суб'єктів цієї політики, тобто розробників і виконавців. Складовою частиною цього удосконалення має стати створення національної інноваційної системи України. Ці положення з точки зору економічної науки є аксіоматичними для більшості фахівців. Вона є достатньо-обґрунтованою, оскільки практична реалізація останніх виходить з того, що тільки зміна пріоритетів в економічному зростанні водночас з відповідною переорієнтацією з базових факторів (залучення додаткових ресурсів, розвиток і удосконалення ринку праці тощо) на інноваційне забезпечення підвищить конкурентоспроможність нашої економіки. В умовах обмеженості ресурсів інновацій в галузях вітчизняної економіки мають забезпечувати значно вищу віддачу у порівнянні із залученням у суспільне відтворення додаткових ресурсів. Відставання України від економічно розвинених країн практично за всіма параметрами інноваційної

діяльності дозволяє стверджувати, що саме остання створює можливість для підвищення статусу нашої держави в глобалізаційному економічному вимірі. Інновації в різних сферах та галузях забезпечують набагато вищий рівень віддачі, ніж просте залучення додаткових ресурсів, що особливо актуально за їх дефіцитності. У зв'язку з тим, що України порівняно з найбільш конкурентоспроможними країнами відстає практично за всіма показниками інноваційної діяльності, саме ця сфера дасть можливість поліпшити статус країни у глобальній економіці, а синергетичний ефект від інноваційної діяльності можна одержати тільки шляхом розвитку інноваційної системи.

Отже, системний підхід до організації інноваційної діяльності становить єдино можливий шлях подолання технологічного та економічного відставання України від розвинутих країн світу та забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у якості стабільної економічної основи соціального захисту її населення.

Механізми формування базисних основ соціального захисту населення представлені на рис. 5.1.

Подальше реформування власності має важливе значення не тільки на мікрорівні, а й на макрорівні. Вона сприяє розвитку в країні середнього класу як економічно самостійного соціального суб'єкта та внутрішнього інвестор економіки, чинника соціального «стабілізатора» суспільства і джерела відтворення кваліфікаційної робочої сили. Слід підкреслити, що реформування відносин власності, орієнтування розвитку економіки на утвердження шостого технологічного укладу, стимулювання науково-технічної діяльності в державному і кооперативному секторах, завершення розбудови національної інноваційної системи, створення сприятливого інвестиційного клімату в нашій державі формують передумови для виходу України на траєкторію розвитку економіки знань – авангардну модель постіндустріалізму, яка успішно реалізується в економічно розвинених країнах світу. При цьому дія перелічених механізмів має бути скоординована і синхронізована в процесі проведення реформування економіки України в

Рис. 5.1. Основні механізми базисних основ соціального захисту населення
Джерело: розроблено автором

найбільш стислі терміни. З метою досягнення конкретних результатів реформування в економічній, фінансовій і соціальній сферах важливим є дієвий суспільний контроль за діяльністю виконавчої влади через

інструменти громадського суспільства, опозиційний партій, міжнародних інститутів, засобів масової інформації та інших. Нині склалися досить сприятливі умови не тільки для моніторингу дій влади з боку суспільства, але й для реального впливу на соціально-економічну ситуацію в країні через канали виборів, децентралізацію влади, формування прозорих процедур призначення державних службовців, систематичного контролю за ефективністю виконання управлінським апаратом своїх функцій на місцевому, регіональному і загальнодержавному рівнях. Запорукою радикальних позитивних змін у суспільстві, є концентрація у вищих ешелонах влади патріотично налаштованого, викоспрофесійного, не корумпованого менеджменту, який на відміну від олігархічного управлінського корпусу, керувався б національними, а не корпоративними інтересами при реалізації державної економічної політики.

Створення і поширення технополісів, технологічно-наукових парків, інноваційних центрів трансферу технологій, бізнес-інкубаторів, інформаційних мереж науково-технічної інформації, експертно-консалтингових та інжинірингових фірм з широким залученням державних та приватних, в тому числі, зарубіжних інвесторів сприятиме формуванню дієвих ситуаційних елементів цієї системи. Про логічність цих процесів свідчить досвід постіндустріальних країн, а саме такі інститути належать до структурно-функціональних складових національної інноваційної системи, в яких інтегруються наука і бізнес на основі узгодження відповідних економічних інтересів.

Однією з передумов переходу на інноваційну модель економічного зростання української економіки є інтеграція науки і бізнесу. Адже незаперечним фактом є остаточне руйнування притаманного адміністративно-командній системі організаційного зв'язку між наукою і виробництвом. Внаслідок цього галузева наука в Україні опинилася поза межами інтересів приватно-монополістичного капіталу, що позбавило її фінансових ресурсів. З іншого боку, причиною обмеженості динамічного та

стійкого зростання на інноваційних засадах вітчизняної економіки є слабка сприйнятливість приватного капіталу до нововведень технологічного характеру та ігнорування досягнень українських науковців. За таких умов постає проблема поліпшення зацікавленості бізнес-структур у використанні наукових досягнень і відповідно посилення взаємодії з науково-дослідними установами.

Мале і середнє підприємництво залишилося переважно торгівельним, так і не ставши у своїй масі на відміну від постіндустріальних держав виробничо-сервісним. Така діяльність, в якій задіяно біля 4,5 млн. осіб, як і раніше зосереджена навколо такої економічної структури як речові та продуктові ринки. Цей капітал функціонує на основі використання не новітніх технологій, оскільки та немає достатніх фінансових ресурсів для впровадження інновацій. Покладати надії щодо активної участі цієї економічної структури у модернізації вітчизняної економіки та інноваційних засад марно.

Інноваціями, як свідчить світова та вітчизняна практика, в основному займаються великі та економічно потужні корпорації, котрі мають у своєму розпорядженні достатні фінансові ресурси та високоякісний людський капітал. За таких умов практична участь вітчизняного капіталу в модернізації нашої економіки на інноваційно-технологічних засадах потребує поглибленого системного аналізу і вдосконалення нормативно-правових актів в контексті зацікавленості бізнес-структур у впровадженні та використанні передових технологій, позбавлення невизначеності законодавчого забезпечення основних положень інноваційної політики в цілому та щодо її регіональних форм, зокрема в частині створення високотехнологічних виробництв. При розробці державної інноваційної політики слід забезпечити:

- зменшення податкового навантаження на товаровиробників;
- законодавче встановлення пільг для виробничих інвестицій інноваційного характеру;

- підвищення конкурентоспроможності національних виробників, зменшення фізичного та морального зносу основного капіталу шляхом підвищення питомої ваги витрат на технічне переозброєння та реконструкцію підприємств;
- удосконалення технологічної структури інвестицій шляхом збільшення в їх складі питомої ваги устаткування і відповідного скорочення будівельно-монтажних робіт;
- активізацію товарних ринків, котрі мали б можливість споживати породжену інвестиціями додаткову продукцію та реалізовувати потенціал ефективності інвестиційних проектів за рахунок платоспроможного попиту населення;
- зміну галузевої структури інвестицій на користь галузей, що виробляють продукти харчування та особистого споживання, з метою забезпечення матеріальних основи зростання рівня життя населення та його соціального захисту зусиллями національних товаровиробників.

Історичний досвід економічного розвитку багатьох країн свідчить, що націленість на досягнення технологічного лідерства стимулює самоорганізацію ефективного господарського механізму і вироблення різних варіантів соціально-економічного розвитку. Згідно з інноваційною теорією такий розвиток країни є результатом її науково-технічного прогресу, котрий виконує системоутворюючу функцію щодо соціально-економічних моделей суспільної організації в країнах-лідерах світового господарства. Втрата Україною досягнень у науково-технічній сфері, ігнорування науково-технічного прогресу як основи соціокультурної трансформації суспільства перетворить її на економічного аутсайдера світового співтовариства, що до того є, негативно впливатиме на добробут наших громадян.

Однією з фундаментальних соціально-економічних проблем переходу на інвестиційно-інноваційну модель економічного зростання в трансформаційній економіці є дефіцит висококваліфікованих, в тому числі управлінських кадрів, здатних продуктивно працювати в нових умовах.

Наявність необхідного людського капіталу, особливо його інтелектуальної складової, служить визначальною передумовою функціонування даної моделі економічного зростання. Однак Україна поступово втрачає ті конкурентні переваги у сфері науки, котрі вона набула в попередні періоди. До них належали високий рівень освіти населення і наявність висококваліфікованих кадрів науковців та науково-технічних фахівців. Так за 1990 – 2013 рр. чисельність працівників наукових організацій не збільшилась, а зменшилась з 494,2 до 123,2 тис. осіб або в 4 рази. Аналогічна динаміка також з чисельністю фахівців, котрі виконували наукові та науково-технічні роботи [102, с.297]. Частково це пояснюється поступовою адаптацією науковців до ринкових умов, переходом їх найбільш мобільної частини в інші сфери діяльності. Водночас значна частина науковців вищої кваліфікації та людей з вищою освітою вибула за межі нашої держави.

Відтак виникає необхідність здійснення заходів, спрямованих на формування підсистеми відтворення знань і формування кадрів для наукової та інноваційної діяльності. Для цього слід перейти до розміщення державних замовлень на науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи серед наукових закладів, що приведе до поліпшення зайнятості висококваліфікованих фахівців, створення нових робочих місць в науковій, інноваційній та виробничій сферах, закладе основи відтворення знань, потребу в підготовці нових поколінь висококваліфікованих науковців і фахівців. Необхідна зміна в навчально-виховному процесі в загальній, професійно-технічній та вищій освіті з метою утвердження суб'єктно-суб'єктних відносин в процесі навчально-виховної діяльності, що дозволить сформувати людину інноваційного типу.

Таким чином, формування базисних умов зростання добробуту населення нашої країни вбачається у переході економіки України на інноваційно-інституційну модель економічного зростання через приведення в дію сукупності механізмів реформування відносин та стимулювання наукової діяльності. Досягненню цих цілей сприяє дієвий суспільний контроль за

діями влади і її політичними інститутами, насамперед через засоби масової інформації.

5.2. Модернізація галузей розвитку людського капіталу

В умовах глобалізації відбуваються радикальні соціально-економічні трансформації, вирішальним стимулом яких стали науково-технічні досягнення у сфері комп'ютеризації, інформатики, біо- та нанотехнологій, у засобах комунікації, зв'язку, космічних лазерних та інших технологіях. це потребує засвоєння від працівників значної суми знань, вміння їх ефективно використовувати. З іншого боку сучасне виробництво економічних благ і послуг неможливе без широкого використання новітніх досягнень науки, та якісної освіти, що перетворює сучасну економіку в економіку знань. З огляду на останнє констатуючим чинником формування економіки знань в нашій країні є динамічний розвиток галузей розвитку людського капіталу.

З позицій соціальної захищеності окремої особи високий освітній рівень працівника зменшує ризик втрати роботи, а в разі безробіття – зменшує його тривалість, освічені працівники мають більші заробітки, швидше працевлаштовуються на привабливі робочі місця, мають вищу професійну й територіальну мобільність, успішно адаптуються до технологічних, інституційних і соціальних зрушень, налаштовані на оволодіння досягненнями науково-технічного і технологічного прогресу та їх використання у власній трудовій діяльності. З огляду на це існує чітка залежність між рівнем освіти працівника та його заробітками протягом трудового життя. Це віддзеркалює причинно-наслідковий зв'язок між освітою, рівнем оволодіння системними та спеціальними компетенціями, продуктивністю праці та доходами носія людського капіталу.

Усвідомлення того, що людський капітал нації є найбільш ваговою складовою національного багатства нашої держави, спричиняє нарощування

витрат зведеного бюджету України на фінансування освітньої діяльності (табл. 5.3.).

Таблиця 5.3.

**Динаміка витрат на фінансування освіти в Україні
за 2000 – 2013 роки**

Показники	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2013 у порівнянні з 2000
Видатки на освіту (млн. грн.)	7085,5	60959,4	66773,6	79826,0	86253,6	101560,9	105538,7	+14,8
% у зведеному бюджеті України	49,1	35,4	35,8	36,1	31,6	29,8	29,3	-19,8

Джерело: розраховано за даними 188, с. 52; 118, с. 58; 201, с. 58.

З наведених у таблиці даних випливає, що за 2000–2013 роки витрати на фінансування освіти зросли майже в 15 разів. Однак їх частка у зведеному бюджеті нашої країни зменшилась на 19,8%. Серед проблем, які характеризують стан освітньої діяльності зазначається у Програмі економічних реформ на 2010 – 2014 рр., найбільш виразною є неефективність механізму її державного фінансування. При збільшенні обсягів останнього рівень забезпеченості загальноосвітніх шкіл сучасними засобами навчання складає 29,3%. Основна частина (до 70%) видатків бюджету спрямовуються не на підвищення якості освіти, а на виплати зарплати, комунальні платежі тощо [242].

В узагальненому вигляді у сфері здобуття обов'язкової середньої освіти найбільш актуальними проблемами є низька забезпеченість загальноосвітніх шкіл сучасними засобами навчання, відсутності умов для здобуття якісної середньої освіти незалежно від місця проживання, обмежене використання інформаційних технологій у навчально-виховному процесі, зменшення освітнього потенціалу сільської місцевості та депресивних територій моно індустріальних населених пунктів та орієнтація змісту освіт

на відтворення певної суми знань, а не на формування компетентностей дітей. Дисертант підкреслює, що за таких умов суттєво знижується якість отриманої повної середньої освіти, підготовленість до подальшого навчання та трудової діяльності.

Серед чинників, що впливають на формування людського капіталу суттєва роль належить професійному навчанню, як сукупності спеціальних знань, вмінь і навичок, що функціонально готує носія робочої сили до продуктивної зайнятості. Будучи сукупністю фахово-кваліфікаційного та функціонального розвитку особистості його теоретична компонента покликана дати людині орієнтацію в інформаційному суспільстві, розвивати мислення, формувати та збагачувати поняттєвий апарат фахівця, створювати основи для осмислення та аналізу досвіду, здобуття і розвитку нового знання. Виходячи з цього структура змісту теоретичного навчання детермінована такими цілями: гуманітаризація змісту освіти структурою об'єкта діяльності, рівнем кваліфікації викладацького персоналу, структурою об'єкта вивчення.

Практична спрямованість змісту навчання передбачає розвиток практичного мислення, удосконалення механізмів психіки, розвиток та удосконалення професійних якостей, надання необхідних умінь та навичок для здійснення нової професійної діяльності, сприяння набуттю фахівцем нового досвіду [243, с.16].

З цього випливає, що професійне навчання впливає на формування не всіх основних активів людського капіталу, а тільки на такі як знання, вміння, кваліфікація, компетентність, мобільність, креативність, трудова і навчальна мотивація, інформованість. Оскільки майбутній працівник буде проявляти свою конкурентоздатність на ринку праці за рахунок нагромаджених знань, вмінь, навичок, досвіду, відповідної кваліфікації, отриманих в процесі професійного навчання, то суттєво зростають вимоги до якості останнього.

Між тим можливості для реалізації функціональної спрямованості професійної освіти як складової розвитку людського капіталу гальмуються відсутністю налагоджених системних зв'язків між навчальними закладами і

роботодавцями, внаслідок чого сформувався дисбаланс у кваліфікаційній та галузевій структурі підготовлених фахівців з потребами у робочій силі роботодавців, що є однією з причин безробіття та незадоволеного попиту на кваліфікованих фахівців за окремими спеціальностями і професіями. Розпорошеність підготовки останніх між значною кількістю технікумів та ліцеїв при відсутності сучасної навчально-виробничої бази та на основі парадигми професійно-технічної освіти минулого, без орієнтації на динамізм попиту на актуальні спеціальності й можливості працевлаштування на локальних ринках праці породжує додаткові витрати коштів, часу, зусиль окремою особою та державними інституціями, що є основою причиною невисокої віддачі інвестицій у цю складову людського капіталу. До характерних рис професійно-технічної освіти України належить недостатня участь роботодавців у розвитку системи професійно-технічної освіти, асиметрія у них компетентностях і кваліфікаціях, які фахівці пропонують на ринку праці й тими, яких потребують роботодавці, а рівні формальної професійної освіти недостатньо пов'язані з кваліфікаційними рівнями Національної рамки кваліфікації, Міжнародної стандартної кваліфікації освіти та з галузевою Міжнародною стандартною класифікацією освіти, якою користується Європейський Союз і організація економічного співробітництва і розвитку.

Досить неоднозначно розвивається вища освіта як невід'ємна складова інституту освіти в нашій країні. Серед її здобутків слід відзначити значне зростання кількості вищих навчальних закладів та чисельності студентів в них. Якщо в 1990/91 навчальному році кількість вищих навчальних закладів III – IV рівня акредитації становила 149, то в 2013/2014 навчальному році - 325, тобто зросла в 2,24 раза, а чисельність студентів збільшилась з 881,3 тис. до 1724,9 осіб або майже, у 2 рази [188, с. 409]. З певною мірою умовності можна твердити, що така кількість вищих навчальних закладів дозволяє задовольнити попит на освітні послуги. Запровадженням платності надання освітніх послуг наша держава увійшла в загальноцивілізаційне русло

розвитку освіти, коли отримання освіти здійснюється шляхом поєднання державного фінансування з платою з власних доходів людини.

Однак зрушення в процесі розвитку національної вищої освіти відбувалися без достатнього організаційно-економічного обґрунтування доцільності започаткування діяльності нових вищих навчальних закладів та економічної ефективності їх функціонування і розвитку. Якщо в 1960 – 1990 рр. один вищий навчальний заклад, що надавав повну вищу освіту в середньому відкривався кожні два роки після ретельних обґрунтувань, узгоджень, підготовчих заходів, чіткої ідентифікації джерел ресурсної підтримки, то у 1990 – 2010 роках без забезпечення належних умов створено 200 таких закладів, тобто пересічно по десять щороку [244, с.9].

Таке зростання кількості вищих навчальних закладів певною мірою було спричинене необхідністю підготовки таких фахівців, яких не готували радянські вузи, а нині потребували ринкові умови господарювання. Частка ВВП, яка спрямовується на вищу освіту та в інших країнах представлена в таблиці 5.4.

Таблиця 5.4

Частка валового внутрішнього продукту, що спрямовується на вищу освіту в Україні, країнах ОЕСР та Російській Федерації

№	Країни, групи країн, роки даних	Частка ВВП на вищу освіту	Порівняння даних графі 3 із середнім за країнами ОЕСР (рядок №2), рази
1	2	3	4
1.	Україна, 2011 р.	2,3%	1,4
2.	Країни ОЕСР (середнє за країнами), 2009 р.	1,6%	1,0
3.	Країни ЄС (21), що є членами ОЕСР, 2009 р.	1,4%	0,9
4.	Російська Федерація, 2009 р.	1,8%	1,1

*Джерело: 244, с.10

З наведених даних випливає, що наше суспільство, маючи значно менший економічний потенціал порівняно з іншими країнами, інвестує в освіту відносно значні кошти. Такі витрати були б певною мірою виправдані, якби українські вищі навчальні заклади забезпечували високоякісну підготовку фахівців, конкурентоздатних на національному і міжнародних ринках праці. Однак такого не спостерігається. Навпаки, в умовах нераціонального використання бюджетних коштів, неповного фінансування вузів, останні значно збільшили питому вагу абітурієнтів, зарахованих до ВНЗ на платній основі. Якщо в 1995/1996 навчальному році для навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було зараховано 18% студентів, то в 2013/2014 – 48,6% [188, с.418].

Зростання кількості вищих навчальних закладів та чисельності студентів вимагає адекватного збільшення професорсько-викладацького персоналу, що має забезпечувати якість навчання і є основою викладацького корпусу вищої школи. Принагідно слід підкреслити, що його лєвова частка відтворюється у вищих навчальних закладах. Однак якщо чисельність підготовлених аспірантів за 2000 – 2013 роки збільшилась з 5132 до 8320 осіб або в 1,6 раза, то підготовка докторантів за цей час в 1,4 раза, хоча протягом 2008–2012 років залишалася майже незмінною [102, с.423].

За таких умов логічним є скорочення кількості вищих навчальних закладів, яке значною мірою здійснювалось адміністративними заходами. В умовах скорочення випускників загальноосвітніх шкіл III ступеня з 475 тис. осіб в 2000 році до 304 тис. осіб в 2013 році або на 36% [102, с. 416] і збереження такої тенденції на найближчу перспективу, посилюватиметься конкуренція між вищими навчальними закладами за абітурієнтів. За таких умов частина з цих закладів не матимуть об'єкта навчально-виховного процесу, що приведе до закриття значної частини цих закладів і проблема кількості навчальних закладів вирішиться за допомогою механізмів конкуренції.

Викладене дозволяє дійти висновку, що інститут освіти потребує значної модернізації.

В процесі реформування системи освіти, окреслених в ряді загальнодержавних програм, особливу увагу слід надати удосконаленню освітньо-виховного процесу, під впливом якого формуються визначальні компоненти властивостей людського капіталу. Мається на увазі не тільки оволодіння певним обсягом знань та інформації, а й вміннями та навичками використання конкретних професійних інструментів для розв'язання певних виробничих проблем, ситуацій, завдань.

На відміну від західноєвропейських та американських вузів в наших ВНЗ при організації навчально-виховного процесу значна частина навчальних годин припадає на теоретичну підготовку, а проходження практик в багатьох випадках має формальний характер. Внаслідок цього значна частка українських студентів не мають можливостей для формування необхідних компетенцій, а як фахівці виявляються неконкурентноздатними на ринку праці. Набуття професіоналізму на робочому місці можливе при додаткових витратах роботодавців, що не відповідає їх економічним інтересам і є однією з причин незайнятості випускників ВНЗ. Тому цілком адекватним вимогам нинішнього етапу реформування інституту вищої освіти є поліпшення практичної підготовки шляхом проходження практики на реальних нових робочих місцях.

В багатьох західноєвропейських університетах студентів готують до виконання ще не існуючих видів робіт. За таких підходів проблемним для органів державного управління вищою освітою та для вузів нашої країни є визначення переліку старіючих спеціальностей та випереджень у часі підготовки фахівців, попит на яких зростає на ринку праці під впливом впровадження новітніх, інноваційних технологій. Тому зміст і методи навчання у ВНЗ повинні враховувати необхідність поліпшення практичної підготовки, оновлення спеціальностей з тим, щоб забезпечити максимальну

адаптацію навчального процесу в них до постійних і динамічних змін в економічній системі інформаційного суспільства.

Практичні кроки щодо модернізації освітньої діяльності ВНЗ України слід спрямовувати на планування та надання навчально-виховному процесу інноваційного, творчого характеру, що співпадає зі світовими тенденціями розвитку вищої освіти та практикою провідних вишів світу. Це стане реальністю при її фундаменталізації, змістовні характеристики якої постають як симбіоз гуманітарної і природничо-наукової освіти на основі оволодіння системними, цілісними знаннями. Реалізація цього напрямку можлива при наявності професійного, компетентного науково-педагогічного персоналу вузів. Оскільки нині значна частина ВНЗ нашої держави відчуває потребу в омолодженні професорсько-викладацького корпусу, то її задоволення можливе шляхом приведення в дію механізмів мотивації щодо залучення в науково-педагогічну діяльність нових поколінь молодих та перспективних науковців.

Конкурентоспроможність та соціальна захищеність сучасних фахівців значною мірою визначається їх спроможністю адаптуватися до постійних змін у сфері професійної діяльності. Це досягається шляхом оптимального поєднання фундаментальної та практичної підготовки студентів. Засобами його втілення в життя є включення в навчально-виховний процес тренінгів, створення і використання навчально-тренувальних центрів тощо. Адже роботодавців не так цікавлять документи про отриману освіту, як продемонстрована здатність претендента на робоче місце виконувати завдання та обов'язки за професійним стандартом, вміння і готовність використовувати знання, уміння та особисті якості в умовах роботи, для професійного та особистісного розвитку, а також надбанні навички та уміння працювати [222, с.26]. В цьому сенсі запровадження принципів формування професійно-компетентної підготовки фахівців у ВНЗ нашої держави дозволяє спрямовувати навчально-виховний процес на вміння застосовувати набуті знання в практичній діяльності. Це принципово важливо оскільки

дозволяє долати такі перешкоди при працевлаштуванні випускників після закінчення ВНЗ як відсутність досвіду роботи в обраній сфері діяльності, а відповідно і навичок і вмінь продуктивно працювати. Органам управління вищою освітою слід враховувати і те, що такий підхід дозволить формувати не лише фундаментальні знання, а й психологічну готовність та практичне вміння застосовувати набуті знання, навички, впевненість у власних силах та здатностях, готовність їх реалізувати. Такі фахівці будуть затребувані на ринку праці, а отже й соціально захищені. Зростатиме ймовірність і того, що випускники ВНЗ, отримавши вищу освіту, на відміну від нинішнього стану, будуть працювати за фахом [223, с.301].

Намагаючись зберегти фінансову базу свого функціонування ВНЗ послабили вимогливість до якості знань студентів. Поряд з цим зменшенню якості підготовки фахівців сприяє недостатня матеріально-технічна забезпеченість навчально-виховного процесу. Відсутність в багатьох вищих навчальних закладах дослідницько-інноваційної компоненти привело до втрати ними свого функціонального призначення – забезпечувати економіку висококваліфікованими фахівцями, працювати на перспективу, бути локомотивами прориву у майбутнє, а не виступати в ролі професійних шкіл, орієнтованих на підтримання досягнутого [244, с.9].

Окреслені основні напрями модернізації навчально-виховного процесу у вищій школі зорієнтовані саме на змістовне наповнення цього процесу в аспекті поліпшення його якісних параметрів. В цьому контексті вже давно назріла потреба в запровадженні у діяльність ВНЗ системи управління якістю надання освітніх послуг. Серед напрацювань українських науковців та організаторів вищої освіти заслуговує на увагу модель комплексної системи управління якістю освіти у ВНЗ, яка охоплює всі стадії навчально-виховного процесу: від відбору абітурієнтів до супроводу фахівців у сфері їх використання та на основі використання принципів кваліметрії створює можливості отримувати узагальнюючі дані про якість освітнього процесу у вигляді комплексних та інтегрованих оцінок [224, с.109-111]

Викладене дозволяє дійти висновку, що основні складові інституту освіти недостатньо інтегровані в єдину систему, мають ряд спільних проблем, вирішення котрих потребує формування єдиного освітнього середовища, в якому людина матиме можливість стати його головним суб'єктом та відповідно до своїх здібностей і нахилів здійснюватиме інвестиції у свій розвиток і вдосконалення як носій людського капіталу. Необхідна оптимізація мережі середніх загальноосвітніх шкіл на засадах доступності, мобільності, а також створення умов для профільного і дистанційного навчання, впровадження інформаційних технологій у навчально-виховний процес з одночасною підготовкою педагогічних працівників до їх використання; у сфері професійної освіти оновлення матеріально-технічної бази, впровадження результативної парадигми професійної освіти на основі компетентісного підходу, приведення якості останньої та освітніх стандартів у відповідність з інноваційним типом соціально-економічного розвитку, розбудова мережі укрупнених професійно-технічних навчальних закладів і технікумів багатoproфільного спрямування та різних форм власності з орієнтацією на потреби регіональних ринків праці, створення умов для надання закладами професійно-технічної освіти послуг зі здобуття перепідготовки або підвищення кваліфікації, приведення рівнів формальної професійної освіти у відповідність до вітчизняних і міжнародних стандартів. У сфері вищої освіти слід посилити фундаменталізацію, змістовні характеристики якої складає симбіоз гуманітарної і природничо-наукової освіти на основі оволодіння системними цілісними знаннями, надати навчально-виховному процесу інноваційного творчого характеру, забезпечити оптимальне поєднання фундаментальної та практичної підготовки студентів на засадах принципів компетентісного навчання, запровадити в діяльність ВНЗ комплексну систему управління якістю надання освітніх послуг на основі міжнародних стандартів, селективну підтримку обдарованих студентів, гнучких освітніх програм та

інформаційних технологій, інтеграції ВНЗ різних рівнів акредитації, наукових установ та інноваційних підприємств.

Водночас окрім державного фінансування до модернізації інституту освіти мають долучитися представники бізнесу, беручи на себе частину відповідальності за підвищення рентабельності інвестування в людський капітал та працюючи на засадах соціального партнерства. На макрорівні державні інвестиції використовуються як головне джерело розвитку освіти при належному контролі за їх витратами, особливо щодо обов'язкового шкільного та професійного навчання представників соціально вразливих верств населення (низько кваліфікованих працівників, безробітних, дорослих з низьким рівнем професійних навичок, осіб, що рано залишили шкільне навчання та інші).

В інтегрованому вигляді це дозволить привести в дію механізми посилення соціальної функції системи освіти. Їх змістовні характеристики полягають у розвитку фінансової підтримки студентів, удосконаленні фінансування різних ланок освіти на основі впровадження гнучких схем і врахування особливостей різних контингентів [245, с.99].

Найдієвішою ланкою інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання в постіндустріальних країнах, яка відіграє вирішальну роль в якісному покращенні соціального захисту населення є наука. В нашій країні наука втратила функції суттєвого впливу на соціально-економічний розвиток, до критичного рівня знизилися показники науково-технічного потенціалу, що несе в собі загрозу національній безпеці України. Нині серед зайнятих частка вчених становить 0,49%, що у 3,5 раза менше ніж 20 років тому. У 2011 році цей показник у Фінляндії становив 3,27%, у Данії – 3,16%, Ісландії – 2,96%, Туреччині – 0,68%. Питома вага загального обсягу витрат на науково-технічну сферу в Україні у 2013 році становила 0,70% ВВП. Водночас у 2012 році середній рівень витрат на наукові дослідження та розробки країн ЄС у ВВП становив 2,06%. Більшою частка витрат на дослідження та розробки була у Фінляндії – 3,55%, Швеції – 3,41%, Данії – 2,99%, Німеччині – 2,92%,

Австрії – 2,84%, Словенії – 2,80%, Франції – 2,26%, Бельгії – 2,24%, Естонії – 2,18% та Нідерландах – 2,16% [246, с.10].

Перетворення інституту науки на вирішальний чинник утвердження інвестиційно-інноваційної моделі економічного розвитку потребує за умов економічного зростання збільшення фінансування науково-технічної сфери на рівні 2,5 – 3,0 ВВП. Водночас необхідне залучення коштів приватного та державного секторів вітчизняної економіки за допомогою податкових, кредитних, фінансових механізмів та інструментів для використання результатів наукових досліджень при виробництві економічних благ і наданні соціальних послуг з відповідним інституційним забезпеченням їх реалізації.

Можливості носія людського капіталу до повноцінної продуктивної діяльності визначаються передовсім станом її здоров'я. Воно не лише самодостатня мета на всіх етапах її життєдіяльності, а й передумова суспільно ефективної діяльності кожного з нас. Здоров'я, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, є концентрованим виміром стану фізичного, духовного і соціального благополуччя кожної країни.

Фактор відмінностей у стані здоров'я індивідуумів трактується в концепції людського капіталу як капітал, одна частина якого є успадкованою, інша – придбаною. Протягом всього життя відбувається зменшення цього капіталу, дедалі більше прискорюване з віком (смерть розуміється як повне зниження фонду здоров'я). Інвестиції в охорону здоров'я можуть уповільнити темп цього процесу. Більшість західних дослідників вважають що люди з якіснішою освітою більш ефективні улюбій продуктивній діяльності не лише з причини кращої суто професійної підготовки, а ще й через те, що в процесі освіти отримують інформацію щодо чинників корисних та шкідливих для здоров'я, набувають навичок ведення здорового способу життя, обирають у середньому менш шкідливі й небезпечні професії, раціональніше користуються медичними послугами.

Проблема нагромадження цієї складової людського капіталу ускладнюються ще й ментальними відмінностями індивіда, які зумовлюють значні поведінкові відмінності. Наприклад, більша схильність до заощаджень, готовність нагромаджувати з метою інвестування у власний людський капітал (освіту, здоров'я, розвиток здібностей тощо), раціональна поведінка ведуть до отримання протягом життя на загал більшої оплати за виконану роботу. Але для цього заради майбутніх вигід доводиться від чогось відмовлятися, нести поточні витрати і зазвичай не кожна людина йде на певні обмеження та готова здійснити такі далекоглядні інвестиції. Отже, в теоретико-методологічному сенсі стан здоров'я як складова людського капіталу постає у вигляді складного багатоаспектного явища, розвиток якого відбувається під впливом багаточисельних факторів.

Можливості носія людського капіталу до повноцінної продуктивної діяльності визначаються передовсім станом її здоров'я. Воно не лише самодостатня мета на всіх етапах її життєдіяльності, а й передумова суспільно ефективної діяльності кожного з нас. Здоров'я, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, є концентрованим виміром стану фізичного, духовного і соціального благополуччя кожної країни.

Фактор відмінностей у стані здоров'я індивідуумів трактується в концепції людського капіталу як капітал, одна частина якого є успадкованою, інша – придбаною. Протягом всього життя відбувається зменшення цього капіталу, дедалі більше прискорюване з віком (смерть розуміється як повне зниження фонду здоров'я). Інвестиції в охорону здоров'я можуть уповільнити темп цього процесу. Більшість західних дослідників вважають що люди з якіснішою освітою більш ефективні улюбій продуктивній діяльності не лише з причини кращої суто професійної підготовки, а ще й через те, що в процесі освіти отримують інформацію щодо чинників корисних та шкідливих для здоров'я, набувають навичок ведення здорового способу життя, обирають у середньому менш шкідливі й небезпечні професії, раціональніше користуються медичними послугами.

Розвиток галузей людського капіталу за складовою здоров'я з боку держави забезпечується інвестиціями в інституційну систему охорони здоров'я. Але їх ефективність залежить від багатьох чинників: професіоналізму менеджерів інститутів охорони здоров'я, котрі управляють фінансовими ресурсами, кваліфікації медперсоналу, оснащеності сучасними засобами діагностики та від самої людини. Лише ведення здорового способу життя, профілактика захворювань та усвідомлення необхідності інвестицій у власне здоров'я можуть забезпечити максимальне використання індивідуального потенціалу (капіталу) здоров'я кожного індивіда.

Провідна роль у забезпеченні належного стану здоров'я людини належить медичній допомозі, котра являє собою комплекс заходів лікувального, діагностичного, профілактичного, реабілітаційного характеру, що надаються громадянам медичними працівниками. Право людини на охорону здоров'я та медичну допомогу належить до основних у системі соціальних прав. Останнє знайшло відображення в «Основах законодавства України про охорону здоров'я», де в преамбулі зазначено, що кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я [246].

Існуюча до недавнього часу система охорони здоров'я була сформована в першій половині минулого століття для країни з соціалістичним ладом. Вона була розрахована на надання медичної допомоги всім верствам населення та виконувала соціальні функції. Однак в ринкових умовах вона нездатна ефективно функціонувати і розвиватися. Наслідком цього є ряд суперечностей системного характеру. Серед них – недостатність державних витрат на охорону здоров'я (близько 3,5% від ВВП), тоді як за рекомендаціями Всесвітньої організації охорони здоров'я ці витрати мають бути значно більшими (понад 6% від ВВП). Незважаючи на те, що видатки на охорону здоров'я з року в рік зростають і тільки за 2005 – 2013 рр. збільшилися з 15476,5 до 61568,8 млн. грн., або майже в чотири рази [188, с.52], цих коштів не вистачає на повноцінне функціонування й розвиток цієї галузі, формування людського капіталу.

При задекларованій безплатності медичної допомоги, за оцінками експертів, наші громадяни витрачають від 39 до 52% усіх витрат на охорону здоров'я. При цьому бюджетні кошти витрачаються децентралізовано, досить часто не через державні структури, а через конкретних лікарів, які й керують рухом грошових потоків. В даному випадку проблема не в обсягах фінансування, а в поганому менеджменті, невмінні ефективно використовувати наявні грошові ресурси. Останнє підтверджують численні висновки аудиту Рахункової палати України щодо ефективності використання державних коштів, виділених на потреби охорони здоров'я населення. З іншого боку, при таких великих витратах не вистачає коштів на покриття вартості медичної допомоги, знижується її якість і доступність для соціально вразливих верств населення, а задекларована безоплатна медична допомога стає платною. Звідси незадоволення громадян послугами закладів охорони здоров'я, фактичне припинення медичної допомоги для осіб, котрі не в змозі оплатити лікування.

Закономірністю соціально-економічного розвитку людського капіталу в постіндустріальних країнах є те, що чим краще здоров'я у працездатному віці, тим більші можливості вона має для самореалізації у суспільному відтворенні. На цей шлях поведінкових стратегій стали досить значні прошарки населення, отримуючи відповідно вищий індивідуальний дохід. Останнє сприяє посиленню конкурентоспроможності працівника, збагаченню організацій, водночас збільшуючи національне багатство своїх країн.

Усвідомлення дедалі ширшими верствами населення зв'язку здоров'я з індивідуальним добробутом призвело до бурхливого розвитку не лише власне медицини, а й формування спеціальної індустрії збереження і зміцнення здоров'я у відомих традиційних напрямках, але з новими, раніше небаченими засобами (у дієтології – голодування, неординарні дієти на кшталт дієти П.Брегга; у фармакології – біологічно активні добавки – (БАД), ензими; у фізіотерапії – тренажери-масажери, що не потребують фізичної

активності пацієнта; у гігієні, санітарії – програми health promotion – промоції здоров'я тощо).

На відміну від цього в нашій країні залишаються невирішеними до цього часу питання поліпшення стану громадського здоров'я населення, не створюються умови для забезпечення здорового способу життя широких верств населення. У суспільстві з одного боку, це проявляється в поширенні зловживанням алкоголем, тютюнопалінням, з іншого - прихованій і неприхованій рекламі спиртних напоїв, цигарок, формування відповідних стереотипів в поведінці підростаючого покоління за допомогою кіно і телебачення.

Певним підтвердженням споживацького ставлення українських громадян до власного здоров'я є те, що серед причин високої смертності українських чоловіків експерти на перше місце ставлять – надмірне вживання алкоголю, на друге – умови праці, на третє – якість доріг, на четверте – куріння, на п'яте – нераціональне харчування і на шосте – недостатнє фізичне навантаження. Концентрованим проявом негативних тенденцій у відтворенні людського капіталу в економічній системі України є висока смертність: щороку населення нашої країни скорочується на 200 тис. осіб.

Викладене вище свідчить, що подальше нагромадження і розвиток людського капіталу в нашій країні потребує реформування інституту охорони здоров'я.

З системних позицій наукове обґрунтування шляхів подальшого розвитку системи охорони здоров'я в нашій країні визначено в проекті Концепції нової системи охорони здоров'я. Її метою є визначення напрямів, механізмів і строків формування нової системи охорони здоров'я, реалізація яких сприятиме збереженню та зміцненню громадського здоров'я, пріоритетності профілактичного напрямку діяльності сфери охорони здоров'я з акцентом на неінфекційні захворювання (НІЗ), зниження показників захворюваності, інвалідності та смертності населення, підвищення якості та ефективності надання медичної допомоги,

запровадження ефективних організаційно-правових та фінансово-економічних механізмів, підвищенню соціальної справедливості і захисту прав громадян на охорону здоров'я [226].

В попередній Концепції реформування охорони здоров'я задекларовані нею зміни мали не системний, а вибірково-фрагментарний характер і зосереджувались лише на перетвореннях лікувально-профілактичної складової. З системних позицій останній належить важлива, але не вирішальна роль у поліпшенні стану охорони здоров'я та примноженні національного людського капіталу. Водночас в новій концепції передбачено, що запровадження базисних елементів нової системи охорони здоров'я потребує врахування отриманих результатів щодо нових організаційно-правових та фінансово-економічних механізмів уапробованих пілотних проектах (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька області та місто Київ (далі – пілотні регіони)) та інших регіонах України, які були передбачені Законами України «Про порядок проведення реформування системи охорони здоров'я у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій областях та місті Києві», «Про екстерну медичну допомогу», «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги» [226]. У зв'язку з цим доцільно критично осмислити ці напрацювання та окреслити шляхи вирішення проблем, які мають місце на нинішньому етапі реформування цієї складової галузей формування і розвитку людського капіталу з врахуванням положень нової концепції.

Оцінюючі здійснені раніше перетворення в системі охорони здоров'я, слід підкреслити, що реформа почалася без заздалегідь затвердженої чіткої стратегії, а на її початку не було визначено чіткі цілі перетворень у сфері надання медичної допомоги й навіть пілотним регіонам заплановані заходи довелося проводити в режимі самодіяльності. Здійснювані перетворення були сконцентровані на змінах функцій щодо надання медичної допомоги окремій людині, лікуванні і реабілітації хворих тощо. Однак поза увагою реформаторів залишилася первинна профілактика захворювань на груповому

і соціальному рівнях надання медичної допомоги (гігієна харчування, екогігієна, гігієна праці, шкільна гігієна, комунальна гігієна тощо). До цього слід додати також ігнорування протиепідемічної функції, спрямованої на запобігання інфекційних захворювань. За таких умов не береться до уваги принцип комплексної взаємодії основних функцій медичного обслуговування населення і запобігання втратам у сфері нагромадження та примноження людського капіталу. Тому в ході реформування охорони здоров'я слід забезпечити взаємодію лікувально-профілактичної та санітарно-гігієнічної функцій охорони здоров'я. Така взаємодія є взаємопов'язаною, а ефект від її впливу на примноження людського капіталу має інтегральний характер.

Реформування надання первинної медичної допомоги, привело до закриття значної кількості лікарень заради заощадження бюджетних коштів, що не сприяє нагромадженню людського капіталу, тому що зробило її важкодоступною, особливо в сільській місцевості, викликало незадоволення населення, збільшило навантаження на медперсонал, але не забезпечило обіцяної мотивації праці медперсоналу та створило заплутану систему надання педіатричної допомоги.

Відтворення на нових засадах інституту надання медичної допомоги, скорочення рівня смертності й тяжких захворювань, забезпечення рівного доступу до надання медичних послуг потребують попередження ряду ризиків, які можуть виникати внаслідок нерозв'язання проблем при здійсненні цих реформ. З цією метою у пілотних проектах по реформуванню медичної галузі перевірялося функціонування її першого рівня на основі надання медичних послуг групової сімейної практики, коли родину, а також окрему особу обслуговують терапевт (лікар загальної практики), педіатр, гінеколог та стоматолог. Формування такої моделі надання медичної допомоги в Україні має враховувати позитивний досвід європейських країн, де за оцінками ВООЗ наявність та розвиток першого рівня дозволив поліпшити якість медичного обслуговування та тривалість життя населення, шляхом попередження захворювань. Тому сімейний лікар повинен мати

перелік осіб, котрих він обслуговує, і не чекати, коли його підопічному стане зле. Складовою такої системи надання первинних медичних послуг є реформування екстреної медичної допомоги шляхом об'єднання нині діючих установ в одну потужну обласну комунальну установу, котра має висококваліфікований персонал, новітнє обладнання, медикаменти, автотранспорт. Її доступність слід покращувати за рахунок збільшення мережі пунктів постійного або тимчасового базування та централізованої диспетчеризації, окреслення оптимальних маршрутів доїзду до обслуговуваних населених пунктів.

Складовою частиною цих перетворень є розподіл коштів між першим і другим рівнем надання медичної допомоги на користь першого та перехід до господарсько-правової моделі регулювання системи охорони здоров'я. Для цього у сфері охорони здоров'я слід визначити такий суб'єктний склад учасників відносин з приводу надання медичних послуг: споживачі (пацієнти); господарсько-правові засоби регулювання; юридичний факт виникнення цих відносин, а саме господарський договір та економічний характер цих відносин, складовою якого є наявність ринку медичних та фармацевтичних послуг, вартісний характер, запровадження стандартизації та сертифікації тощо. Запровадження договірної бази при наданні медичної допомоги та інших медичних послуг, в тому числі шляхом запровадження державного замовлення та державного завдання, дозволить забезпечити прозорість фінансових відносин в цій галузі розвитку людського капіталу надання якісних медичних послуг на засадах науково обґрунтованої ціни. З цією метою фінансування надання медичних послуг має здійснюватись за допомогою запроваджених державою різноманітних механізмів надходження коштів не від пацієнта, а певного страхового фінансового фонду до лікувального закладу.

З врахуванням пріоритетів державної соціальної політики для розвитку галузей людського капіталу на первинному рівні доцільно створити амбулаторії з лікарями сімейної практики у складі терапевта, педіатра і

акушера –гінеколога з навантаженням від трьох до шести тисяч населення. Така організація надання медичної допомоги створює можливості уникнення перетину потоків пацієнтів з небажаними контактами. Переваги такого підходу до надання первинної медичної допомоги демонструють такі країни як Великобританія, Ізраїль.

Водночас необхідне завершення реформування екстреної медичної допомоги шляхом об'єднання нині діючих установ в одну потужну обласну комунальну установу, котра має висококваліфікований персонал, новітнє обладнання, медикаменти, автотранспорт. Її доступність слід покращувати за рахунок збільшення мережі пунктів постійного або тимчасового базування та централізованої диспетчеризації, окреслення оптимальних маршрутів доїзду до обслуговуваних населених пунктів.

Складовою частиною цих перетворень є розподіл коштів між першим і другим рівнем надання медичної допомоги на користь першого та перехід до господарсько-правової моделі регулювання системи охорони здоров'я. Для цього у сфері охорони здоров'я слід визначити такий суб'єктний склад учасників відносин з приводу надання медичних послуг: споживачі (пацієнти); господарсько-правові засоби регулювання; юридичний факт виникнення цих відносин, а саме господарський договір та економічний характер цих відносин, складовою якого є наявність ринку медичних та фармацевтичних послуг, вартісний характер, запровадження стандартизації та сертифікації тощо. Запровадження договірної бази при наданні медичної допомоги та інших медичних послуг, в тому числі шляхом запровадження державного замовлення та державного завдання, дозволить забезпечити прозорість фінансових відносин в цій галузі розвитку людського капіталу надання якісних медичних послуг на засадах науково обґрунтованої ціни. З цією метою фінансування надання медичних послуг має здійснюватись за допомогою запроваджених державою різноманітних механізмів надходження коштів не від пацієнта, а певного страхового фінансового фонду до лікувального закладу.

Суттєва роль у здійсненні запланованих перетворень в системі охорони здоров'я належить кадрам медичних працівників. В першу чергу це стосується лікарів первинної ланки надання медичної допомоги.

Існуюча нині підготовка лікарів первинної ланки ні кількісно, ні якісно недостатня для задоволення потреб медичної галузі. Система охорони здоров'я на 2013 р. налічувала 217 тис. лікарів усіх спеціальностей, із них 8 тис. – лікарі загальної практики [102, с. 426]. За розрахунками експертів, для того щоб впровадити по всій Україні систему сімейних лікарів, потрібно 25 – 30 тис. фахівців, тоді як за даними Міністерства охорони здоров'я в Україні нині працює 8 тис. сімейних лікарів, половина з яких – люди пенсійного віку. В основному це перепідготовлені фахівці, рівень фаховості багатьох із них невисокий. Тому необхідне збільшення кількості та поліпшення якості перепідготовки лікарів на курсах загальної практики сімейної медицини за удосконаленими програмами перепідготовки із створенням відповідної бази для напрацювання практичних навичок. Сама перепідготовка має вестись диференційовано, оскільки до неї залучаються поряд з лікарями-терапевтами і лікарі-окулісти, отоларингологи і т.п. За нинішньої практики перепідготовки медичних працівників на курсах загальної практики сімейної медицини є великий ризик примітивізації первинної медичної допомоги. Адже якщо раніше медичну допомогу дитині надавав кваліфікований педіатр, а дорослій людині – терапевт, то тепер виникають великі сумніви стосовно якості медичних послуг, які надають поспіхом перепідготовлені лікарі. З іншого боку, економічно недоцільно перекваліфіковувати тих лікарів, на підготовку яких вже затрачені великі кошти та які мають досвід і практичні навички професійної діяльності.

В теоретико-понятійному сенсі слід чітко розмежовувати ряд термінів і понять, використовуваних в нормативно-правових документах, котрі визначають напрями і стан реформування інституту надання медичної допомоги. Сімейна медицина як соціальний інститут – це комплекс медичних закладів, в яких сімейні лікарі і середній медичний персонал здійснюють

свою професійну діяльність, спрямовану на задоволення індивідуальних і сімейних потреб у первинній медико-санітарній допомозі, а також регулюють поведінку членів місцевої громади щодо здорового способу життя [227, с.135].

Такого поняття, як «лікар загальної практики – сімейної медицини» в системі охорони здоров'я країн світу не існує. За своїм змістом – це різні поняття, якими позначаються дві різних спеціальності. Лікар загальної практики (general practice) - це фахівець початкового кваліфікаційного рівня, котрий здійснює профілактику і лікування простих захворювань, диспетчеризацію клієнтів. Якщо трапляються складні хвороби, то пацієнт скеровується до спеціаліста. Щодо сімейного лікаря (family doctor) – то це зазвичай фахівець високої кваліфікації, з досвідом роботи, що має додаткову спеціалізацію з окремих розділів медицини і може надавати медичну допомогу всій сім'ї у відповідності із затвердженим обсягом кваліфікаційних вимог і етичним кодексом лікаря.

Одним з напрямів реформування системи охорони здоров'я є запровадження медичного страхування. З цього приводу доречною є думка про те, що на його принципах можна надавати медичні послуги індивідуальним пацієнтам, а вся охорона здоров'я фінансуватися за допомогою страхування не може [248, с.82]. Тому нереальними є сподівання на кшталт того, що запровадження медичного страхування вирішить левову частку проблем охорони здоров'я.

Для створення доступної для всіх верств населення системи соціального медичного страхування варто обрати таку його модель, яка б дала змогу продовжити реформування медичної галузі в нашій країні з найменшими витратами. З урахуванням нинішніх соціально-економічних реалій найбільш прийнятним буде поєднання моделі соціального медичного страхування із збереженням участі держави в наданні медичних послуг. З цією метою слід визначити мінімум останніх, надання яких зможе гарантувати та фінансувати держава. Решту видів медичної допомоги слід

поступово переводити на засади страхової медицини.

Вагомою перешкодою на шляху до переходу на загальнообов'язкове медичне страхування є бідність наших співгромадян. При хронічній заборгованості виплат заробітної плати, низькому рівні оплати праці, пенсіях на рівні прожиткового мінімуму і т.д. значна їх частина не зможе сплачувати страхові внески й отримувати медичну допомогу. Внаслідок цього в країні виникнуть ризики зростання смертності населення від ненадання медичної допомоги. Тому слід враховувати гіркий досвід США свідчить, де біля 40 млн. її громадян не мають медичного страхування [231, с. 384], а через ненадання медичної допомоги щорічно помирають 20–25 тис. хворих [232, с.11].

Впровадження в нашій країні медичного страхування потребує:

- введення стандартів лікування і протоколів у вигляді вивіреної методики зі списком усіх необхідних препаратів для лікування тих або інших захворювань;
- надання медичним закладам статусу суб'єкта економічної діяльності;
- інституційно-правове врегулювання взаємин лікаря та пацієнта шляхом прийняття етичного кодексу лікаря, бо сьогодні вчинки деяких лікарів доволі часто не співвідносяться з нормами етики та моралі.;
- поінформованість пацієнта, який лікується, про перебіг лікування, методику лікування, можливі ризики.

З огляду на низький рівень доходів більшості нашого населення доцільно спочатку стимулювати добровільне медичне страхування, а загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування впроваджувати в міру формування необхідних соціально-економічних передумов (економічне зростання, збільшення мінімальної заробітної плати з орієнтацією її наближення до 60% від середньої, індексація інших форм доходів населення).

Соціальний ефект реформ інституту здоров'я знайде свій прояв у покращенні кількісних і якісних параметрів багатьох соціальних стандартів життя громадян з точки зору його комфорту, тривалості, психологічного самопочуття, соціального оптимізму та соціальної інклюзії.

Складовою концепції сталого розвитку є екологічна складова. Її актуальність за останні роки не тільки не ослабла, а зросла з врахуванням антропогенного навантаження на довкілля. Сучасна екологічна ситуація в Україні оцінюється як кризова [249, с.76].

За даними Державного агентства земельних ресурсів України, її територія характеризується надзвичайно високим показником сільськогосподарської освоєності (71,7%), котрий значно перевищує екологічно обґрунтовані межі та аналогічні показники більшості країн світу. Порівняно з європейськими країнами, де орні землі становлять 30-32% загальної площі суходолу, розораність українських земель сягає 53,8%. Близько 40% розораних земель потерпають від ерозії. В Україні антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне середовище у 4-5 разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу. Особливо небезпечним є техногенний вплив у великих агломераціях. Відбулися структурні деформації економіки, за яких перевага віддавалася розвиткові ресурсо- та енергомістких виробництв, які належать до найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості [249, с.75].

Значна деградація навколишнього природного середовища, надмірне забруднення поверхневих і підземних вод, повітряного басейну, земель різноманітного призначення - все це вкрай негативно впливає на стан здоров'я людей, в багатьох випадках є причиною хронічних хвороб та високої смертності серед всіх вікових груп населення і, відповідно, загрожуює біолого-генетичній складовій людського капіталу. Для унеможливлення такого сценарію впливу екологічної складової на розвиток галузей людського капіталу та поліпшення соціально захисного потенціалу в охорону довкілля потребує значного збільшення рентних платежів через механізми підвищення

тарифів за користування всіма природними ресурсами, а також за забруднення атмосферного повітря через викиди. З метою запобігання деградації земельних ресурсів у сфері регулювання відносин власності та землекористування, поряд з посиленням державного контролю за якістю використовуваних ресурсів, необхідне посилення економічних санкцій в разі порушення законодавства в сфері аграрних відносин, що збільшить надходження коштів у державний бюджет і подальше їх використання для соціального захисту населення.

З викладеного випливає, що утвердження моделі сталого розвитку забезпечує посилення та зміцнення взаємопов'язаних параметрів економічного зростання, а відтак – якісного поліпшення соціального захисту населення як невід'ємного компоненту соціально орієнтованої економіки. Узгодження економічного, соціального та екологічного компонентів сталого розвитку дозволить зберігати основні показники ефективності на достатньому рівні, що є передумовою справедливої, доступної та адресної системи соціального захисту населення.

5.3. Міграційний фактор соціальної підтримки громадян України

Глобалізаційні умови розвитку національної економіки України суттєво розширюють фінансові джерела соціальної підтримки громадян, коли поряд із внутрішніми матеріальними та фінансовими ресурсами зростаючого значення набувають зовнішні чинники. З-поміж них ключову роль на сьогодні відіграє міграційний капітал, пов'язаний з рухом особливої форми вартості, створеної вітчизняними мігрантами а кордоном. Саме для України, громадяни якої з початку 1990-х років активно включились у глобальні мережі використання інтернаціонального контингенту робочої сили, значення даного ресурсу соціальної підтримки важко переоцінити. Достатньо згадати у даному контексті приклад Туреччини, Індії. Філіппін, Пакистану та

інших країн, де упродовж останніх півстоліття левову частку вхідних потоків капіталу формують грошові перекази трудових мігрантів.

Таким чином, політика соціального захисту населення України в сучасних умовах реалізується двома основними каналами: по-перше, пом'якшення кризових явищ на національному ринку праці за рахунок закордонної зайнятості та відтоку з національного ринку «надлишкової» робочої сили; по-друге, на основі акумуляції грошових ресурсів, що надходять від трудових мігрантів з-за кордону. Що стосується першого каналу, то з 1990-х років усталеного характеру набула тенденція щодо наростання розриву в умовах життя і рівні заробітної плати в Україні і країнах Заходу. Ключовими причинами цього стало: стрімкий спад економіки, наростання абсолютного і структурного безробіття, відсутність перспектив професійного зростання для багатьох обдарованих людей; економічна нестабільність у країні; а також гуманітарні мотиви та відсутність безпеки громадян.

Не слід скидати з рахунків також суттєве відставання рівня продуктивності й доходності праці, недоліки національних інститутів соціального захисту, втрата міжнародної конкурентоспроможності національним виробництвом. Таким чином, трудова еміграція вже понад двадцятирічний період дає змогу вирішити найгостріші соціальні проблеми українського суспільства та уникнути колапсу національних процесів суспільного відтворення.

Своєю чергою, акумуляція грошових ресурсів, що надходять від трудових мігрантів з-за кордону, має подвійний соціально-економічний ефект, який виявляється, з одного боку, у розширенні платоспроможного попиту вітчизняних домогосподарств через спрямування грошових переказів на поточне і капітальне споживання, а з другого – в інтеграції грошових переказів у інвестиційні джерела через механізми банківської системи і фондового ринку. Завдяки трансфертному каналу переказів частини доходів працівників-емігрантів в Україну наша держава має можливість поповнення свого валютного фонду. З огляду на слабкий рівень розвитку вітчизняних фінансових інститутів трансформації сукупних заощаджень в інвестиції,

грошові перекази українських мігрантів здатні, на нашу думку, суттєво наростити вітчизняний банківський ресурс кредитування реального сектору економіки.

Крім того, відповідно до розроблених МОП рекомендацій Україна матиме право на компенсацію за підготовку робочої сили від країн-користувачів її трудових ресурсів. Позитивним моментом є також те, що робота за кордоном сприятиме професійному й культурному зростанню трудових мігрантів.

Активізація міграційних рухів українських громадян на початку незалежності була безпосередньо пов'язана з процесами роздержавлення власності й приватизації, які посилили мобільність капіталу, лібералізацію зовнішньоекономічних зв'язків України та режим виїзду громадян за її межі. Правову підставу для розширення міграційних зв'язків створили Конституція України, закони України «Про громадянство», «Про зайнятість населення», «Про порядок виїзду і України і в'їзд в Україну громадян України», «Про біженців», «Про правовий статус іноземців» та інші законодавчі й нормативні акти, згідно з якими громадяни України здобули право самостійно і без будь-яких обмежень вибирати країну мешкання та працевлаштування, а іноземці – з різних мотивів в'їжджати в Україну.

Процес вдосконалення законодавчої основи міжнародних міграційних процесів в Україні триває і донині. Зокрема, набула чинності низка базових нормативно-правових актів з питань міграційної політики – Закони України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», Концепція створення єдиної інформаційно-аналітичної системи управління міграційними процесами; Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2015 року та ін. Задля їх імплементації було оновлено відповідні частини чинного законодавства та розроблено необхідні підзаконні акти.

Якщо характеризувати кількісні виміри української еміграції за кордон, то згідно офіційних даних, чисельність громадян України, які виїждять

закордон, за обсягами значно поступається внутрішньодержавним переміщенням населення (табл. 5.4). Разом з тим, якщо врахувати обсяги нелегальної трудової еміграції, якими офіційна статистика не оперує, то ця цифра зросте на порядок.

Таблиця 5.4

**ДИНАМІКА ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ МІГРАЦІЇ УКРАЇНИ
ПРОТЯГОМ 2000-2013 рр. (тис. осіб)³**

Рік	Внутрішня міграція			Зовнішня міграція		
	чисельність прибулих	чисельність вибулих	приріст	чисельність прибулих	чисельність вибулих	приріст
2000	274,9	274,9	х	53,7	100,3	-46,6
2002	717,5	717,5	х	42,5	76,3	-33,8
2004	750,8	750,8	х	38,6	46,2	-7,6
2006	721,7	721,7	х	44,2	30,0	14,2
2008	673,5	673,5	х	37,3	22,4	14,9
2010	652,6	652,6	х	30,8	14,7	16,1
2011	637,7	637,7	х	31,7	14,6	17,1
2012	621,8	621,8	х	76,4	14,5	61,9
2013	649,9	649,9	х	54,1	22,2	31,9

Так, вибіркові соціологічні дослідження свідчать про те, що за кордоном щорічно працюють до 5% працездатного населення нашої держави, 20% – час від часу поповнюють свій бюджет заробітчанськими поїздками за кордон, а всього виявило бажання працювати в інших країнах – до 50%. Згідно досліджень міжнародних організацій, які постійно здійснюють моніторинг міграційних процесів, за кордоном працює нині понад 6 млн. українських громадян. Авторитетне американське видання «The Christian Science Monitor» наводить дані щодо 7 млн. українців, які працюють за межами України, і відзначає, що ця кількість постійно зростає. Водночас, згідно даних Державної служби зайнятості України, лише протягом останніх років близько 3 млн. громадян виїхало з країни з метою працевлаштування; а за підрахунками організаційного комітету IV Всесвітнього форуму українців, за кордоном працює до 10 млн. наших мігрантів.

Для конкретизації соціально-економічних передумов поширення закордонної міграції як форми адаптації населення до суспільних трансформацій,

³ Дані Державної служби статистики України. – [Електронне джерело]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

порівняємо деякі статистичні показники, що характеризують привабливість сфери докладання праці в Україні та інших країнах, виділених за ознакою найбільшої питомої ваги в структурі зовнішніх трудових міграцій українського населення (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Порівняння показників привабливості сфери докладання праці в Україні й країнах – провідних реципієнтах українських трудових мігрантів

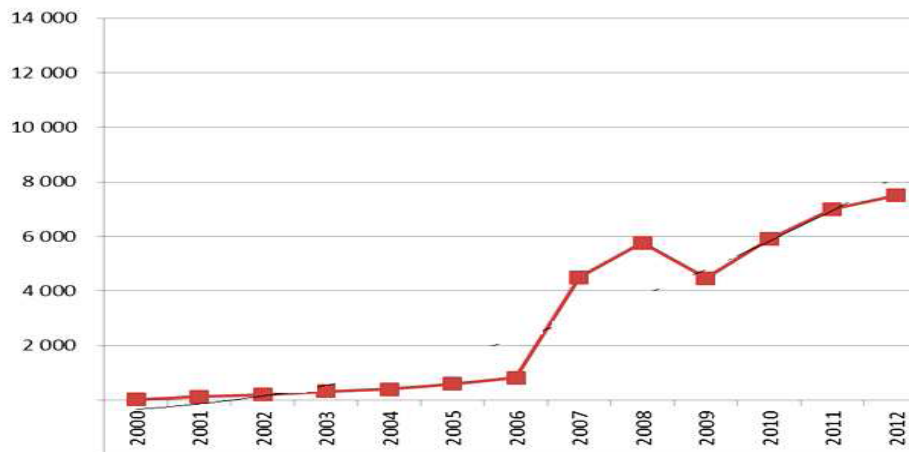
Показник	Країни	2000	2005	2010	2014
ВВП на зайняту особу (в постійних цінах 1990р. в доларах США за ПКС)	Польща	19347	23272	26798	29326
	Італія	47360	46629	45424	44242
	Чехія	19841	23743	26061	26445
	Іспанія	38220	38095	40453	42595
	Угорщина	16250	20271	20995	21237
	Португалія	28313	29566	31546	32176
	Росія	11889	15282	17761	19091
	Україна	6661	9433	10704	11295
	Україна відносно середнього незваженого по групі країн	25,73	33,54	35,84	36,76
Середня заробітна плата (в річній розмірності в постійних ам. доларах 2014 р. за ПКС)	Польща	19935	20860	23312	23649
	Італія	34407	35392	36143	34744
	Чехія	14913	19245	21028	21185
	Іспанія	34839	34681	37712	36013
	Угорщина	16384	21990	21960	21399
	Португалія	25319	24906	25658	23977
	Росія	12596,96	17322,6	17225,8	18597,4
	Україна	6159,92	9908,50	9138,30	10251,8
	Україна відносно середнього незваженого по групі країн	27,22	39,77	34,95	39,96
Рівень безробіття (% економічно активного населення за стандартами МОП)	Польща	16,10	17,70	9,60	9,20
	Італія	10,80	7,70	8,40	12,50
	Чехія	8,80	7,90	7,30	6,20
	Іспанія	14,20	9,30	20,20	24,70
	Угорщина	6,40	7,20	11,20	7,80
	Португалія	3,90	7,60	10,80	14,20
	Росія	10,60	7,10	7,30	5,10
	Україна	11,60	7,20	8,10	7,70
	Україна відносно середнього незваженого по групі країн	114,69	78,14	75,80	67,63

Джерело: розраховано автором, за даними [www.worldbank.org/indicators/
www.oecd.statistics/database/ та www.ukrstat.gov.ua]

Дані табл. 5.5, свідчать про те, що розрив в рівні ефективності національного виробництва, розмірах оплати праці між Україною й країнами потенційними реципієнтами кваліфікованих працівників формують потужні стимули до еміграції для вітчизняного населення навіть незважаючи на рівень напруженості на їхніх національних ринках праці.

Характеризуючи міграційний фактор соціальної підтримки населення України, слід відзначити, що еміграція для багатьох українських громадян є чи не єдиним способом виживання, оскільки вони не можуть знайти роботу у своєму регіоні чи в межах країни не тільки за фахом, але й будь-яку. Має значення і той факт, що навіть на низькокваліфікованих і непрестижних роботах за кордоном трудові мігранти отримують у кілька разів вищу зарплату, ніж вони могли б заробити вдома. Так, середній місячний заробіток українського мігранта становить близько 650 дол. США або 7800 дол. щорічно. При цьому місячний дохід суттєво коливається між країнами. Найбільший дохід отримують мігранти у західноєвропейських країнах, наприклад, в Ірландії – 3125 дол. на місяць, Швейцарії – 2300 дол., країнах Бенілюксу – 1600 дол., Німеччині – 1300 дол., Італії – 950 дол. Значно меншим є дохід українців, які працюють у країнах Східної Європи: в Чехії він становить 520 дол. в місяць, Румунії і Словаччині – 430 дол., в Росії – 370 дол. відповідно.

Про вартісні обсяги соціальної підтримки населення України міграційними каналами свідчать такі дані. Лише за 2006-2012 рр. обсяги грошових переказів українських мігрантів своїм сім'ям та родичам зросли з 1 до 8 млрд. дол. США (рис. 5.3). Тільки з Росії у 2012 р. надійшло понад 2,5 млрд. дол., з США – 600 млн., з Німеччини – 400 млн., Кіпру – 350 млн., Італії – 300 млн. Майже 90% цих ресурсів використовується домогосподарствами на задоволення щоденних потреб, придбання товарів довготривалого використання, а також поліпшення житлових умов.

Рис. 5.3. Динаміка обсягів грошових переказів трудових мігрантів України протягом 2000-2013 рр., млн. дол. США ⁴

У масштабах української економіки сукупні надходження грошових переказів українських трудових мігрантів становлять близько 4% ВВП і дещо менше 6% кінцевих споживчих видатків домогосподарств, а для регіонів з найвищою інтенсивністю зовнішніх трудових міграцій значення таких надходжень як джерела задоволення потреб населення, бази для заощаджень та інвестицій, складової споживчого попиту просто провідне: п'ята частина ВВП та майже третина споживчого попиту домогосподарств має саме таке джерело фінансування. Варто зауважити, що незважаючи на те, що ці суми значно менше валютних надходжень від промислового експорту, вони мають принципово іншу внутрішню структуру й роль у відтворювальних процесах, що зумовлює чи не більшу їхню важливість. Так, в складі надходжень від експорту мінеральних ресурсів чи продукції металургії ледь частка не обслуговує задоволення потреб вітчизняного населення. Переважна частка експортних надходжень використовується для оплати постачання спожитої в процесі виробництва (видобутку) енергетичних ресурсів, або обслуговує накопичення доходів вкрай обмеженого кола бенефіціантів великого монополізованого бізнесу в Україні. Всупереч цьому, надходження від трудових мігрантів – це чисті доходи, що обслуговують процеси задоволення потреб вітчизняних домогосподарств та розпорошені між широкими верствами населення. Останнє, дозволяє розглядати фінансові трансфери

⁴ [Електронне джерело]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_analit/kohstu_dod.pdf

вітчизняних трудових мігрантів як потужний чинник, що створює економічні передумови формування того самого «середнього класу», з зародковим станом якого в Україні традиційно пов'язують цілу низку суспільних проблем, зокрема й переважаючість національної системи соціального захисту та слабкість механізмів суспільного контролю за використанням ресурсів цієї системи.

Практично, сукупні надходження грошових переказів трудових мігрантів в Україну виступають критично необхідною альтернативою надходжень валюти, вільної від виконання зобов'язань перед постачальниками ресурсів щодо сектору великого монополізованого експортно-орієнтованого бізнесу. Важливо, що накопичення фінансових ресурсів в межах останнього практично не супроводжується поліпшенням становища широких верств населення і зростанням рівня соціальної захищеності. Скоріше навпаки, сприяє загостренню суперечностей між формуванням середнього класу й переходом більшості населення на модель самозабезпечення й незалежності від соціальної допомоги уряду – з одного боку, та інтересами великого бізнесу – з іншого. Всупереч цьому, зростання обсягів надходжень від зовнішніх трудових мігрантів зміцнює фінансові ресурси чисельного прошарку українців, формує додатковий попит на продукцію національного масового виробництва, а не на імпортовані ексклюзивні предмети розкоші, створює основу для поліпшення умов інвестування в людський капітал багатьох родин, а не поодиноких представників власників і топ-менеджменту великого бізнесу.

Саме це, дозволяє розглядати діяльність зовнішніх трудових мігрантів як важливу складову формування в Україні середнього класу, вагомий елемент механізму «противаг і стримування» щодо монополізації економіки й механізмів соціальної мобільності, посилення дієвості механізмів функціонування громадського суспільства.

Для оцінки масштабів безпосереднього впливу міжнародних трудових міграцій на фінансово-економічні передумови соціального захисту населення

України необхідно врахувати також масштаби грошових потоків, що спрямовуються від трудових мігрантів в інших країнах до домогосподарств України. Базові характеристики масштабів трудової міграції населення України у зіставленні з показниками чисельності економічно активного, зайнятого та безробітного населення, індикатори значущості їх фінансових впливань у вітчизняну економіку зведені до табл. 5.5. Навіть достатньо поверховий аналіз табл. 5.5 свідчить, що зовнішня трудова міграція за своїми масштабами та силою впливу на параметри функціонування вітчизняної економіки є одним з найбільш значущих серед усіх аспектів взаємодії національної економіки України з глобальним господарським середовищем. Безпосередньо такий вплив проявляється стосовно стану ринку праці; рівня доходів, статків і соціальної забезпеченості населення (особливо в прикордонних регіонах); масштабів заощаджень, що можуть бути використані для інвестицій в національну економіку; обсягів попиту на ринках споживчих благ; кон'юнктури валютного ринку. Опосередковано (через процеси обміну й поширення економічного досвіду) – стосовно норм і традицій економічної, зокрема підприємницької поведінки, ефективності економічного менеджменту, інтегрованості до міжнародних і глобальних ланцюжків створення вартості.

Таблиця 5.5

Характеристики масштабів зовнішніх трудових міграцій українців, структури міграційних потоків і вагомості їх впливу на фінансово-економічні передумови соціального захисту населення України в період 2010 – 2013рр.*

Показник		В Україні загалом	В регіонах з найвищим рівнем міграційної активності
Чисельність трудових мігрантів	тис. ос. за даними вибірових обстежень	1181,6	846,1
	% чисельності економічно активного населення	5,93	20,28
	% чисельності зайнятих	6,54	22,38
	% чисельності безробітних	63,95	217,00

Обсяги грошових надходжень від емігрантів в Україну	млн. доларів США в поточних цінах	6820,86	4884,168
	млн. грн. (за середнім обмінним курсом)	54326,41	38901,13
	% ВВП	4,0	20,22
	% споживчих видатків домогосподарств	5,72	27,95

* - джерело: розраховано автором, за даними [(1) Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні/ Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи— Будапешт МОП, 2013. (2) www.worldbank.org/indicators/ (3) www.oecd.statistics/database/ta (4) www.ukrstat.gov.ua]

Наведені показники свідчать, що зовнішня трудова міграція виступає потужним чинником компенсації нестачі загальних масштабів попиту на ринку праці та невідповідності структури останнього запитам економічно активного населення. Зокрема, якщо по Україні загалом дещо менше 6% економічно активного населення реалізують свій трудовий потенціал і забезпечують незалежне від соціальної політики Уряду задоволення власних потреб і потреб своїх родин, то в регіонах з найвищою інтенсивністю трудової міграції (Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська, Волинська, Рівненська області) більше 20% економічно активних повністю або частково зайняті за межами вітчизняної економіки.

З точки зору резервів розширення зайнятості, контингент зовнішніх трудових мігрантів формує високо мобільну групу потенційних працівників чисельністю близько 6,5% зайнятих в економіці України, а в межах регіонів з найвищою інтенсивністю зовнішніх трудових міграцій потенціал розширення зайнятості за рахунок повернення трудових мігрантів перевищує 22% чисельності зайнятих в економіці цих регіонів. Зауважимо, що з урахуванням високих стандартів зовнішніх трудових мігрантів щодо рівня винагороди за працю та умов життя, ні місткість національного ринку праці, ні, тим більше, ринків праці областей з найвищою інтенсивністю трудових міграцій неспроможні поглинути такі обсяги додаткової пропозиції праці.

Узагальнимо, що теза про принципову відмінність впливу на суспільний розвиток додаткових фінансових надходжень, забезпечуваних трудовими мігрантами, порівняно з додатковими надходженнями великих експортних компаній здається нам важливою для розуміння механізмів формування моделі економічного розвитку в Україні, механізмів вирішення суперечності між поліпшенням умов реалізації інтересів великого бізнесу й посиленням соціального захисту широких верств населення.

Крім того, надходження від трудових мігрантів відіграють особливу роль для дотримання соціальних пріоритетів в процесі врівноваження фінансових і валютних ринків. Серед трьох основних джерел припливу капіталу й валюти в національну економіку (надходження від експорту, іноземні прямі та фінансові інвестиції, до яких ми відносимо й запозичення в банківському секторі західних країн і, нарешті, досліджувані нами приватні трансферти) лише динаміка обсягів останнього елемента характеризується вираженою «контр циклічністю». Так, і іноземні інвестиції й надходження від експорту в періоди погіршення глобальної макроекономічної кон'юнктури мають виражену тенденцію до скорочення (це яскраво продемонстрували і глобальна фінансово-економічна криза 2008 – 2009рр. і Європейська рецесія 2011 – 2013 рр.). Водночас, обсяги приватних трансфертів із-за кордону виявляються набагато стійкішими до коливань макроекономічної кон'юнктури в світі та Європі й сприяють задоволенню потреб суспільства в ресурсах як для підтримання фінансової й валютної стабільності, так і для людського розвитку. Так, в табл. 5.6 зведені дані про прямі іноземні інвестиції та приватні трансферти (які практично повністю формуються за рахунок надходжень від зовнішніх трудових мігрантів) в економіку України з 2010 р. по 2014 р.

Таблиця 5.6

Надходження в економіку України від зовнішніх інвесторів й зовнішніх трудових мігрантів*

	2010	2011	2012	2013	2014
Надходження від приватних трансфертів, тис. доларів США	6535000	7822000	8449000	9667000	7354000

в поточних цінах					
Темпи зростання (за номінальним и показниками)		119,69	108,02	114,42	76,07
Приплив прямих іноземних інвестицій, тис. доларів США в поточних цінах	4661,1	5154,6	4687,9	3377,1	-11140,4
Темпи зростання (за номінальним и показниками)		110,59	90,95	72,04	-329,88

* - розраховано автором за даними www.worldbank.org/indicators/ та www.ukrstat.gov.ua

Ми використали для розрахунків номінальні показники, що суттєво обмежує можливості трактовки їх динаміки, але залишає можливість порівняння динаміки інвестицій і приватних трансфертів. Динаміка перших виражено більш варіативна й відображає значно вищу схильність інвесторів скорочувати масштаби інвестицій в періоди несприятливої макроекономічної кон'юнктури. Достатньо звернути увагу хоча б на явище втечі іноземного капіталу з України в 2014р. та стагнацію інвестування в 2012 та 2013 рр. (номінальні показники занижують масштаби негативних тенденцій динаміки і дещо завищують динаміку позитивних приростів), щоб зробити висновок про явно більш високу стійкість надходжень від зовнішніх трудових мігрантів до коливань глобальної макроекономічної кон'юнктури і порівняльної інвестиційної привабливості національної економіки у глобальному фінансовому середовищі.

Якісні відмінності впливу на рівень соціальної захищеності населення додаткових надходжень фінансових ресурсів залежно від джерела їх походження (зовнішні інвестиції, виручка від експорту чи приватні трансферти) вимагають докладнішого пояснення: чому останні мають переваги щодо вирішення завдань суспільного розвитку. На нашу думку, ці переваги зумовлені наступними особливостями, що мають приватні трансферти від трудових мігрантів, порівняно з зовнішніми інвестиціями та надходженнями від експорту.

На відміну від перших, вони не передбачають в майбутні періоди вилучення за межі вітчизняної економіки частки доходів, генерованих об'єктом інвестування. Враховуючи хронічний дефіцит пропозиції капіталу на

фінансових ринках України, низький рівень рейтингів інвестиційної привабливості й наявність потужних факторів політичного і фінансового ризиків така частка закономірно є дуже значною (лише висока прибутковість вкладень компенсує для західних інвесторів високі ризики та вагомі трансакційні витрати, властиві інвестиційній діяльності в Україні). Відповідно, за якістю передумов, створюваних для людського розвитку та поліпшення соціальної захищеності населення, ідентична сума, отримані в формі приватних трансфертів від трудових мігрантів має переваги, порівняно з зовнішніми інвестиціями.

На відміну від других, приватні трансферти не містять складової, призначеної для відшкодування вартості ресурсів, закуплених за кордоном (як, наприклад ледь не третина надходжень від експорту продукції металургії транзитом через українські фінансові структури переходить у власність закордонних постачальників енергоресурсів), а повністю залишаються для обслуговування задоволення потреб вітчизняних домогосподарств і сприяння поліпшенню умов відтворення людського ресурсу української економіки. Власне саме це відповідає пріоритетам і вимогам переходу від моделі домінування державного соціального захисту як чиннику нарощення добробуту широких верств населення до моделі самозабезпечення, де зростання рівня соціальної захищеності досягається не завдяки додатковим державним видаткам (які забезпечуються подальшим перерозподілом суспільного продукту від ефективнішого приватного до традиційно менш ефективного державного сектору економіки), а завдяки підвищенню якості людського ресурсу, зростанню продуктивності праці й доходності економічної діяльності широких верств населення. Отже і порівняно з надходженнями від експорту, приватні трансферти зовнішніх трудових мігрантів мають суттєві (особливо в умовах України) переваги щодо створення фінансово-економічних передумов поліпшення соціальної захищеності населення.

Крім того, саме приватні трансфери від трудових мігрантів безпосередньо підвищують купівельну спроможність вітчизняних домогосподарств, поліпшуючи рівень їх матеріальних статків і дозволяючи перебирати на себе більший обсяг навантаження щодо забезпечення незапрацездатних. Певною мірою, відбувається заміщення громіздких і, нажаль, мало ефективних в українських умовах механізмів державного соціального забезпечення приватними трансфертами, які мають значні переваги як щодо адресності допомоги, так і щодо її відповідності реальним потребам та очікуванням соціально вразливих осіб. Практично, надходження від зовнішніх трудових мігрантів безпосередньо (без участі державних перерозподільних механізмів) перетворюються на допомогу незапрацездатним (за віком, чи за захворюванням) членам родини мігрантів; додаткові ресурси для оплати послуг необхідних для збереження здоров'я та розвитку людського потенціалу молодших членів таких родин; фінансові ресурси для участі у вирішенні проблем територіальної громади. Розширення фінансування закладів освіти, охорони здоров'я, підтримання рівня життя незапрацездатних в регіонах з найбільш інтенсивним залученням населення до зовнішніх трудових міграцій нині значною мірою ґрунтується саме на надходженнях від трудових мігрантів. При цьому, соціальна спрямованість таких надходжень закладена в їхній природі, ґрунтується на надійних традиціях родинної солідарності, що не вимагає складних і витратних механізмів вилучення доходів з комерційної сфери та контролю за їх цільовим використанням в соціальній.

Відповідно, зовнішня трудова міграція в умовах України має розглядатись як важливий елемент сформованої системи життєзабезпечення населення, що, стосовно вирішення багатьох суспільних завдань, зокрема й дотримання мінімально необхідних стандартів рівня життя й доступу до благ, необхідних для людського розвитку, поки не має альтернативи. Зокрема, враховуючи, що вітчизняна економіка досі функціонує в умовах хронічного дефіциту капіталу, можна висловити гіпотезу, що цінність додаткового працівника в

умовах виробничого комплексу України поки нижча, ніж цінність додаткових фінансових надходжень до української економіки, що забезпечує його зайнятість за кордоном.

Тому на сучасному етапі, найбільш важливим негативним наслідком зовнішньої трудової міграції виступає не зменшення виробничих можливостей суспільства і не вилучення значної частини віддачі від інвестицій в людський капітал, здійснюваних в Україні за її межами. А те, що важливий елемент життєзабезпечення населення України (надходження від зовнішніх трудових мігрантів) залежить, значною мірою, від двох чинників, що перебувають поза межами впливу українського суспільства. По-перше, від регуляторної діяльності інших держав (в першу чергу країн ЄС) щодо обмеження доступу іноземців на національні ринки праці, оскільки така політика може настільки скоротити сферу працевлаштування українських заробітчан, що вітчизняна економіка виявиться неспроможною компенсувати втрати надходжень доходів із-зі кордону й постане перед загрозою падіння життєвого рівня чисельних груп населення.

По-друге, від масштабів еміграції до країн переважного перебування українських трудових мігрантів заробітчан з інших країн, що розвиваються, оскільки вони можуть або витіснити заробітчан з України, або суттєво знизити рівень оплати їхньої праці, що також може створити вкрай складні виклики для вітчизняної соціально-економічної системи.

Відповідно, важлива (винятково значуща) роль діяльності трудових мігрантів в системі факторів життєзабезпечення населення України породжує додаткові ризики для досягнутого рівня соціальної захищеності населення: регуляторна політика країн провідних реципієнтів українського ресурсу праці й посилення конкурентного тиску з боку мігрантів з інших країн.

Саме в аспекті цих ризиків, на нашу думку, мають розглядатись сучасні події в світі, загострення проблеми міграційної політики в країнах ЄС і Шенгенської зони, виникнення нових осередків військової та політичної напруги, що можуть суттєво вплинути на масштаби й умови діяльності

вітчизняних трудових мігрантів, яка, на нашу думку, є важливим чинником рівня соціальної захищеності населення України.

Також досі слабо дослідженою залишається такий аспект ролі зовнішньої трудової міграції як сприяння поінформованості (реалістичній, а не згідно створюваних засобами масової інформації шаблонів) населення України про риси і механізми господарського життя в країнах ЄС, як «старих», так і «нових», які маючи схожі вихідні умови реформування досягли значно кращих успіхів у просуванні до європейських стандартів добробуту та соціальної захищеності населення. Ця проблематика перебуває на стику економічних і соціологічних наук, вимагає врахування специфічних стереотипів міжособистісної взаємодії представників різних соціотипів українського суспільства. Проте серед чинників успішності інтеграції України до Європейського господарського та соціального простору, саме впливовість групи населення, що має реальний досвід реалізації свого економічного потенціалу в умовах країн членів ЄС має, на нашу думку, вагоме і чи не найбільш недооцінене у вітчизняній науці значення. Така «впливовість» має проявлятися як стосовно їх ролі в середовищі підприємців та фахівців з економічного управління (як чинник поширення накопиченого західними країнами досвіду прийняття господарських рішень і форм узгодження комерційних та суспільних інтересів), так і в питаннях посилення ролі територіальних громад у вирішенні завдань життєзабезпечення їх членів (визначення цілей, пріоритетів й процедур взаємодії членів територіальної громади з приводу колективного використання наявного в такій громаді спільного ресурсного потенціалу, задоволення колективних потреб, використання потенціалу громади для захисту її членів від ризиків й збурень ринкового середовища).

Узагальнюючи, ми можемо сформувати наступну матрицю впливу зовнішньої трудової міграції на рівень соціальної захищеності населення України (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Загальна матриця впливу зовнішньої трудової міграції на рівень соціального захисту населення України

Складові механізму впливу зовнішніх трудових міграцій населення на рівень його соціального захисту		Вплив зовнішніх трудових міграцій населення України на рівень його соціальної захищеності								
		Вплив на масштаби потреби в заходах соціального захисту з боку держави, зокрема через:			Вплив на самозабезпечення задоволення базових потреб населення і умови для накопичення людського капіталу, через:		Вплив на умови врівноваження національних товарних та фінансових ринків, через		Вплив на ресурсні можливості держави щодо вирішення завдань соціального захисту, через	
		кон'юнктуру ринку праці	Співвідношення фактичних доходів з соціальними стандартами	Масштаби небюджетного фінансування закладів соціальної сфери	Забезпеченість національного виробництва людськими ресурсами	Забезпеченість національного виробництва капіталом	Попит на товарних ринках	пропозицію на фінансових ринках	Оподаткування продажів споживчих благ	Надходження до фондів соціального страхування
Групи зовнішніх трудових мігрантів в	Найвищої кваліфікації, (високо кваліфіковані фахів фа, вчені, управлінці)	Несуттєвий, як через не чисельність групи так і через трудодефіцитність відповідного сегменту ринку праці	Не впливає	Скорочує, в частині попиту на послуги таких закладів мігрантів і підвищує – в частині попиту членів їхніх родин	Суттєво погіршує, позбавляючи національну економіку критично необхідного ресурсу	Поліпшує (через механізм приватних трансфертів)	Сприяє значному розширенню масштабів та поліпшенню структури споживчого попиту	Сприяє значному поліпшенню доступу до капіталу для суб'єктів національної економіки	Сприяє значному зростанню обсягів податкових надходжень від оподаткування продажів споживчих благ	Скорочує, пропорційно чисельності трудових мігрантів та рівню їхньої оплати
	Середньої кваліфікації (кваліфіковані робітники)	Суттєво скорочує потребу в ресурсах держави і фондів соціального страхування	Суттєво скорочує потребу в ресурсах держави і фондів соціального страхування	Суттєво розширює масштаби небюджетного фінансування закладів соціальної сфери	погіршує	Суттєво поліпшує (через механізм приватних трансфертів)				
	Нижчої кваліфікації (некваліфіковані робітники)				Не впливає, через працenaдлишковість сегменту ринку праці					

Трудова еміграція українських громадян як двосторонній процес передбачає насамперед вдосконалення вітчизняної міграційної політики, яка, з огляду на необхідність використання її механізмів у соціальній підтримці українських громадян, має бути спрямована на розв'язання таких основних проблем, як-от: розширення масштабів легального працевлаштування українських громадян на зарубіжних ринках; створення надійної системи соціального захисту прав та інтересів працюючих за кордоном українських мігрантів; якнайповніше використання Україною економічного ефекту від трудової еміграції її робочої сили, пов'язаного з переказом валютних заощаджень.

Оскільки міграційні процеси являють собою об'єктивний результат інтернаціоналізації господарського життя і виконують за сучасних умов роль одного з найважливіших соціальних стабілізаторів, то до її регулювання необхідно підходити дуже зважено та обережно. З цієї причини вітчизняна міграційна політика має стати особливою, специфічною галуззю соціальної політики, виконання функцій якої передбачає реалізацію комплексу фінансово-економічних, нормативно-правових та організаційно-управлінських методів, які в сукупності здатні забезпечити сприятливий міграційний клімат в Україні та ефективну взаємодію нашої держави і зарубіжних країн на ринку праці з метою використання переваг від експорту українських трудових ресурсів.

Основними фінансово-економічними важелями реалізації вітчизняної міграційної політики у контексті використання її механізмів для соціальної підтримки українських громадян є валютно-банківська, фінансово-інвестиційна та митна політики, розробка та здійснення яких набуває сьогодні в Україні все зростаючого значення. До цих пір, на жаль, українські трудові емігранти як громадяни України позбавлені права відкривати рахунки в іноземних банках для трансферту зароблених коштів на батьківщину. Таким чином, недосконала валютно-банківська політика не створює умов для використання нашою країною валютних переказів

трудових емігрантів, які працюють на іноземних ринках праці, для поповнення доходної частини українського платіжного балансу.

Тому негайного коригування та доповнення потребує вітчизняне валютно-банківське законодавство в частині, яке надасть право нашим громадянам-трудовим емігрантам відкривати рахунки у вітчизняних комерційних банках в національній та іноземній валютах, а також в іноземних банках для спрощення і безпечності процедури переказу їх коштів на батьківщину. В силу відсутності цивілізованої системи переказу коштів на батьківщину українські трудові емігранти наражаються на масові пограбування.

Наступним кроком повинно стати вдосконалення фінансово-інвестиційної політики, яка крім режиму забезпечення сприятливих умов переказу грошових коштів українських емігрантів на батьківщину, включала б заходи зі стимулювання їх ефективного залучення у вітчизняне виробництво як інвестиційного джерела.

Крім того, з огляду на довгостроковий та масовий характер української трудової еміграції, доцільно використати і такий інструмент як спеціальні програми сприяння репатріації та реінтеграції українських емігрантів, які повертаються на батьківщину а також надання державної допомоги конкретним районам та регіонам України, які характеризуються високими показниками еміграції. Підтримка українських реемігрантів повинна включати оплату їх транспортних видатків, надання субсидій для переїзду на батьківщину, професійну підготовку для роботи на батьківщині, а також спеціальні кредити на купівлю житла або організацію приватного бізнесу тощо. Митна політика повинна передбачати механізм надання митних пільг для працівників-мігрантів, які повертаються на батьківщину. Дану практику застосовують практично всі країни-експортери робочої сили.

До ефективних нормативно-правових методів механізму реалізації українсько-польської міграційної політики слід віднести створення сприятливого правового поля та достатньої законодавчої бази для захисту наших громадян-трудових мігрантів в зарубіжних країнах та забезпечення

правових гарантій дотримання їх інтересів. Після приєднання України до Європейської конвенції з прав і свобод людини, яка встановлює, зокрема, право громадянина залишати батьківщину, в тому числі і з метою працевлаштування в іноземній державі, необхідно розробити правові гарантії захисту інтересів тих, хто перебуває за кордоном. Такі гарантії можуть бути забезпечені через приєднання України до багатосторонніх міжнародних угод з укладенням двосторонніх договорів щодо трудової міграції, або шляхом вдосконалення внутрішнього законодавства у сфері трудових відносин.

З міжнародно-правових документів, до яких Україна повинна приєднатися з метою забезпечення прав її працівників-мігрантів на польському ринку праці, можна виділити Конвенцію Міжнародної організації праці №97 (1949), Європейську соціальну хартію (яку Україна підписала у 1998р., за винятком кількох статей, зокрема статті 19, яка передбачає гарантії прав працівників-мігрантів. Україна вже взяла на себе зобов'язання щодо гарантій прав іноземців-мігрантів, приєднавшись до Європейської конвенції з прав і основних свобод людини, стаття 14 якої гарантує недискримінацію. Таким чином, непідписання статті 19 Європейської соціальної хартії не звільняє Україну від зобов'язань щодо іноземців, але позбавляє наших громадян, які вже працюють за кордоном, можливості користуватися правами, що гарантовані хартією). Після підписання і ратифікації у повному обсязі Європейської соціальної хартії наступним кроком повинно стати приєднання до Європейської конвенції про правовий статус працівників-мігрантів (1977), яку сьогодні підписали і ратифікували такі країни-члени Ради Європи: Франція, Італія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Туреччина; і підписали, але не ратифікували Бельгія, Греція, Люксембург, Німеччина.

Щодо організаційно-управлінських механізмів реалізації вітчизняної міграційної політики в частині соціальної підтримки українських громадян, то вони мають передбачати заходи, спрямовані, передусім на здійснення централізованого постачання до зарубіжних країн українських працівників (як це робили в минулому Болгарія, Греція, Іспанія, Італія, Югославія,

Туреччина тощо) через вимогу від зарубіжних країн щорічно представляти квоту (заявки) на найм української робочої сили.

Крім того, не можна зволікати з реалізацією заходів соціального захисту українських трудових мігрантів на зарубіжних ринках праці, в першу чергу у сфері отримання українськими трудовими мігрантами медичної допомоги. Ефективність в реалізації вітчизняної міграційної політики залежить і від ступеня інформаційного забезпечення міграційного процесу. В даному аспекті надзвичайної актуальності набувають питання, пов'язані з забезпеченням громадян нашої держави, які прагнуть отримати роботу в зарубіжних країнах, доступною та змістовною інформацією щодо можливостей переїзду, потреб зарубіжних ринків праці у спеціалістах певних категорій, можливостей працевлаштування українських трудових мігрантів, забезпечення їх житлом, необхідними умовами для проживання їх сімей і інше, що дасть змогу зацікавленим особам не вдаватися до послуг сумнівних посередницьких фірм.

Крім того, створення спеціальних рубрик у засобах масової інформації, які б висвітлювали проблеми, пов'язані з зарубіжною еміграцією, а також заснування спеціалізованого видання на зразок вісника міграційної служби, дозволило б забезпечити кваліфікованою інформацією щодо законодавчих основ міграційного процесу, шляхів організації переїзду, умов життя та праці на новому місці, надавало б юридичні консультації з питань зарубіжного працевлаштування.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

Аналіз наукових напрацювань щодо сталого економічного розвитку як стратегічної платформи побудови вітчизняної соціально орієнтованої моделі економіки свідчить про відсутність загальноприйнятої методологічної моделі стосовно категорій пов'язаних з цими процесами. Встановлено, що між категоріями “соціально-економічний розвиток”, “економічне зростання” та

“економічна основа соціального захисту населення” існує діалектичний зв’язок та взаємодія. Економічна основа соціального захисту населення формується під безпосереднім впливом економічного зростання, а безпосередню економічну основу цього захисту складає розподілена, перерозподілена та акумульована в інституціоналізованих формах частина валового внутрішнього продукту. Інтегрованим виразом взаємозв’язку економічного зростання та соціального захисту населення служить соціально-економічний розвиток суспільства.

Якісне поліпшення системи соціального захисту населення базується на економічному зростанні. Приведенні в дію його складових включає подальше реформування інституту власності, перехід вітчизняної економіки на інвестиційно-інноваційну модель економічного зростання з метою утвердження шостого технологічного укладу, завершення розбудови національної інноваційної системи. Необхідною умовою виходу на траєкторію економічного зростання вітчизняної економіки є стимулювання науково-технічної діяльності в державному і корпоративному секторах вітчизняної економіки за допомогою пільг при оподаткуванні та кредитування, кооперація у сфері використання інноваційних технологій, цільові комплексні та науково-технічні програми.

Для утвердження інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання необхідна активізація наукового потенціалу суспільства за допомогою захисту інтелектуальної власності, стимулювання науково-технічної діяльності, комерціалізація наукових досліджень, державного фінансування ефективної наукової діяльності, виконання державних замовлень на НДДКР, якісна підготовка фахівців науково-дослідної роботи. Реалізація цих заходів виведе економіку України з кризового тану, сприяє утвердження економіки знань

Аналіз взаємозв’язку між отриманою освітою як провідною складовою нагромадження людського капіталу свідчить, що основні складові цього інституту недостатньо інтегровані в інноваційну систему, тому малоефективні. Підвищення рентабельності вкладень в людський капітал інституту освіти

потребує у сфері середньої освіти поліпшення її фінансування, оптимізації мережі середніх загальноосвітніх шкіл, підвищення її доступності, мобільності, створення умов для профільного і дистанційного навчання, впровадження інформаційних технологій у навчально-виховний процес з одночасною підготовкою педагогічних працівників до їх використання.

Професійно-технічна освіта потребує оновлення матеріально-технічної бази, впровадження в навчально-виховний процес результативної парадигми на основі компетентнісного підходу, привести якість навчання доосвітніх стандартів, які відповідають інноваційному типу соціально-економічного розвитку розбудови мережі укрупнених професійно-технічних навчальних закладів і технікумів багатoproфільного спрямування та різних форм власності з орієнтацією на потреби регіональних ринків праці, створення умов для надання закладами професійно-технічної освіти послуг зі здобуття, перепідготовки або підвищення кваліфікації, приведення рівнів формальної професійної освіти у відповідність до вітчизняних і міжнародних стандартів.

Вища освіта потребує посилення її фундаменталізації, надати навчально-виховному процесу інноваційного творчого характеру, забезпечення оптимального поєднання фундаментальної та практичної підготовки студентів на засадах принципів компетентнісного навчання, запровадження в діяльність ВНЗ системи управління якістю надання освітніх послуг на основі міжнародних стандартів, селективної підтримки обдарованих студентів, впровадження освітніх програми та інформаційних технологій, інтегрування з науковими установами та інноваційними підприємствами.

Посилення впливу інституту науки на перехід вітчизняної економіки на інноваційно-інвестиційну модель потребує економічного розвитку за умов економічного зростання збільшення фінансування науково-технічної сфери на рівні 2,5- 3,0% ВВП. Водночас необхідне залучення коштів приватного та державного секторів вітчизняної економіки за допомогою податкових, кредитних, фінансових механізмів та інструментів для використання результатів наукових досліджень при виробництві економічних благ і

наданні соціальних послуг з відповідним інституційним забезпеченням їх реалізації

Вирішення проблем системи охорони здоров'я в контексті її участі в нагромадженні та розвитку людського капіталу, поліпшенні соціальної захищеності населення вбачається в реформуванні інституту надання медичної допомоги як складової концепції нової системи охорони здоров'я. Подальше реформування медичної допомоги слід продовжити шляхом вдосконалення її першого рівня на основі надання медичних послуг лікарями сімейної практики, перерозподілу фінансових ресурсів на користь цього рівня, переходу до господарсько-правової моделі охорони здоров'я, забезпечення прозорості фінансових відносин в цій галузі розвитку людського капіталу, підготовки необхідної кількості фахівців та запровадження соціального медичного страхування.

Активізація екологічної компоненти формування та розвитку галузей людського капіталу має здійснюватись в напрямі посилення соціальної захищеності носіїв цього капіталу від ризиків погіршення або втрати здоров'я. Це передбачає поступову відмову від виснажливого використання природних ресурсів. З метою запобігання загрозам біолого-генетичної складової людського капіталу в нинішніх умовах необхідна адаптація вітчизняного законодавства до стандартів Європейського Союзу щодо охорони оточуючого людину середовища, а також значного збільшення рентних платежів через механізми підвищення тарифів за користування всіма природними ресурсами, а також за забруднення атмосферного повітря через викиди. З метою запобігання деградації земельних ресурсів у сфері регулювання відносин власності та землекористування, поряд з посиленням державного контролю за якістю використовуваних ресурсів, необхідне посилення економічних санкцій в разі порушення законодавства в сфері аграрних відносин, що збільшить надходження коштів у державний бюджет і подальше їх використання для соціального захисту населення.

В дисертації наголошується, що утвердження моделі сталого розвитку забезпечує посилення та зміцнення взаємопов'язаних параметрів

економічного зростання, а відтак – якісного поліпшення соціального захисту населення як невід’ємного компоненту соціально орієнтованої економіки. Узгодження економічного, соціального та екологічного компонентів сталого розвитку дозволить зберігати основні показники ефективності на достатньому рівні, що є передумовою справедливої, доступної та адресної системи соціального захисту населення.

До якісно нових і соціально важливих процесів у розвитку незалежної України належить стрімке наростання масової еміграції населення за кордон з метою пошуку роботи і підтримки своїх родин на батьківщині через трансфер грошових коштів. Цей фактор тривалий час відіграє позитивну роль в соціальній підтримці мільйонів сімей українців, а також служить додатковим ресурсом інвестицій фінансів в малий та середній бізнес. У стратегічному відношенні існує потреба розробки ефективної міграційної політики держави з метою оптимізації зовнішніх міграційних потоків, створення в Україні нових робочих місць з метою повернення продуктивної робочої сили на Батьківщину.

Основні результати наукових досліджень цього розділу опубліковані в наукових працях [211, 218, 223].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукової проблеми, що полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад трансформації інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці та його комплексного реформування. У дослідженні узагальнено і сформульовано наукові положення методологічного характеру, а також розроблені практичні рекомендації, спрямовані на удосконалення регуляторного впливу держави на цю сферу соціально-економічних відносин.

Основні теоретико-методологічні та практичні результати дисертації полягають у наступному:

1. Комплексне визначення змісту категорії «соціальний захист населення» включає не тільки сукупність форм і механізмів надання різним категоріям населення соціальних послуг (соціальні виплати, допомоги, компенсації, податкові знижки та кредити) в умовах ринкової економіки, але й згідно інституційної парадигми – сукупність інститутів (соціальні гарантії, соціальні стандарти, соціальні нормативи, державні та громадські організації, фонди і установи, а також корпорації і міжнародні інституції), що діють в даній царині і на системному рівні реалізують компенсаторні функції щодо соціально вразливих верств населення в умовах ринкової економічної системи та ймовірних соціальних й економічних ризиків на макро-, мезо- і мікрорівні для забезпечення суспільно прийнятного рівня добробуту громадян.

2. Об'єктивними детермінантами становлення та розвитку системи соціального захисту населення є, з одного боку, причини соціального характеру, що впливають з природи капіталістичної ринкової системи через механізми дії економічних законів (закон капіталістичного нагромадження, народонаселення, концентрації виробництва, циклічного розвитку економіки) і породжує перманентне поглиблення соціальної нерівності та соціальні суперечності, а з другого – генетично-природного та емерджентного

характеру, які не залежать від суспільного ладу (інвалідність, вдовство, втрата працездатності через хворобу, втрата годувальника, сирітство та інші). Відтак функціональне призначення системи соціального захисту населення полягає у підтримці в суспільстві соціальної рівноваги, захисті соціально вразливих верств населення, забезпеченні суспільно-прийнятного рівня добробуту в конкретно історичних умовах розвитку країни.

3. Рушійними силами розвитку і трансформацій національних систем соціального захисту населення в процесі еволюції ринкової економіки є потреби та інтереси громадян і механізми їх задоволення, які постійно вдосконалюються й диверсифікуються під впливом науково-технічного прогресу, зростання суспільного багатства, соціалізації економіки і демократизації відносин розподілу. За умов глобалізації і розвинених соціально-ринкових відносин політика соціального захисту населення спрямована на конвергенцію інтересів усіх суб'єктів соціально-економічних відносин, упередження соціальних антагонізмів і посилення соціальної відповідальності індивіда домогосподарства, держави й бізнесу та перетворюється у невід'ємний компонент соціально-економічної системи України.

4. В епоху глобалізації спостерігається тенденція до конвергенції національних систем соціального захисту населення, яка проявляється в уніфікації їх рис і ознак в частині забезпечення рівноваги між ринком і соціальними цілями суспільства, розвитку інститутів соціального партнерства і соціальної інклюзії, уніфікації соціальних стандартів, а також розбудови солідарно-корпоративної системи надання соціальних послуг та державно-корпоративного партнерства. Однак зберігаються характерні для кожної моделі соціального захисту населення особливості, породжені взаємодією економічних, політичних, соціально-культурних та національно-ментальних факторів, притаманних різним суспільним системам.

5. Ключовими принципами функціонування національних систем соціального захисту населення в сучасних умовах є гуманізм, соціальна справедливість, соціальна субсидіарність, соціальна солідарність та інші.

Функціонування і розвиток національних систем соціального захисту населення ґрунтується на доступності до соціальних благ нужденних верств, праві громадян на державне соціальне забезпечення, праві на соціальний захист, транспарентності і суспільному контролю за соціальними витратами, оптимальності розміру соціальних видатків у ВВП, адресності надання соціальної допомоги, соціальній відповідальності громадянина, бізнесу і держави, що становить основу практичної діяльності у сфері соціального захисту населення.

6. Багаторівнева система соціального захисту населення в постіндустріальних країнах виконує широкий спектр функцій (зокрема, це функція відтворення людських ресурсів, задоволення потреб, стимулюючу, превентивну, регуляторну, адаптаційну, інноваційну, комунікативну, транслуючу, профілактично-виховну), систематизація яких шляхом поділу на загальні, спеціальні та допоміжні, свідчить, що перші відображають природу цього захисту, друга група – його характер, а третя – механізми досягнення його цілей. Інтегративний формат їх дії зводиться до досягнення системою соціального захисту населення соціально-відтворювальних цілей.

7. В економічно розвинених країнах світу об'єктна структура системи соціального захисту є доволі широкою і різноманітною за своїм кількісним складом, віковим і майновим цензом, національним походженням отримувачів соціальної підтримки, яку суспільство надає їм в різних формах. Що стосується найбільш активних суб'єктів системи соціального захисту населення, зокрема в Україні, то до них відноситься ряд інститутів виконавчої гілки влади (Міністерство соціальної політики, Міністерство фінансів, Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції з його регіональними підрозділами, державні регіональні органи праці та соціального захисту населення і органи місцевого самоврядування), а також недержавні інститути (профспілкові, волонтерські та доброчинні організації, банківські установи й кредитні спілки). Взаємодія об'єктів і суб'єктів

соціального захисту здійснюються через інституційний механізм, ядром якого є його інститути.

8. За роки незалежності в Україні практично сформований комплекс інститутів системи соціального захисту населення, який включає інститути економічної підсистеми, інститути соціальної підсистеми, інститути політичної підсистеми, інститути організаційної підсистеми та інститути правової підсистеми, що найбільш точно відображає функціональні складові вітчизняної системи соціального захисту населення як цілісної системи, яка має в своєму арсеналі різноманітні механізми й інструменти регулювання суспільних відносин. Серед них основне функціональне навантаження щодо забезпечення суспільно прийнятного рівня, споживання економічних благ і надання соціальних послуг нужденним верствам населення в залежності від їх соціально-економічного стану та потреб, належить соціальним правам, соціальним гарантіям, соціальним стандартам, нормативам і нормам.

9. Парадигмальними засадами реформування вітчизняної системи соціального захисту населення згідно європейських стандартів є надання абсолютного пріоритету зростанню соціальних стандартів через запуск реальних механізмів сплати олігархічним бізнесом соціальної ренти, детінізації та деофшоризації економіки, розвитку малого і середнього бізнесу, приведення частки соціальних витрат і фонду оплати праці у ВВП до стандартів західних країн, що сприятиме досягненню в максимально короткий термін соціальних стандартів у рівні мінімальної погодинної оплати праці, пенсійного забезпечення, гарантій надання якісних медичних і освітніх послуг, зростанню обсягів соціального житла та різкого скорочення розриву у доходах крайніх децильних груп населення. Результативність діяльності вітчизняних інститутів соціального захисту населення є вкрай низькою, про що, зокрема, свідчить незмінні співвідношення між середньою та мінімальною заробітною платою, високий рівень безробіття, низький рівень пенсій, затримки з виплат заробітної плати, неможливість поліпшити житлові умови та інші, що є свідченням низької соціальної захищеності наших громадян, наслідок чого сформувалися такі проблеми як депопуляція

населення, низький рівень зайнятості, дефіцит Пенсійного фонду України, масштабне зuboжіння населення, зростання чисельності тих, хто потребує соціальної підтримки, посилення соціальної нестабільності в суспільстві та інші. Все це вказує на необхідність парадигмальної зміни політики держави в цій сфері з орієнтацією на європейські стандарти життєдіяльності людини.

10. Серед категорій соціально-вразливих верств населення, які перебувають під опікою системи соціального захисту населення, виокремлено дітей, молодь і жінок, які в умовах нинішньої соціально-економічної кризи потребують приведення в дію додаткових механізмів свого захисту. Ключові напрями удосконалення механізмів захисту цих категорій населення включають: комплексне використання адміністративної і кримінальної відповідальності роботодавців за експлуатацію дитячої праці, моніторинг та контроль з метою протидії безпритульності, залученню дітей до небезпечних видів діяльності з визначенням структур, на які покладаються ці функції, розширення неінтернатних форм виховання, легалізації праці підлітків за згодою батьків за умов, що це не шкодить їх здоров'ю та не перешкоджає отримувати належну освіту, зменшення рівня безробіття і бідності українських сімей; молоді - забезпечення права на перше робоче місце з гарантуванням безперервної трудової діяльності не менше двох років, сприяння держави і приватного сектору, її до трудової діяльності випускників навчальних закладів за набутою спеціальністю в індустріальних парках, кооперативних, орендних підприємствах, шляхом встановлення пільг при оподаткуванні та кредитуванні роботодавців, державне фінансування молодіжних обмінів з іншими країнами для підвищення кваліфікації, впровадження в систему вищої та професійно-технічної освіти підготовки фахівців та інші. Соціальний захист жінок має включати здійснення компенсаційної політики шляхом заохочення роботодавців до використання праці жінок з дітьми за рахунок відшкодування державою втрат, сприяння їх самозайнятості, відкриття державною службою зайнятості шкіл ведення бізнесу з дистанційною формою навчання, залучення до

нестандартних форм зайнятості (зайнятість на умовах неповного робочого часу або строкових трудових договорів, дистанційна зайнятість та інші).

11. Ключовим компонентом ефективного функціонування системи соціального захисту населення є модернізація інституту зайнятості, яка передбачає наступні заходи: створення робочих місць та посилення дієвості з боку держави податкових механізмів та кредитних важелів стимулювання роботодавців за збереження діючих і створення нових робочих місць, законодавче унормування нестандартних форм зайнятості в індивідуальному, корпоративному і державному секторах економіки, а також диверсифікацію форм зайнятості. Для посилення мотивації до зайнятості необхідне щоквартальне збільшення мінімальної заробітної плати та її індексація в межах держави і колективних угодах на галузевому й регіональному рівні між союзами підприємців і профспілками, зменшення оподаткування з поступовим досягненням її величини до 60% від середньої, згідно стандартів гідної праці, вдосконалення оплати праці в бюджетній сфері з метою забезпечення залежності її розмірів від рівня відповідальності, складності виконуваних робіт та кваліфікації, посилення відповідальності за наявну заборгованість виплат заробітної плати.

12. Рівень пенсійного забезпечення в Україні, як один з наймасштабніших каналів соціальної підтримки непрацездатного населення, не відповідає європейським стандартам частині купівельної спроможності пенсій, не забезпечує гідного рівня життя і якісного лікування пенсіонерів та задоволення їх першочергових культурних і духовних потреб. Реформування інституту пенсійного забезпечення: включає впровадження в повному обсязі до 2018 року трирівневої пенсійної системи при збереженні солідарної, з одночасним розвитком накопичувальної та недержавного пенсійного забезпечення, що створить основу для диверсифікації фінансових ресурсів пенсійного забезпечення, дозволить імплементувати принципи приватної власності на пенсійні внески, стимулюватиме легалізацію оплати праці і мотивуватиме сплату пенсійних внесків, зменшить економічні, фінансові,

політичні та демографічні ризики за рахунок різноманітності і більшої гнучкості цієї системи.

13. Система надання соціальних пільг за роки незалежності не тільки не оптимізована та не стала ринковою, а й набула гіпертрофованих обсягів за кількістю категорій і чисельністю громадян, які ними користуються. Це стало своєрідною формою соціального утримання частини членів нашого суспільства за рахунок держави. Удосконалення інституційних механізмів в цій сфері передбачає, за умов економічного зростання підвищення мінімальної та середньої заробітних плат, визначення рівня субсидій, впровадження соціальної картки в межах нашої країни та інших заходів спрямованих на їх поетапну оптимізацію.

14. Стратегічною платформою розбудови стабільної, результативної та фінансово-спроможної вітчизняної системи соціального захисту населення є економічне зростання на базі концепції сталого розвитку з органічним поєднанням економічної, соціальної та екологічної його складових. Умовами і факторами забезпечення реалізації даної концепції в Україні є реформування інституту власності, орієнтування економіки на утвердження шостого технологічного укладу, стимулювання науково-технічної діяльності в державному і корпоративному секторах, завершення розбудови національної інноваційної системи, створення сприятливого інвестиційного клімату в країні, інтеграція науки і бізнесу, нарощування всіх складових соціалізації економіки та посилення екологічного компоненту економічного розвитку, їх інституційне забезпечення, що виведе Україну на траєкторію економіки знань – авангардну модель постіндустріалізму. За таких умов сформуються основні компоненти соціально орієнтованої економіки як економічний базис результативної та соціально справедливої системи соціального захисту населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. – К.: вид-во «Аконіт», 1998. – т.2, Ж-О. – 910 с.
2. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. – К.: вид-во «Аконіт», 1998. – т.4, Р-Я. – 941 с.
3. Шишков Ю. Рынок и социальная защищенность/ Ю. Шишков // Наука и жизнь. – 1991. - №1. – С. 3-6.
4. Агапова Т.А. Социальная защищенность населения: вопросы, поднятые реформой/ Т.А. Агапова // Российский экономический журнал. – 1992. – №12. – С.57-67.
5. Моніторингові оцінювання соціального захисту населення// НАН України. Інститут регіональних досліджень НАН України: за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. Я.О. Побурка – Львів, 2006 – 138 с.
6. Абакумова Н.Н. К вопросу о социальной защите человека труда в России / Н.Н. Абакумова // Проблеми праці, економіки та моделювання: Зб. наук. пр. – Ч.1 – Хмельницький: НПВ Евріка ТОВ. – 1998. – С. 3-4.
7. Антипов А.Г. Проблемы социальной защищённости населения при переходе к рынку/А.Г. Антипов // Социальные, политические науки. – 1995. – №10. – С. 92-99.
8. Баранник Л.Б. Соціальний захист громадян: Навч. посібник./Л.Б. Баранник – Дніпропетровськ; Дніпропетровська державна фінансова академія. – 2010. – 276 с.
9. Бендасюк О. Державне управління соціальним захистом населення в умовах ринкової економіки / О.Бендасюк // Галицький економічний вісник. – 2010. – №1 (26). – С. 123-126.
- 10.Болотіна Н.Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / Н. Болотіна // Право України. – 2000. – №4 – С. 35-39.

- 11.Борецька Н.П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан та проблеми. Монографія./Н.П. Борецька – Донецьк, Янтра, 2001. – 352 с.
- 12.Дараганова Н.В. Розмежування понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» / Н.В.Дараганова // Юридична наука, 2012. – № 8. – С. 46-51.
- 13.Лагутін В.Д. Людина і економіка: Соціоекономіка: Навч. посібник для вузів. / В.Лагутін – К.: Просвіта,1996. – 336 с.
- 14.Лібанова Е. Ринок праці і соціальний захист: Навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491с.
- 15.Малахова Ж.Д. Экономические основы социальной сферы: Монография / Ж.Д. Малахова. – Запорожье, КПУ, 2011. – 220 с.
- 16.Михайловська І.М., Неліпович О.В. Система соціального захисту населення в Україні: сутність, основні складові та напрямки вдосконалення / І.М. Михайловська, О.В. Неліпович // Вісник Хмельницького національного університету. Т.4. Економічні науки. – 2011. –№ 6. – С. 255-260.
- 17.Новікова О.Ф. Соціально-економічна захищеність особи в Україні: проблеми виміру та шляхи розвитку // Збірник матеріалів, підготовлених до міжнародної науково-практичної конференції «Соціально-економічна захищеність населення України», м. Київ, 31 травня – 1 червня 2001 / Редкол.: Осауленко О.Г. та ін.; Передмова О.Завальна. – К.: Державний комітет статистики України. – 2001. – С. 112-194.
- 18.Халецька А.А. Соціальний захист населення в Україні: теорія та практика державного управління: Монографія. / А.А. Халецька. – Донецьк: Юго-Восток. – 2010. – 430 с.
- 19.Холостова Е.И. Социальная политика: Учеб. пособие. / Е.И. Холостова – М.: ИНФРА-М, 2001. – 204 с.
- 20.Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 21-22. – С. 11-12.

21. Соціальний менеджмент: учеб. / под. ред. Д.В. Валового. – М.: Бизнес школа «Интел-Синтез»; Академия труда и социальных отношений, 2000. – 392 с.
22. Соціальний захист населення України: Монографія / авт. кол.: І.Ф. Гнибіденко, М.В. Кравченко, О.Р. Новікова та інш.; за ред. В.М. Вакуленка, М.К. Орлатого. – К.: НАДУ, 2009. – 184 с.
23. Бевз В.П. Система социальной защищенности отдельных групп населения на различных региональных и хозяйственных уровнях./ В.П. Бевз– К.: Общество «Знания» Украины, 1991. – 20 с.
24. Словарь-справочник по социальной работе/ Под ред. Е.И. Холостовой. – М.: Юрист, 2000. – 424 с.
25. Негиши Т. История экономической теории: Учебник / Т. Негиши; [пер. с англ. под ред. Л.Л. Любимова и В.С. Автономова]. – М.: «Аспект-Пресс», 1995. – 438 с.
26. Нестеренко А. Современное состояние и основные проблемы институционально-эволюционной теории / А. Нестеренко // Вопросы экономики. –1997. – №3. – С. 42-55.
27. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение. / Д.Норт. – THESIS, 1993, т.1, вып. 2. – *Перевод изд.*: Institutons younral of Economic Perspectives / North D. – 1991. Vol 5, №1. – Р. 97.
28. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. –1997. – №3. – С. 6-17.
29. Чухно А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення / А. Чухно // Економіка України. – 2008. – №6. – С. 4-13.
30. Руженський М.М. Система соціального захисту населення у транзитивному суспільстві: Монографія / М.М. Руженський. – К.: ІПК ДСЗУ, 2005. – 384 с.
31. Бевз В. Соціальний захист населення в умовах переходу до ринку / В.Бевз, Ю.Павленко // Економіка України. – 1993. – № 2. – С. 62-67.

- 32.Боровик В.С., Ермакова Е.Е., Похвощев В.А. Занятость населения:
Учеб. пособие / В.С. Боровик, Е.Е. Ермакова, В.А. Похвощев – Ростов –
на Дону: «Феникс», 2001. – 320 с.
- 33.Шевченко Л.С. Соціальні ризики та соціальна безпека праці:
Монографія./Л.С. Шевченко – Харків, Право. – 2009. – 280 с.
- 34.Чекин А. (Яроцкий) Социальное страхование (введение в теорию) / Чекин
А. (Яроцкий). – М.: Издание ВЦСПС, – 1924. – 27 с.
- 35.Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/ У. Бек/ Пер. с нем. В.
Седельника и Н. Федоровой; Послесл. А. Филинкова. – М.: Прогресс –
Традиция, – 2001. – 384 с.
- 36.Бебело А.С., Бебело С.А., Коровський А.В. Соціалізація і гуманізація
економічних відносин: Навч.посібник / А.С. Бебело, С.А. Бебело, А.В.
Коровський / За заг. ред. канд..екон.наук, доц. А.С. Бебело. – К.: КНЕУ,
2007. – 240 с.
37. Федоренко В.Г., Діденко О.М., Руженський М.М., Уткін О.Ф., Політична
економія: Підручник / В.Г. Федоренко, О.М. Діденко, М.М. Руженський,
О.Ф. Уткін / За науковою підтримкою доктора економ. наук, проф.В.Г.
Федоренка. – К.: Алерта, 2008. – 487 с.
- 38.Гальчинський А.С., Єщенко П.С. Економічна теорія: Підручник /
А.С.Гальчинський, П.С. Єщенко / . – К.: Вища шк., 2007. – 503 с.
- 39.Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. –
8-ме вид., переробл. і доповн. – К.: Знання, 2012. – 702 с.
- 40.Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. / А.Г.
Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
- 41.Чухно А.А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і
методи її подолання / А.А. Чухно // Економіка України. – 2010. –№2. – С.
4-21.
- 42.Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // К.
Маркс, Ф. Енгельс. Твори в 50 т. – К.: Вид-во політичної літератури
України, 1964.Т. 21. – С. 257-302.

- 43.Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. / Н.Б. Болотіна/ –К.: Знання. – 2005. – 215 с.
- 44.Спікер П. Соціальна політика: теми та підходи. / П. Спікер. –К.: Фенікс. – 2000. – 400 с.
- 45.Волков Ю.Е. Социальное управление как вид управленческой деятельности в общественных системах / Ю.Е. Волков // Социально-политический журнал. – 1997. – №3. – С. 65-74.
- 46.Антюшина Н. Датская социально-экономическая модель / Н. Антюшина // Экономист. – 2012. – №10. – С. 36-45.
- 47.Топішко Н.П. Соціальна спрямованість стабілізаційних заходів країн ЄС: проблеми і перспективи / Н.П. Топішко // Наукові записки. Серія «Економіка»: Збірник наукових праць. – Острог, вид-во «Національний університет «Острозька академія». Вип. 20. – С. 35-40.
- 48.Энгстлер П. Рыночная экономика для начинающих бизнесменов / П. Энгстлер; пер. с нем. Л.Логвин. – К.: ВИК, 1992. – 223 с.
- 49.Волинський Г. Про соціальну диференціацію населення / Г. Волинський // Економіка України. – 2008. – №2. – С. 79-84.
- 50.Гришин И. Выборы в Швеции: судьбоносный сдвиг? / И. Гришин // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3. – С. 62-67.
- 51.Ещенко П.С. Куда движется глобальная экономика в XXIвеке? / П.С. Ещенко, А.Г. Арсеев. – К.: Знання України, – 2012 – 479 с.
- 52.Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2012. – 256 с.
- 53.Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічно–понятійний словник/ М.Ф. Головатий, М.Б. Панасюк – К.: МАУП, 2005. – 560 с.
- 54.Соціальна робота: короткий енциклопедичний словник // Соціальна робота. Книга 4. – К.: ДЦССМ, 2002. – 536 с.

- 55.Руженський М.М. Методологічні засади функціонування і розвитку системи соціального захисту населення / М.М. Руженський //Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія №18. Економіка і право. —К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. — Вип.16. — С. 9-17.
- 56.Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Кари Поланьи; пер. с англ. А.А. Васильева, С.Е. Федорова, А.П. Шурбелева; под общ. ред. С.Е. Федорова – Спб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
- 57.Ворона В.М. Виклики незалежності і суспільна наука. В кн.: Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.
- 58.Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: Монографія / [А.М. Колот, О.А. Грішнова та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2012. – 501 с.
- 59.Національні моделі економічних систем: Навч. посібник / [О.О. Беляєв (кер. кол. авт.) А.С. Бебело, В.І. Кириленко, В.І. Сазик та ін.]. – К.: КНЕУ, 2010. – 319 с.
- 60.Скуратівський В.А. Основи соціальної політики / В.А. Скуратівський, О.М. Палій. – К.: МАУП, 2002. – 194 с.
- 61.Перехідна економіка: Підручник / [В.М.Геець, Є.Г.Панченко, Е.М. Лібанова та ін.]; за ред. В.М. Гейця. – К.: Вища шк., 2003. – 591 с.
- 62.Словарь справочник по социальной работе. / Под ред. Е.И. Холостовой. – М.: Юрист, 2000. – 424 с.
- 63.Конвенції та рекомендації МОП. Т1: 1919 – 1964. – Женева: Міжнародна організація праці, 1999. – 776 с.
- 64.Конституція України: Прийнята на першій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 90 с.
- 65.Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т.1 // К.Маркс, Ф.Енгельс. Твори в 50 т. – 2-ге вид.– К.: Держполітвидав України, 1963. – Т.23. – 847 с.

- 66.Скуратівський В.А., Палій О.М., Лібанова Е.М. Соціальна політика: Навч. посіб. / В.А. Скуратівський, О.М.Палій, Е.М. Лібанова. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 360 с.
- 67.Шевчук П.І. Соціальна політика: Навч. посіб. / П.І. Шевчук. – Львів.: вид-во «Світ», 2003. – 399 с.
- 68.Бобков В.Н. О социальном изменении нового этапа развития / В.Н. Бобков // 36. наукових праць «Соціально-трудові відносини: теорія та практика». – К.: ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», 2013. – №1 (5). – С. 5-17.
- 69.Руженський М.М. Функції соціального захисту населення та їх класифікація (теоретичний аспект) / М.М. Руженський // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник. – 2011. – №4. – С. 64-69.
- 70.Бідак В. Складові системи державного регулювання соціального розвитку і соціального захисту / В. Бідак // Україна: аспекти праці. – 2004. – №1. С. 35-41.
- 71.Руженський М.М. Працевлаштування як форма соціального захисту населення / М.М. Руженський // Ринок праці та зайнятість населення. – 2013. – №2. – С. 8-11.
- 72.Коровський А.В. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування: Монографія. / А.В. Коровський. – К.: КНЕУ, 2004. – 184 с.
- 73.Руженський М.М. Соціальний захист населення в умовах формування ринкової моделі економіки України: Монографія / М.М. Руженський. – К.: ІПК ДСЗУ, 2013. – 317 с.
- 74.Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні / В.М. Геєць // Економіка України : політико-економічний журнал. – 2000. – № 1. – С. 4-11.
- 75.Болюбах В.В. Соціальний захист населення на підприємствах / В.В. Болюбах // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №3. – С. 154-158.

76. Закон України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №48. – С. 983–990. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua.
77. Гафарова К.Е. Глобальна трансформація системи соціальних послуг: Автореф. дисертації канд.екон.наук: 08.00.02 / Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». – К.: 2011. – 20 с.
78. Туленков М.В., Шайгородський Ю.Ж. Політика соціального захисту: Монографія. / М.В.Туленков, Ю.Ж. Шайгородський. – К.: Центр соціальних комунікацій, 2011. – 184 с.
79. Економічна політика: Навч. посіб. / [О.О. Беляєв, А.С. Бебело, М.І. Диба та ін.] – К.: КНЕУ, 2004. – 287 с.
80. Пигу А. Экономическая теория благосостояния: пер. с англ. Т.1. / А. Пигу. – М.: «Прогресс», 1985. – 512 с.
81. Веблен Т. Теория праздного класса: пер. с англ. / Т. Веблен. – М.: Прогресс. – 1984. – 367 с.
82. Анохин П.К. Теория функционирования систем / П.К. Анохин // Успехи физиологических наук. – Т.1. – М., 1970. – №1. – С. 30-36.
83. Вільямсон Олівер Е. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів / Олівер Е. Вільямсон. – К.: Видавництво «АртЕк», 2001. – 457 с.
84. Пустовит Ж.М. Соціальні права громадян / Ж.М. Пустовит // Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. Ю.С.Шемчушенко та ін.. – К.: Українська енциклопедія, 1998. – Т.5. – 736 с.
85. Хома Н.М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: Монографія / Хома Н.В.. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2012. – 592 с.
86. Верланов С. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне

- дослідження): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01/ Верланов Сергій Олексійович. – Львів, 2008. – 2003 с.
87. Академічна юридична думка / Укладачі: І.Б.Усенко, Т.І. Бондарчук; за заг.ред. Ю.С. Шемчушенка. – К.: Ін Юре, 1998. – 503 с.
  88. Мандибура В.О. Рівень життя населення та проблеми реформування механізмів його регулювання / В.О. Мандибура. – К.: Парламенське ви-во, 1998. – 256 с.
  89. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія / С.В. Степаненко. – К.: КНЕУ, 2008. – 312 с.
  90. Яременко О., Саленков А. Соціальні гарантії та інституційна рівновага в економіці / О. Яременко, А. Саленков // Економічна теорія. – 2013. – №3. – С. 54-62.
  91. Руженський М.М. Інституціональні засади соціального захисту населення в трансформаційній економіці / М.М. Руженський // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науково-практичний збірник. – 2011. – № 1. – С. 128-133.
  92. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. / Н.Б. Болотіна. – К.: Знання. – 2005. – 615 с.
  93. Батажок С.Г. Соціально-економічні гарантії в умовах транзитивної економіки України: Монографія / С.Г. Батажок. – Біла Церква, 2005. – 108 с.
  94. Нестеренко А. Экономический рост на основе институциональных изменений / А. Нестеренко // Вопросы экономики. – 1996. – №7. – С. 19-29.
  95. Шерстюк Л. Проблеми і перспективи регулювання прожиткового мінімуму доходів громадян / Л. Шерстюк // Вісник Київського національного торгово-економічного університету, 2004. – №6. – С.70-79.
  96. Руженський М.М. Соціально-економічне обґрунтування прожиткового мінімуму в трансформаційній економіці / М.М. Руженський // Ринок праці та зайнятість населення, 2011. – № 3. – С. 3-6.

- 97.Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
- 98.Хома Н.М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: Монографія / Хома Н.В.. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2012. – 592 с.
- 99.Мартин Г.П. Западная глобализация: атака на процветание и демократию / Г.П. Мартин, Х. Шуман; [пер. с нем. Г.Р. Контарева]. – М.: Издательский дом «Альпина», 2001. – 355 с.
100. Хелд Д., Макгрю Э. Глобальные трансформации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politizdat.ru/fragment/16/> . – Загл. с экрана.
101. Національні моделі економічних систем: Навч. посібник / [О.О. Беляєв (кер. кол. авт.) А.С. Бебело, В.І. Кириленко, В.І. Садик та ін.]. – К.: КНЕУ, 2010. – 319 с.
102. Статистичний щорічник України за 2013 рік. / За ред. О.Г. Осуаленка– К.: ТОВ Видавництво «Консультант», 2014. – 533 с.
103. Отношение госдолга США к ВВП перешло за 100% [Электронный ресурс].–Режим доступа: <http://www.warandpreace.ru/ru/news/vprint/65067>.
104. Геєць В.М. Яке майбутнє у соціальної держави? / В.М. Геєць // Економіка України, 2013. – № 7. – С. 4-21.
105. Українське суспільство 1992 -2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. Н.М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України. – 2010. – 636 с.
106. Глобальна економіка ХХІ століття: людський вимір: Монографія / Д.Г. Лук'яненко, А.М. Поручник, А.М. Колот та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Д.Г. Лук'яненка та д-ра екон. наук, проф. А.М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2008. – 420 с.
107. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально-орієнтованої економіки в Україні / В.М. Геєць // Економіка України, 2000. – №1. – С. 4-11.

108. Руженський М.М. Соціальний захист населення в трансформаційній економіці: теоретичне осмислення проблеми / М.М. Руженський // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. – Вип. 16., 2011. – С.3-9.
109. Колот А.М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: Монографія / А.М. Колот. – КНЕУ, 2010. – 251 с.
110. Філіпенко А. Цивілізаційні детермінанти української економічної моделі / А. Філіпенко // Економіка України, 1994. – № 4. – С. 11-19.
111. Руженський М.М. Система соціального захисту населення: історичний контекст / М.М. Руженський // Науковий часопис НПУ ім.М.П.Драгоманова. Серія 19, Економіка і право – К.: Вид-во НПУ ім.М.П.Драгоманова, 2011. – Вип.19. – С. 67-72.
112. Статистичний щорічник України за 2000 рік. / За ред. О.Г. Осуаленка– К.: «Техніка», 2001. – 598 с.
113. Статистичний щорічник України за 2008 рік. / За ред. О.Г. Осуаленка– К.: Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агенство», 2009. – 565 с.
114. Праця України у 2013 році. / Стат. збірн. –К.: ТОВ Видавництво «Консультант» .–2014. – 336 с.
115. Праця України у 2008 році. Стат. зб. – К.: 2009. – 321 с.
116. Праця України у 2000 році. Стат. зб. – К.: 2001. – 395 с.
117. Ринок праці України у 2013 році : Аналітично-статистичний. збірник . – К.: 2012 . – 303 с.
118. Ринок праці України у 2010 році : Аналітично-статистичний. збірник . – К.: 2011 . – 303 с.
119. Ринок праці України у 2008 році : Аналітично-статистичний. збірник . – К.: 2019 . – 241 с.
120. Ринок праці України у 2000 році : Аналітично-статистичний. збірник . – К.: 2001 . – 242 с.

121. Кількість зареєстрованих безробітних та надання їм соціальних послуг[Електронний ресурс].– Режим доступу: www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543
122. Мінімальна місячна зарплата. Мінімальна погодинна зарплата в 2000-2013. [Електронний ресурс].–Режим доступу:ua.creditdeposit.com.ua/minsalary/-1
123. Динаміка зміни мінімальної пенсії в Україні в 2005 – 2013 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mojazarplata.com.ua/ua/main/minimumwage/m456n456malgnapens456ja/scho-take-m456malgna-pens456ja-v-ukran456-456-jaki-rozm456r#anchor-5
124. Гончаров В.М. Механізм державного регулювання соціально-трудових відносин. – Луганськ, Вид-во «Ноулідж». – 154 с.
125. Сverdlova Ю.О. Забезпечення соціальних стандартів добробуту в Європейському Союзі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/viewFile/7113/7958
126. Звягільський Ю.Л. Рівень заробітної плати – індикатор ефективності програми економічних реформ. / Ю.Л. Звягільський // Економіка України. – 2013. – № 9. – С. 73 – 84.
127. Шевченко О. Проблеми досягнення Європейських соціальних стандартів в Україні. –[Електронний ресурс]. – Режим доступу:sophus.at.ua/publ/2014_11_25_lviv/sekcija_1_2014_11_25/problem_dosjgnennja_evropejskikh_socialnikh_standartiv_v_ukrajina/67-1-0-1100
128. Бондарук Т.Г., Бондарук І.С. Методичні основи визначення стану економічної безпеки пенсійного забезпечення / Т.Г. Бондарук, І.С. Бондарук // Економіка України. – 2013. – № 10. – С. 81-95.
129. Прес-конференція «Стан ринку праці України. Нові підходи в діяльності Державної служби зайнятості». –[Електронний ресурс]. – Режим доступу: zaxid.net/news/showNews.do?minsotspolitiki_kilkist_pensioneriv_v_ukrayini_na_500_tis_osib_bilsha_nizh_ofitsiyno_pratsyuychih&objectId=1335069
130. Руженский Н.М. Социально-экономические индикаторы уровня жизни населения Украины: состояния и тенденции развития / Н.М.

- Руженский// Известия Национальной Академии наук Азербайджана. Экономическая серия. – 2014. - № 3. – С. 14-20.
131. Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
  132. Єщенко П.С. Економічне зростання без розвитку: причини і шляхи інноваційного перетворення економіки / П.С. Єщенко // Економіка України. – 2013. – №10. – С. 4 – 19.
  133. Колодко Г.В. Новий прагматизм або економіка помірності / Г.В. Колодко // Економіка України. – 2013. - № 11. – С. 13-28.
  134. Українське суспільство 1992 – 2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред.. д. ек. наук В.Ворони, д. соц. наук М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України , 2013. – 566 с.
  135. Ставлення народних депутатів України до питань соціального захисту населення: передвиборчі програми та результати // Аналітичні огляди з питань цільової соціальної допомоги в Україні. – К.: ПАДК, 1997. - № 16. – С.20-78.
  136. Закон України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2017-14
  137. Закон України “Про стандартизацію ”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/JG3JD00I.html
  138. Пищуліна О. Щодо змін підходів до формування соціальних стандартів в Україні / О. Пищуліна . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/Monitor/Desember/13.html
  139. Кодекс законів про працю України. Документ 322-08, поточна редакція – Редакція від 26.10.2014, підстава 1697-18. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/322-08
  140. Словник сучасної економіки Макміллана / О. Мороз, Т. Мороз (пер. з англ.); Д.В. Пірс [голов. ред.]. – 4 вид. – К.: АртЕК, 2000. – 628.
  141. Закон України «Про оплату праці» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр

142. Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною Організацією Праці 1965-1999. Т. 2.- Женева, Міжнародне бюро праці, 1999.- 1560 с.
143. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів для основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2000 № 656. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/
144. Глосарій із трудового права та соціально-трудових відносин (з посиланням на досвід Європейського Союзу). – К.: Видавничий дім «Стилос». – 2006. – 376 с.
145. Звягільський Ю. Проблеми державного регулювання заробітної плати / Ю.Звягільський // Економіка України. – 2011. - № 5. – С. 65 – 74.
146. Руженський М.М. Основні етапи еволюції соціального захисту населення в Україні / М.М. Руженський // Вісник Академії і праці соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2012. - №2. – С. 77-79.
147. Лібанова Е. Ринок праці і соціальний захист: Навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
148. Стратегічний щорічник України за 2010 рік (за ред.. О.Г.Осауленка. – К.: ТОВ «Август Трейд». 2011. – 559с.
149. Руженський М.М. Соціальний захист зайнятого населення: стан та шляхи поліпшення / М.М.Руженський // Ринок праці та зайнятість населення. – 2012. – № 1.- С. 16-18.
150. Сравнение минимальной заработной платы и прожиточного минимума. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:index.minfin.com.ua/index/salary.
151. Міністерство соціальної політики України. Соцстандарти 2013: Розміри основних державних стандартів та гарантій. –[Електронний ресурс]. – Режим доступу:mlsp.gov.ua

152. Розміри мінімальної та максимальної пенсії за віком у 2011-2013 роках. –[Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.nau.ua/doc/?uid=1046.1445.0
153. Мінімальний розмір пенсії за віком. –[Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakona.net.ua/poleznoe/links12/minimalnyj-razmer-pensii-po-vozzrastu.html
154. Розмір прожиткового мінімуму. –[Електронний ресурс]. – Режим доступу: comsultant.parus.ua/_diet_view.app?rnх=.0G88f0e13bd83f4ec1022d93013b994565c1
155. Доля І.М. Подолання дитячої безпритульності: міжнародна та вітчизняна практика / І.М. Доля // Стратегічні пріоритети.- 2010.- № 1 – С. 55-59. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr14_19/9.pdf
156. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», прийнятий 13 січня 2005 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>
157. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей», прийнятий 2 червня 2005 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>
158. Посібник з питань безпритульності. - Муніципалітет Гааги, 2007.- 58с.
159. Класична педагогіка: навч. посібник / Л.С. Нечипоренко, Я.В. Подоляк, В.Г. Пасинок. - Основа. 1998.- 420 с.
160. Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року. Указ Президента України від 27 вересня 2013 року № 532/2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
161. Економічна активність населення України 2008: стат. збірник/ Державний комітет статистики України. – К.: 2009. – 234 с.
162. Економічна активність населення України 2009: стат. збірник/ Державний комітет статистики України. – К.: 2014. – 199 с.

163. Руженський М.М. Соціальна захищеність неконкурентоспроможних верств населення на ринку праці України / М.М.Руженський // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. - № 4. – С.28 – 32.
164. Закон України «Про зайнятість населення» : [прийнятий 5 лип. 2012 р.] / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17
165. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.05 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. - № 52. – С. 2693-2701.
166. Економічна активність населення України 2000: стат. збірник/ Державний комітет статистики України. – К.: 2001. – 217 с.
167. Економічна активність населення України 2008: стат. збірник/ Державний комітет статистики України. – К.: 2009. – 234 с.
168. Економічна активність населення України 2011: стат. збірник/ Державний комітет статистики України. – К.: 2012. – 234 с.
169. Економічна активність населення України 2012: стат. збірник/ Державний комітет статистики України. – К.: 2013. – 208 с.
170. Економічна активність населення України 2013: стат. збірник/ Державний комітет статистики України. – К.: 2014. – 199 с.
171. Купець О. Комплексний гендерний підхід на ринку праці України та роль державної служби зайнятості / О.Купець; Міжнародне бюро праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – К.: МБП. – 2010. – 72 с.
172. Никольская Г. Семья в условиях постиндустриального общества (на примере США) / Г. Никольская // «Мировая экономика и международные отношения» № 8, 2000, С. 70-80.
173. Бьюкенен Дж. Смерть Запада / Дж. Бьюкенен - М., 2004. –562 с.
174. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕД – України, 2008- 256 с.

175. Думанська В.П. Монетарний пронаталізм : оцінка ефективності / В.П. Думанська // Демографія та соціальна економіка. – 2013. - №1 (19). – С. 28-35.
176. Соціальний захист населення України: Стат. збірник. – К., 2014. – 129 с.
177. Грабовський С. Україна та глобальні виклики / С.Грабовський // День. – 2009. – 28 жовтня.
178. Миколук О. Нам потрібна реформа життя / О. Миколук // День, 2007 – 30 червня.
179. Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації «пенсійного портфеля»: аналіт.доп. / О.М.Піщуліна, О.П.Коваль, А.М.Авчухова. – К.: ПІСД. 2010. – 104 с.
180. Розраховано за даними: Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Щодо балансування фінансового стану Пенсійного фонду України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:www.niss.gov.ua/articles/297/#_ftnref12
181. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава. Програма економічних реформ на 2010-2014 роки / Комітет з економічних реформ при Президентові України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/programa_reform
182. Кулик Ю. Наше завдання: забезпечити людям гідну і безпечну роботу, а також гідну її оплату / Ю. Кулик // Голос України. – 2012. – 15 березня.
183. Ткаченко Л. Динаміка та диференціація розмірів пенсій / Л.Ткаченко // Вісник пенсійного фонду України. – 2011. - №4 . – С.12-13.
184. Розмір мінімальної та максимальної пенсії за віком . – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:zakon.nau.ua/doc/?uid=1046.1455.0
185. Коваль О. Підвищувати треба не пенсійний вік, а офіційну зарплату. Пенсійна реформа очима не стороннього / О. Коваль // Дзеркало тижня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000//2650/70348>

186. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/JH1PG00A.html
187. Полтавець О. Соціально-економічна суть зайнятості населення та тенденції її структурних зрушень на сучасному етапі / О.Полтавець // Україна: аспекти праці. – 1996. - № 4. – С. 26-30.
188. Руженський М.М. Соціальний захист населення в контексті державної політики зайнятості / М.М. Руженський // Ринок праці та зайнятість населення. – 2012. - № 2. – С. 14-16.
189. Поручник А.М. Національний інтерес України: економічна самодостатність у глобальному вимірі : монографія / А.М. Поручник. – К.: КНЕУ, 2008. – 352 с.
190. Руженський М.М. Розвиток ринку праці та соціальний захист населення в трансформаційній економіці / М.М. Руженський // Ринок праці та зайнятість населення. – 2012. - № 3. – С. 24-27.
191. Руженський М.М. Соціально-економічні засади поліпшення соціального захисту економічно активного населення в контексті євроінтеграційних прагнень України // Ринок праці України: перспективи євроінтеграції : Монографія / за ред. І.Ф. Гнибіденко. – К.: ТОВ «ДСК центр», 2012. – С. 115-130.
192. Руженський М.М. Соціальний захист зайнятого населення: стан та шляхи поліпшення /М.М.Руженський // Ринок праці та зайнятість населення. – 2012. – №1. – С. 16-19.
193. Маршавін Ю.М. Регулювання ринку праці України: теорія і практика системного підходу: монографія / Ю.М. Маршавін. – К.: Альтерпрес, 2011. – 396 с.
194. Бандур С.І. Розвиток робочих місць – стратегічний напрям модернізації економіки України / С.І.Бандур // Ринок праці та зайнятість населення. – 2012. - № 2. – С. 3-7.
195. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»[від 05.02.1993 р. №2998 – XII. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2998-12/print1341314676142509

196. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/print1434373583975168>.
197. Коровіна З., Ігольніков А. Про єдину систему пенсійного забезпечення, обґрунтованих тарифах на житлово-комунальні послуги без пільг і привілеїв/ З.Коровіна, А. Ігольніков // Економіка України. – 1999. - № 1. – С. 47-55.
198. Рудик В. Розвиток системи пенсійного забезпечення в західноєвропейських країнах / В.Рудик // Економіка України. – 2012. - № 10. – С. 72-78.
199. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації. Кол.монографія / За ред. Є.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 270 с.
200. Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки. USAID. Проект розвитку ринку капіталів, липень 2010 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uaib.com.ua/files/articles/1277/86_4pdf
201. Коваль О. Щодо гарантій збереження коштів загальнообов'язкової накопичувальної пенсійної системи /О.Коваль // Економіка України. – 2012. - №2. – С.80-83.
202. Талан М. Підвищення пенсійного віку: проблеми та тенденції / Мирослава Талан // Соціальний захист [Текст]. – 2010. - №4. – С. 15-16
203. Лопушняк Г. Система пенсійного забезпечення в Україні: сучасний стан та тенденції реформування [Електронний ресурс] / Г.Лопушняк. – Режим доступу www.Lvivakademy.com/visnik7/fail/Lopyshnjak/pdf.
204. Привалов Ю. Пенсійна реформа в Україні: тенденції та перспективи / Ю.Привалов, Ю.Саєнко, Ю.Сапелкін; відп.ред. Ю.Саєнко. – К.: Фоліант, 2005. – 218 с.

205. Брюхіна Г.О. Державна політика з надання пільг соціально уразливим верствам населення / Г.О. Брюхіна. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.academy.gov.ua/ej/ej1/txt1/BRYU-XINA.htm
206. Кравченко М. Основні підходи до реформування системи пільг в Україні / М. Кравченко [Електронний ресурс] – Режим доступу: [www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03\(6\)/10kmvspu.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_03(6)/10kmvspu.pdf)
207. Трансформаційна економіка : Навч.посіб./ В.С. Савчук, Ю.К. Зайцев, І.Й. Малий та інші.; За ред. В.С. Савчука, Ю.К. Зайцевевої. – К.; КНЕУ, 2006.- 612 с.
208. Все про соціальну роботу [Текст]: [Навчальний енциклопедичний словник-довідник] За науковою ред.. д.с.н., проф..В.М.Пічі. Вид 2-ге, виправлене, перероблене та доповнене. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2013. – 616с.
209. Статистична інформація / Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
210. Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь НІСД до Послання Президента України В.Януковича до українського народу // Стратегічні пріоритети . – 2010. - № 2 (15). – 94с.
211. Руженський М.М. Інноваційна модель економічного розвитку як фактор забезпечення продуктивної зайнятості населення // Теоретичні та практичні засади інвестиційно-інноваційного розвитку економіки і ринку праці в Україні: Монографія / За заг. ред. В.Г. Федоренка. – К.: ІПК ДСЗУ. – 2007. - С. 171–184.
212. Федулова Л.І. Інноваційний вектор розвитку промисловості України / Л.І. Федулова // Економіка України. – 2013. - № 4. – С. 15 – 23.
213. Варналій З.С. Конкурентоспроможність національної економіки: проблеми та пріоритети інноваційного забезпечення / З.С. Варналій, О.П. Гармашова. – К.: Знання України, 2013. – 387 с.
214. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / авт. – упоряд. Г.О. Андрощук, У.Б.

- Жиляєв, Б.Г. Чижевський, М.М. Шевченко. – К.: Парламент вид-во, 2009. – 629 с.
215. Луговий В.І., Таланова Ж.В. Фінансово-економічне забезпечення дослідницько-інноваційної діяльності вітчизняної та світової освіти: порівняльний аналіз / В.І. Луговий, Ж.В. Таланова // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Тематичний випуск: Ефективність організаційно-економічного механізму інноваційного розвитку вищої освіти України. - №4. – К.: 2012. – С. 9 – 17.
  216. Шнипко О.С. Інноваційний дефолт України: економіко-технологічний контекст: Монографія / О.С. Шнипко. – К.: Генеза, 2009. – 248 с.
  217. Жаліло Я.А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: Монографія / Я.А.Жаліло. – К.: НІСД, 2009. – 108 с.
  218. Руженський М.М. Соціоекономічні передумови інноваційного розвитку економіки України / М.М. Руженський – Економіка і держава. – 2012. - №4. – С. 23-24.
  219. Капелюшников Ф. Сколько стоит человеческий капитал России / Ф. Капелюшников. – Вопросы экономики. – 2013. - №1. – С. 27 – 47.
  220. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава. Програма економічних реформ на 2010-2014 роки / Комітет з економічних реформ при Президентові України. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.president.gov.ua/programa_reform
  221. Луговий В.І., Таланова Ж.В. Фінансово-економічне забезпечення дослідницько-інноваційної діяльності вітчизняної та світової освіти: порівняльний аналіз / В.І. Луговий, Ж.В. Таланова // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Тематичний випуск: Ефективність організаційно-економічного механізму інноваційного розвитку вищої освіти України. - №4. – К.: 2012. – С. 9 – 17.
  222. Джой-Меттьюз Д. Развитие человеческих ресурсов / Джой-Меттьюз, Д. Меггинсон, М. Сюрте. – М.: Эксмо, 2006. – 432 с.
  223. Руженський М.М. Модернізація вищої освіти як чинник соціального захисту населення / М.М. Руженський // Вісник Київського національного

- університету технологій та дизайну. Тематичний випуск «Ефективність організаційно-економічного механізму інноваційного розвитку вищої освіти України», № 4. – К.; 2012. – С. 298 – 302.
224. Демченко В., Хотомлянський О. Якість навчально-виховного процесу як індикатор ефективності системи управління ВНЗ // Вища освіта України. – 2011. – № 2. – С. 106 – 111.
225. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», прийнятий 19 листоп. 1992 р.: за станом на 16 жовт. 2012 р. / Верховна Рада України. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12
226. Концепція нової системи охорони здоров'я, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// moz.gov.ua/ua/portal/Pro_20140527_0.html](http://moz.gov.ua/ua/portal/Pro_20140527_0.html)
227. Мажак И. Институт семейной медицины в Украине: эмпирическое исследование структурных факторов действенности / И. Мажак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. - № 2. – С. 134-150.
228. Певзнер А. Савушкин В. Медицинское страхование / А. Певзнер, В. Савушкин // Вопросы экономики. – 1991, - № 11. – С. 81-92.
229. Економічна енциклопедія. У трьох томах / Відп. редактор Мочерний С.В. – Т.3. – К.: Видавничий центр Академія. – 2002. – 951 с.
230. Большая Советская энциклопедия (В 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3 . – М.: Советская Энциклопедия. Т.15. Ломбард – Мезитол. 1974. – 632 с.
231. Крентовська О. Досвід європейської соціальної політики / О. Крентовська // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2004. - №1 . – С. 382 – 397.
232. Краснянський М. Чому американська медична наука стала світовим лідером, або що являє собою система охорони здоров'я США / М. Краснянський // День. – 2011. – 25-26 листоп.
233. Хвесик М.А., Степаненко А.В. Екологічна криза в Україні : соціально-економічні наслідки / М.А. Хвесик, А.В. Степаненко // Економіка України. – 2014. - № 1. – С. 74 – 86

234. Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України; за наук.ред.акад.НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. - 39 с.

Іноземна література

235. Herrick K. Social security // The Encyclopedia Americana. – New York, 1973. Complete in thirty volumes 25.- P.131-134.
236. Munnell A.H. Social security // The Word Book Encyclopedia. – Chicago, London, Sydney, Toronto, 1994. Complete in 22 Vol., Vol. 18. – P. 553-554.
237. Social Economics / Eds I. Eatwell, M.Milgate. D. Newman. – London Maacmillapress Ltd, 1989. – 277 p.
238. Fuknyama F. The Future Of History: Can Liberal Democracy Survive of the Middle Class [Electronic resource] / Francis Fuknyama // Foring Attairs – January – Febryary 2012 - Mode of access [http:// www. forugnaffairs .com/ print/134051](http://www.forugnaffairs.com/print/134051).
239. Titmuss R. Social policy: An introduction. – London: Allen & Unwin, 1974.- 218p.
240. Leibfried S. Towards a European welfare state ? On integrating poverty regimes into the European Community // Ferge Z., Kolberg J.K. Social policy in a changing Europe. – Frankfurt: Campus Verlag, 1992.- P.253-255.
241. Auezs . Whose Europe is it Anyway ? Habermas`s New Europe and is Critics / Itefan Auer // Telos-Fall 2010.- p. 180-192.
242. Lebowitz M.A. The Path to Human Development. Capitalism or Socialism?/ M. A. Lebowitz. – Toronto: Socialism Interventions Pamphlet Series, - 2009, - p. 20-29.
243. Administration of social welfare: Asurvey of national organizational curangements / UN. Department of International Economic and Affairs.- NY, UN. 1985. - III. – p. 53-62
244. Steuer N. Local Wellbeing : Can we Measure it? [Electronic resource] / N. Steuer, N. Mares. – Nef. September, 200/8. – Availader from :<http://www.neweconomics.org/publications/local-well-being-can-we-measure-it>.

245. Peccei A. Global Modelling for Aumanity / A. Peccei // Futurec. – April.
– Vol.14. - №2. – P. 90-98.
246. Gosta Espin - Andersen. Social Foundations of Postindustrial Economies. – Oxford University Press, New York, 2003. - 201 p.
247. Ohmae K. The borderless word : power and strategy in the interlinked economy. – New York : Me Kinsey and Company, Inc. 1999.- 250 p.
248. Bello W. Capitalism Crisis and Besponse [Electronic Resource] / Walden Bello / Policy Paper 1 / 2009 – Mode of access : [http: / www. zosalux.de / fileadmin / resuploads / pdfs / Policy – Paper / policy – paper 1_2009. pdf](http://www.zosalux.de/fileadmin/resuploads/pdfs/Policy-Paper/policy-paper_1_2009.pdf).
249. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. – Cambridge, Polity Press. – 1998. – p.7-14.
250. Esping-Andersen G. The Making of a Social Democratic Welfare State. In K. Misgeed, K. Molin, K. Amark (Ecls) Creating social democratic labor party in Iweden University Park, PA : Itale University of Pennsylvania Press, 1992. – p.35-66
251. Sena A. Development as Freem – Oxford- Oxford University Press? 1999/ - 298p.

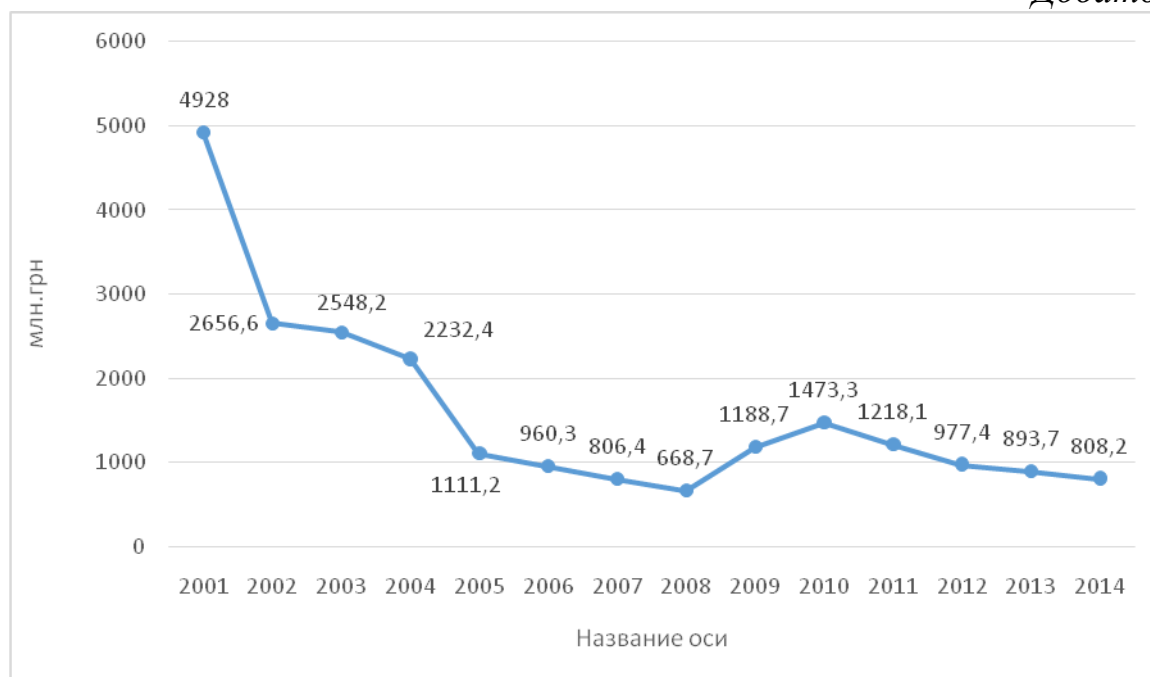
ДОДАТКИ

**Статті і пункти Європейської соціальної Хартії (переглянутої),
не ратифіковані Верховною Радою України**

Статті і пункти Європейської соціальної хартії	Зобов'язання України
Стаття 4 «Право на справедливий винагороду», пункт 1	Визнати право працівників на таку винагороду, яка забезпечує їм і їх сім'ям достатній життєвий рівень.
Стаття 12 «Право на соціальне забезпечення», всі пункти	1. Започаткувати систему соціального забезпечення або підтримувати її функціонування. 2. Підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення. 3. Докладати зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень. 4. Вживати заходів шляхом укладання відповідних двосторонніх і багатосторонніх угод або в інший спосіб і відповідно до умов, визначених у таких угодах для забезпечення: а) рівності між їхніми власними громадянами та громадянами інших Сторін у тому, що стосується прав на соціальне забезпечення, незалежно від пересування захищених осіб по територіях держав Сторін; б) надання, збереження та поновлення прав на соціальне забезпечення такими засобами, як сумарний залік періодів страхування або роботи, що були здійснені за законодавством кожної зі Сторін.
Стаття 13 «Право на соціальну та медичну допомогу», всі пункти	1. Забезпечити, щоб будь-якій малозабезпеченій особі, яка неспроможна отримати достатніх коштів своїми власними зусиллями або з інших джерел, зокрема за рахунок допомоги по соціальному забезпеченню, надавалась належна допомога, а у разі захворювання забезпечувався догляд, якого вимагає стан її здоров'я; 2. Забезпечити, щоб політичні або соціальні права осіб, які отримують таку допомогу, на цій підставі не обмежувалися; 3. Передбачити, що кожна людина може отримувати у відповідних державних чи приватних службах такі поради та персональну допомогу, які можуть бути необхідними для запобігання виникненню особистого або сімейного нужденного становище, для його подолання чи полегшення; 4. Застосувати положення пунктів 1, 2, і 3 цієї статті на засадах рівності між своїми громадянами та громадянами інших Сторін, які на законних підставах перебувають на території їхніх держав, відповідно до своїх зобов'язань за Європейською конвенцією про соціальну та медичну допомогу, яка була підписана у Парижі 11 грудня 1953 року.

Джерело: Закон України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії» (переглянутої) від 14.09.2006 №137-V. Сайт ВРУ – <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/137-16>

Стаття 19 «Право трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу», всі пункти	1. Підтримувати або забезпечувати функціонування відповідних в безкоштовних служб, які надавали б таким робітникам допомогу, зокрема в одержанні точної інформації, а також вживати в межах національних законів і правил усіх відповідних заходів для запобігання дезінформації щодо еміграції та імміграції. 2. Вживати в межах своєї юрисдикції відповідних заходів для сприяння від'їзду, переїзду та прийому таких робітників і членів їхніх сімей, а також забезпечувати в межах своєї юрисдикції під час їхнього переїзду відповідні санітарні та медичні послуги і належні гігієнічні умови. 3. Сприяти, у разі необхідності, співробітництву між державними і приватними соціальними службами у країнах еміграції та імміграції. 4. Забезпечувати таким робітникам, коли вони перебувають на території їхніх держав на законних підставах, якщо такі питання регулюються законами або правилами чи підлягають контролю з боку адміністративних властей, режим не менш сприятливий, ніж режим, який надається їхнім власним громадянам у тому, що стосується таких питань: а) винагорода та інші умови прийняття на роботу і праці; б) членство у профспілках та користування пільгами колективних договорів; с) житло; 5. Забезпечувати таким робітникам, коли вони перебувають на території їхніх держав на законних підставах, режим не менш сприятливий, ніж режим, який надається їхнім власним громадянам у тому, що стосується податків, зборів чи внесків, які пов'язані з роботою і стагуються щодо працюючих осіб. 6. Сприяти, у міру можливості, об'єднанню сім'ї іноземного робітника, який має дозвіл перебувати на відповідній території; 7. Забезпечувати таким робітникам, коли вони перебувають на території їхніх держав на законних підставах, режим не менш сприятливий, ніж режим, який надається їхнім власним громадянам у тому, що стосується судочинства з питань, згаданих у цій статті; 8. Забезпечити, щоб такі робітники, коли вони мешкають на території їхніх держав на законних підставах, не висилалися, якщо вони не загрожують національній безпеці або не зашкоджують державним інтересам чи суспільній моралі. 9. Дозволяти переказувати в обсягах, передбачених законом, такі частини доходів і заощаджень трудящих-мігрантів, які останні можуть забажати; 10. Поширити захист і допомогу, передбачені у цій статті, на мігрантів, які займаються самостійною підприємницькою діяльністю, у такому обсязі, в якому зазначені положення можуть застосовуватися; 11. Сприяти викладанню національної мови приймаючої держави або, якщо їх декілька, однієї з цих мов трудящим-мігрантам і членам їхніх сімей. 12. Сприяти, у міру можливості, викладанню рідної мови трудящих-мігрантів їхнім дітям.
Стаття 31 «Право на житло», пункт 3	Встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб

Рис. 1 Динаміка заборгованості з виплати заробітної плати за 2001 – 2014 рр..

*Джерело: Праця України у 2013 році. Стат. збірник – К.: ТОВ Видавництво консультант, 2014, с. 239

Динаміка кількості інтернатних закладів та закладів соціального захисту для дітей за 2000–2013 рр. (на кінець року)

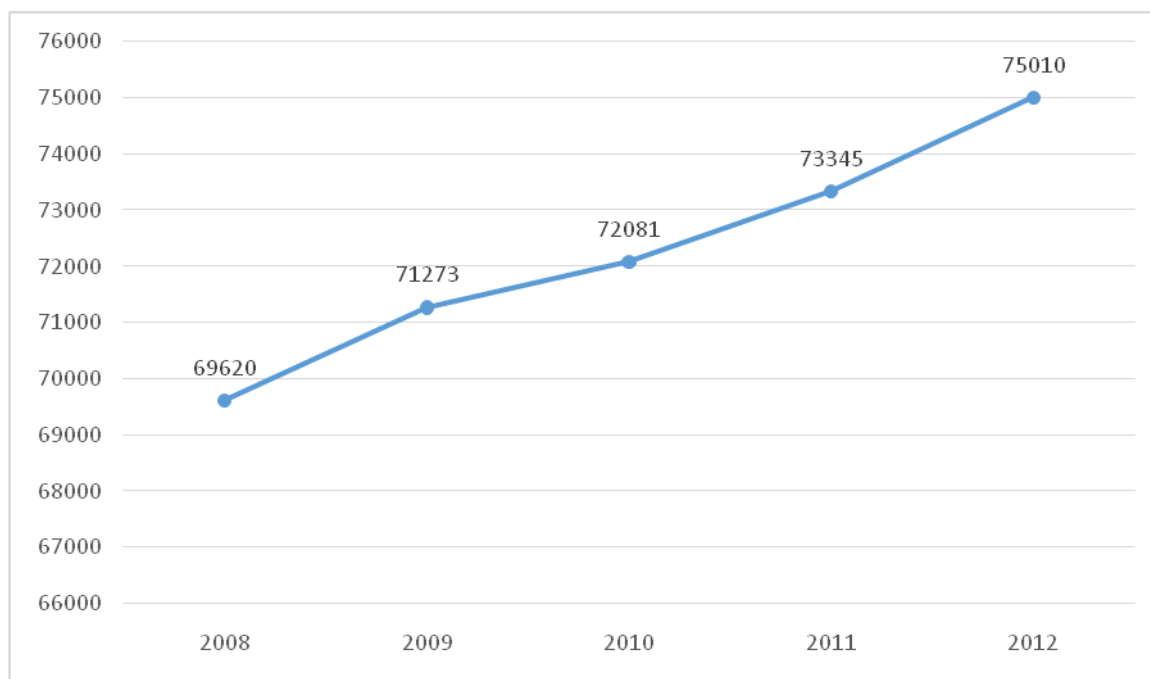
	Роки						
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013р. у %% до 2000р
Школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування ¹ , кількість закладів	44	51	78	77	72	64	47
у них дітей ²	12254	7926	10697	10135	9269	7993	4722
Дитячі будинки кількість закладів	83	115	114	113	107	94	64
з них системи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України	82	110	111	110	104	91	62
у них дітей ²	5552	5486	5154	4771	4332	3458	2109
з них системи Міністерства освіти і науки України	-	5378	5070	4686	4244	3371	2060
Будинки дитини, що перебувають у сфері управління Міністерства охорони здоров'я України, кількість закладів	47	49	48	48	48	45	46
у них дітей ²	4992	3951	3704	3666	3507	3200	2793
Будинки-інтернати, що перебувають у сфері управління Міністерства соціальної політики України, кількість закладів	58	55	55	55	55	55	53
у них дітей ²	7977	7125	6937	6879	6888	6799	6453
Притулки для дітей, кількість закладів	86	94	90	88	87	66	42
у них дітей ^{2,3}	27773	17780	14242	11978	11107	7298	3472

¹ Починаючи з 2009 року, до загальної кількості шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, дітей, позбавлених батьківського піклування, включені спеціальні школи-інтернати.

² У загальній кількості дітей, які знаходяться в інтернатних закладах, крім сиріт, ураховані діти, що мають батьків.

³ Перебували протягом звітного року.

Джерело: розраховано за даними Статистичний щорічник України за 2013 рік – К.: ТОВ Видавництво «Консультатнт», 2014, - с.444

Рис. 2. Динаміка чисельності перебування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування в сімейних формах виховання за 2008 – 2012 рр.

Джерело: Соціальний звіт за 2012 рік підготовлений Департаментом Стратегічного планування Міністерства соціальної політики України –[Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mlsp.gov.ua.

Кількість усиновлених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за 2000–2013 рр.

	Роки						
	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013р. у % до 2000р
Кількість дітей всиновлених протягом року	7692	5261	5274	4865	4416	4079	3732
громадяни України, усього	5492	3644	3823	3616	3412	3241	3023
з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	2043	2066	2374	2247	2114	2016	1843
з числа дітей, які проживають одним із батьків і усиновлені вітчимом (мачухою)	3449	1578	1449	1369	1298	1225	1180
іноземними громадянами, усього	2200	1617	1451	1249	1004	838	709
з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	2200	1587	1428	1202	970	806	674
з числа дітей, які проживають з одним із батьків і усиновлені вітчимом (мачухою)	-	30	23	47	34	32	35
Загальна кількість дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування. на кінець року	-	103542	100787	98119	95956	92865	90772

Джерело: розраховано за даними Держстату України

**Зміна рівня та співвідношення середньомісячної заробітної плати в
Україні за статтю у 2001–2013 роках**

	Роки								2013 р. до 2001 ро ку (ра зи)
	2001		2005		2010		2013		
	Середньо місячна заробітна плата штатних працівник ів, грн	Співвідн ошення заробітно ї плати жінок і чоловіків , %	Середньо місячна заробітна плата штатних працівник ів, грн	Співвідн ошення заробітно ї плати жінок і чоловіків , %	Середньо місячна заробітна плата штатних працівник ів, грн	Співвідн ошення заробітно ї плати жінок і чоловіків , %	Середньо місячна заробітна плата штатних працівник ів, грн	Співвідн ошення заробітно ї плати жінок і чоловіків , %	
Жінк и	256,2	69,7	675,4	-	1974	77,8	2946	69,7	11 ,5
Чоло віки	367,5	100	70,9	100	2538	100	4227	100	11 ,5

Джерело: розраховано за даними: Праця України, 2001. Стат. збірник.- К., 2002. с.275; Праця України 2005. Стат. збірник – К., 2006, с.219;
Праця України 2010. Стат. збірник – К., 2011. – с.206; Праця України. К., 2013. Стат. збірник. – К., 2014. – с.191.

Надання органам соціального захисту окремих видів державної допомоги
сім'ям з дітьми у 2013 році

	Чисельність, тис. осіб		Кількість виплат допомоги, тис.	Сума допомоги, тис. грн.	Середній розмір допомоги, грн.
	одержувачів, яким призначено допомогу	дітей, на яких отримують допомогу станом на 01.01.2014			
Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами	277,7	-	285,0	365879,1	1280,70
Допомога при народженні дитини у тому числі	532,7	585,9	13781,5	18009463,8	1306,79
одноразова	-	-	506,5	4909405,7	9692,10
щомісячна	-	-	13274,9	13100058,1	986,83
Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку	1558,2	1380,3	18675,9	6632596,2	355,14
Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування	95,8	55,3	703,2	1413400,5	2009,94
Допомога на дітей одинокиа особам (матерям, удовам, удівцям, усиновителям)	253,3	785,7	9579,8	3276984,0	342,07
Допомога при усиновленні дитини у тому числі	1,7	2,5	45,0	52098,4	1156,71
одноразова	-	-	1,9	18058,7	9682,96
щомісячна	-	-	43,2	34039,7	788,41

У 2013 році звання «Мати-героїня» присвоєно 21868 матерям.

Джерело: Соціальний захист населення України: Стат.збірник. – К., 2014. – с.111

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор з науково-педагогічної роботи
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима
Гетьмана,
доктор економічних наук, професор

 А.М. Колот

« 08 » квітня 2015 р.

Акт

**упровадження результатів дисертаційного дослідження
М.М. Руженського «Трансформація інститутів соціального захисту
населення в транзитивній економіці» на здобуття вченого ступеня
доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія
та історія економічної думки.**

Окремі результати дисертаційного дослідження М.М. Руженського «Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки запроваджені в практику підготовки фахівців в державному вищому навчальному закладі «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» в 2014-2015 навчальному році шляхом включення наукових положень дисертації щодо соціального захисту населення в системно-інституційному вимірі, реформування інституту зайнятості населення, диверсифікації джерел пенсійного забезпечення, удосконалення інституційних механізмів надання соціальних пільг в умовах ринкових перетворень до навчальних дисциплін «Соціальний захист населення» та «Управління соціальним розвитком» кафедри управління персоналом і економіка праці (протокол № 10 від 06 квітня 2015 р.)

Професор, кандидат економічних
наук, професор, заступник
завідувача кафедри

 В.М. Петух

Професор, доктор економічних
наук, професор

 В.А. Савченко

**МІНІСТЕРСТВО
СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
(Мінсоцполітики)**

вул. Еспланадна, 8/10, м. Київ, 01601 тел.: (044) 226-24-45, факс: (044) 289-00-98 E-mail: info@mlsp.gov.ua
Код ЄДРПОУ 37567866, реєстраційний рахунок 35219001004117 в ДКСУ м.Києва, МФО 820172

12.03.15 № 213/0/22-15

на № _____ від _____

**Довідка
про впровадження результатів наукового дослідження
Руженського Миколи Мусійовича на тему «Трансформація інститутів
соціального захисту населення в транзитивній економіці» на здобуття
вченого ступеня доктора економічних наук**

Міністерство соціальної політики України інформує, що пропозиції, внесені Руженським М.М. в процесі його роботи над дисертаційним дослідженням «Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці» були ретельно проаналізовані відповідними департаментами. Ідеї і положення, що містилися в пропозиціях Руженського М.М., використані Міністерством при розробці нормативно-правових актів з питань формування технологічного інструментарію, спрямованого на удосконалення інституційно-правових механізмів посилення соціальної захищеності населення шляхом створення єдиної державної системи соціальних стандартів, удосконалення переліку і змісту послуг, які надаються населенню установами і підприємствами, що знаходяться у сфері підпорядкування Мінсоцполітики.

Заступник Міністра

Валерій Ярошенко

Міністерство соціальної політики України
ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР ЗАЙНЯТОСТІ

вул. Еспланадна, 8/10, м. Київ, 01001, тел. (044) 289-76-28,
E-mail: zv@dcz.adsl.com.ua, web: <http://www.dsz.gov.ua> Код ЄДРПОУ 03491079

20.01.2015 № 241-20-324/0/6-15 На № _____ від _____

Довідка

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Руженського Миколи Мусійовича на тему «Трансформація
інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці» на
здобуття вченого ступеня доктора економічних наук за спеціальністю
08.01.01 – економічна теорія та історія економічної думки.**

Окремі положення дисертаційного дослідження «Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці» Руженського М.М. були використані державним, обласними центрами зайнятості населення при розробці державних і регіональних програм зайнятості населення, проектів нормативно-правових актів з проблем регулювання соціально-економічних відносин. Велике практичне значення мають його рекомендації щодо підвищення ефективності діяльності підрозділів державної служби зайнятості, створення технологічного інструментарію, спрямованого на удосконалення інституційно-правових механізмів надання соціальних послуг молоді, поліпшення методики прогнозування потреб галузей національної економіки та соціальної інфраструктури у фахівцях відповідного професійно-кваліфікаційного рівня та спеціальностей, створення робочих місць в аграрному секторі та соціальній інфраструктурі села, надання профорієнтаційних послуг задля залучення молоді до підприємницької діяльності.

Заступник директора

Н. Зінкевич

Громадська організація ІНСТИТУТ ВІДКРИТОЇ ПОЛІТИКИ

Україна, 01004, м.Київ, вул. Червоноармійська, 43/16, оф. 1, тел. 289-45-32

№ 04 від «4» лютого 2015 р.

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження Руженського
Миколи Мусійовича на тему: «Трансформація інститутів соціального
захисту населення в транзитивній економіці»**

Надана Руженському Миколі Мусійовичу про те, що окремі положення його дисертаційного дослідження за темою «Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці» на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01. – економічна теорія та історія економічної думки були використані при опрацюванні співробітниками Інституту відкритої політики стратегії соціально-економічного розвитку України. Отримали застосування розроблені автором положення щодо переходу на інноваційну модель економічного зростання як передумову формування стабільної основи соціального захисту населення, концептуальні положення багатовимірної моделі суспільного відтворення з симетричною динамікою розвитку галузей людського капіталу, механізмів залучення корпоративного капіталу до збільшення та підвищення ефективності інвестування у людський капітал.

Директор

ГО «Інститут відкритої політики»

доктор економічних наук

М.В. Довбенко

«Затверджую»
Перший проректор Національного
університету біоресурсів і
природокористування України

_____
« 23 » 12 2017 р.

Акт

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
М.М. Руженського «Трансформація інститутів соціального захисту
населення в транзитивній економіці»
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю
08.0101 – Економічна теорія та історія економічної думки

Комісія у складі директора Навчально-наукового інституту бізнесу доктора економічних наук, професора В.П. Галушко та членів комісії – завідувача кафедри економічної теорії кандидата економічних наук, доцента М.М. Рудого, доктора економічних наук, професора кафедри менеджменту О.Д. Гудзинського цим актом засвідчують, що результати дисертаційного дослідження М.М. Руженського «Трансформація інститутів соціального захисту в транзитивній економіці», використані в навчально-виховному процесі Національного університету біоресурсів та природокористування України шляхом включення розроблених ним положень щодо об'єктивної необхідності, сутності та функцій соціального захисту населення в ринкових умовах до теми «Доходи населення, їх формування та розподіл» навчальної дисципліни «Основи економічної теорії», за яким здійснюється підготовка за напрямками «Економіка підприємства», «Маркетинг», «Менеджмент і адміністрування», «Облік і аудит», «Економічна кібернетика», «Комп'ютерні науки», «Фінанси і кредит» освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр».

Голова комісії

доктор економічних наук, професор

В.П. Галушко

Члени комісії

кандидат економічних наук, доцент

доктор економічних наук, професор

М.М. Рудий

О.Д. Гудзинський

ФЕДЕРАЦІЯ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК УКРАЇНИ

майдан Незалежності, 2, м. Київ, 01012, тел./факс (044) 279-48-62, тел. (044) 278-87-98
 AT 131775. РАНЕТ, E-mail: fpsu@fpsu.org.ua Код ЄДРПОУ 00014479

25.02.2015 № 51/01-24/2015 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження в практичну діяльність результатів дисертаційного дослідження Руженського Миколи Мусійовича на тему «Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці»

Федерація профспілок України повідомляє, що результати дисертаційного дослідження Руженського М.М. на тему «Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці» враховані при визначенні пріоритетів соціального захисту зайнятого населення, формуванні соціально орієнтованої політики профспілок.

Заслуговують на увагу, запропоновані Руженським М.М. заходи щодо створення єдиної державної системи стандартизації соціальних норм і нормативів з врахуванням у подальшому при розробленні стратегії Федерації професійних спілок України щодо посилення соціального захисту населення в умовах соціально-економічної нестабільності.

Заступник Голови

С.М. Кондюк

ФЕДЕРАЦІЯ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК УКРАЇНИ

АКАДЕМІЯ ПРАЦІ,
СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН
І ТУРИЗМУ

ACADEMY OF LABOR,
SOCIAL RELATIONS
AND TOURISM

03680, Україна, МСП, Київ – 187,
Велика Окружна дорога, 3
тел./факс (044) 522-49-40
E-mail: info@socosvita.kiev.ua

3, Velyka Okruzhna doroha,
03680, Kyiv, Ukraine
tel./fax (38044) 522-49-40
E-mail: info@socosvita.kiev.ua

Розрахунковий рахунок № 26003056102549 у ПАТ «КБ «Приватбанк» Філія «КиївСіті» МФО 380775, код ЄДРПОУ 04641405
Свідчення про реєстрацію платника ПДВ №200124012, індивідуальний податковий номер платника ПДВ 046414026091

23.02.2015 № 01/02-67

На № _____ від _____

«Затверджую»

Проректор з науково-педагогічної
роботи

С.М. Коваленко

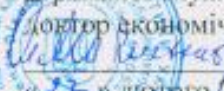
ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Руженського Миколи Мусійовича на тему «Трансформація інститутів
соціального захисту населення в транзитивній економіці» на здобуття
вченого ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.09.01 –
економічна теорія та історія економічної думки**

Цією довідкою підтверджуються факти використання результатів дисертаційного дослідження за темою «Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці» у навчальному процесі Академії праці, соціальних відносин і туризму шляхом включення розроблених автором дисертації положень і пропозицій до окремих тем навчальних програм ряду навчальних дисциплін.

В темі «Ринок праці. Соціально-трудові відносини зайнятості. Трудовий потенціал. Людський капітал» навчальної дисципліни «Економіка праці та соціально-трудові відносини» при вивченні питання «Соціальний захист громадян від безробіття» використано концептуальні положення щодо включення затрат на професійне навчання у валові витрати підприємств з подальшим створенням робочих місць для молоді та студентів – практикантів, розширення мережі центрів професійно-технічного навчання державною

«Затверджую»

Ректор Інституту підготовки кадрів
державної служби зайнятості України
доктор економічних наук, професор
 О.М. Могильний
«27» лютого 2015 року

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
М.М. Руженського «Трансформація інститутів соціального захисту
населення в транзитивній економіці»
на здобуття вченого ступеня доктора економічних наук
за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки.**

Комісія у складі голови комісії Гнибіденка І.Ф., завідувача кафедри управління персоналом та економіки праці, доктора економічних наук, професора та членів комісії Кожем'якіної С.М. завідувача кафедри теоретичної та прикладної економіки, доктора економічних наук, професора, Федоренка В.Г., завідувача кафедри менеджменту, доктора економічних наук, професора, завідувача кафедри соціології та соціально-гуманітарних дисциплін Лукашевича М.П., доктора філософських наук, професора склали цей акт про те, що основні положення новизни та інші результати дисертаційного дослідження М.М. Руженського «Трансформація інститутів соціального захисту населення в транзитивній економіці» запроваджені у навчально-виховний процес факультету економіки та управління Інституту.

Використання результатів дослідження здійснювалось шляхом включення теоретичних положень щодо принципів, мети, функцій, об'єктів, суб'єктів та інституційних механізмів соціального захисту населення до окремих тем навчальних програм і навчальних посібників із дисциплін «Політична економія», «Економічна теорія», «Соціальний менеджмент», «Соціальна політика», «Адресна соціальна допомога», «Теоретичні засади соціального захисту вразливих верств населення», які входять до робочих навчальних планів підготовки фахівців зі спеціальностей «Менеджмент організацій і адміністрування», «Управління персоналом і економіка праці» та «Соціальна робота».